

ВАЗОРАТИ ФАРҲАНГИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

ЭНСИКЛОПЕДИЯИ НАСРИ МУОСИРИ ТОҶИК

САРРЕДАКСИЯИ ИЛМИИ ЭНСИКЛОПЕДИЯИ МИЛЛИИ ТОҶИК
ДУШАНБЕ 2009

Таҳти назорати **К. Айни**
Масъули нашр **А. Қурбонов**
Муҳаррири масъул **Б. Раҳматов**

Энсиклопедияи насри муосири тоҷик
С. Айни. Ёддоштҳо (чаҳор қисм). Иборат аз як китоб.
Душанбе. Сарредаксияи илмӣи Энсиклопедияи Миллии
Тоҷик, с. 2009. 680 саҳ.

АЗ НАШРИЁТ

«Ёддоштҳо» бехтарин намунаи насри муосири тоҷик буда осонфаҳм, раван, дилрас ва ҷаззоб аст.

«Ёддоштҳо»-ро як навъ феҳристи тафсирии дигар асарҳои устод Айни номидан шояд иштибоҳ набошад, зеро агар амик андешед, пай хоҳед бурд, ки устод воқеаеро ба таври мучаз дар «Ёддоштҳо» оварда бо як ҷумлаи ҳаволаи ибраз мекоранд, ки «ин матлабро дар фалон асарам пурра овардаам» (мазмунан) ва ё дар бораи қаҳрамони ҳодисае маълумот дода иттилои комило ба яке аз романҳои ҳавола мекунанд.

«Ёддоштҳо»-е, ки дар дасти Шумост, асосан аз рӯи «Куллиёт»-и (чилдҳои 6 ва 7) Айни, ки соли 1962 ҷоп шудааст, рӯнавис шуда, дар дигар сохту андоза муқоабандиву саҳифаи гардида, ҳангоми тарроҳиву ороиш дар оғози ҳар қисм аз ашъори устод Айни намунаҳое оварда шудаанд, ки бидуни ҷор мисраи аввали оғози китоб дигар аз таркиби «Ёддоштҳо» берунанд ва мароми ноширанд. Ҳамчунин аз баъзе ақсои дар «Куллиёт» овардашуда, ки ба мавзӯи иртиботи кам доштанд ва матро такмил намедоданд, сарфи назар шуда, ба ивази онҳо ақсои дигар, ки аз диди ношир қолибтару нодиртар ва аз ҷиҳате такмилдиҳандаи матни асосӣ мақсуд мешавад, ҷой дода шуданд.

Ҳамчунин дар тадвину таҳияи мати қонуни забони тоҷикӣ ва қоидаи имлои нав рӯяи қарда шуд.

Иловадан баъзе иштибоҳҳои ноширони пешин ба тавассути муқоисаву муқобала бо дигар нашрҳо, минҷумла нашри форсии ин китоб (муҳаррири масъул Раҳим Ҳошим) ислоҳ қарда шуданд.

Китоб ҳосатан барои мактабҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон тавсия мешавад.

ISBN 978-99947-33-15-6

© САРРЕДАКСИЯИ ИЛМИИ ЭНСИКЛОПЕДИЯИ МИЛЛИИ ТОҶИК

Ин хона зи хишти кӯҳна андохтаам,
Дар вай чашне зи рафтагон сохтаам.
То аҳли замони мо бидонанд, ки ман
Як умр чавонӣ ба чӣ раҳ бохтаам.

Муаллиф

ҚИСМИ ЯКУМ

ЯК-ДУ СУХАН БА ЧОИ САРСУХАН

Аз бозе, ки ман ба даст қалам гирифта ба қатори нависандагони советӣ даромадаам, ният доштам, ки хотирот ва ёддоштҳои худро таҳрир намуда, ба хонандагон, хусусан ба бачагон ва ҷавонон, пешкаш намоям. Азбаски ёддоштҳоям ба бештари роман, повест, очерк ва ҳикояҳои таъриҳнам ба сифати материалҳои асосӣ хизмат кардаанд, мумкин аст дар инҳо ҷоҳои фондабарӣ барои ҷавонон бисёр ёфт шаванд. Чун ба фикри ман ёддоштнависӣ аз роман ва ҳикоянависӣ душвортар менамуд, ман ин корро ба бисёртар таҷриба пайдо кардани худ мавқуф гузошта будам. Зеро, чунон ки кас то зиндагонии гузаштаро покиза ба тарзи воқеӣ-реалӣ надонад, қимати зиндагонии имрӯза – зиндагонии советии сотсиалистиро ба ҳубӣ тасаввур карда наметавонад, инчунин то касе дар сохтмони советӣ-сотсиалистӣ, хусусан дар адабиёти вай дуруст таҷриба пайдо накунад ва ин сохти зиндагиро комилан аз худ нанамояд, зиндагонии гузашта – зиндагонии феодалиро пурра ва ба тарзи воқеӣ-реалӣ тасвир карда наметавонад.

Ин маълум аст, ки таҷрибаи ҳар кас дар ҳар қор дар охири умраш ба камол мерасад ва ин ҳам маълум аст, ки ҳеҷ кас охири умри худро ба тарзи қатъӣ наметавонад. Аммо аз он ҷо, ки умрам аз ҳафтад гузашта, рӯз то рӯз сустии аъзо зиёдтар гардида, қувваи кориам камтар шудан гирифт, ман тахмин кардам, ки вақти ба анҷом расонидани ин қор, ки назар ба дарёфти худам хеле муҳим буд, расидааст ва бинобар ин фурсати танги ин зиндагии боқимондаро ғанимат шумурда ба ин вазифа шурӯъ намудам.

Тартиби таҳрири ёддоштҳоям тахминан ба тарзи зерин мешавад: дар сахро; дар шаҳр, ки вай ҳаёти мадраси кӯҳна, программаи дарсҳои вай, табақаҳои гуногуни аҳолии шаҳри Бухоро ва машғулотҳои онҳоро дар бар мегирад; рӯзҳои ҳаракат ба муқобили сохтмони амирӣ ва саргузаштҳои худ; муҳочират ба Самарқанд ва воқеаҳои, ки дар байни револуцияҳои феврал ва октябри соли 1917 ва дар рӯзҳои Октябр дар ин ҷо – дар Самарқанд рӯй додаанд, – инҳоянд программаи иҷмолии ёддоштҳои ман.

ДАР САҲРО

ДАРОМАДИ СУХАН

Азбаски зиндагонии кӯдакӣ ва хурдсолии ман дар саҳро, асосан дар ду деҳа гузаштааст ва ин деҳаҳо аз ҳам дур буда, аз чиҳати ободонӣ, маданият ва урфу одат аз ҳам фарқ доштанд, ман мехоҳам пеш аз сар кардани ёддоштҳои худ дар бораи ин ду деҳа як қадар маълумоти географӣ, этнографӣ ва тарцимаиҳолӣ дода гузарам, то ки фаҳмидани ҷои ин ёддоштҳо барои хонандагон осонтар шавад.

1. *Деҳаи Соктаре*. Ин деҳа аз тобеоти райони Ғиждувон буда, як фарсах – 8 километр дуртар аз маркази район ва дар тарафи шарқии он, дар канори дарёи Зарафшон воқеъ аст.

Азбаски ин деҳа дар наздикии дарёи Зарафшон воқеъ шудааст ва аз байни деҳа ҳам ба номи Мазрангон як ҷӯи калон мегузарад, сероб ва обод буда, бештарини ҳавлиҳояш рӯидаричадор, чорбоғнок ва пурмева аст. Заминҳои ин деҳа ҳосилхез буда, дар онҳо киштҳои гуногун мерасиданд ва аз шолӣ гирифта то сабзавот, ки киштҳои серобталаб мебошанд, дар деҳа кишта мешуданд.

Бошандагони ин деҳа аз чиҳати ирқ ба номи тоҷикон, арабон, урганчиён ва хоҷагон – асосан ба чор ҷамоа тақсим ёфта, хоҷагон ба номи миракониҳо, сайидатоиҳо, ғиждувониҳо ва соктарегӣҳо – чор қабиларо ташкил меоданд.

Аҳолии асли-қадимии ин деҳа тоҷикон ва хоҷагони соктарегӣ буда, урганчиён аз Урганч, миракониён аз Машҳад, ғиждувониён аз қалъаи Ғиждувон, сайидатоиҳо аз Сайидато ном деҳаи райони Шофирком муҳочир шуда омадагӣ буда, арабҳо аз боқимондагони муҳочирони араб ба шумор мерафтанд.

Забони аҳолии ин деҳа асосан тоҷикӣ буда, аз хоҷагон сайидатоиҳо ўзбекӣ гап мезаданд ва бар хилофи одати арабони дигар, арабони ин ҷо ҳам бо забони ўзбекӣ гуфтугузор менамуданд.

Касби асосии аҳолии ин деҳа деҳқонӣ буда, бештаринашон камзамин ва безамин буданд. Бештарини заминҳои милки² ин деҳа аз миракониҳо дар дасти ду хонавода буд, ки онҳоро қозибачаҳо ва мутаваллиҳо мегуфтанд. Камзаминҳо ва безаминҳо чорякқорӣ, ятимӣ ва ё ба ягон касби дигар машғулӣ менамуданд. Бештарини тоҷикон заминҳои амлок³, яъне заминҳои подшоҳиро киштукор мекарданд ва бештарини урганчиён майдабаққолӣ доштанд.

Хоҷагон, хусусан хоҷагони миракони ва ғиждувонӣ, ба дуохонӣ ҳам машғулӣ мекарданд: мардум беморон ва девонагонро аз атроф ба хонаҳои онҳо меоварданд ва онҳоро ба сари беморони барҷомондаи худ бурда мехонданд ва бо ҳамин восита ба он беморон «шифо» меҷустанд.

Хочагони солхӯрда ҳар пагоҳ дар масҷид баъд аз намози бомдод бо овози баланд «авроди фатҳия» ном дуоеро бо як овоз ва ба оҳанги махсусе мехонданд. Ба умеди ин дуоро шунида «шифо ёфтан» беморон ва нимбеморон аз дехоти атроф ҳар пагоҳ ба ин ҷо гирд меомаданд.

Ин деҳа дар пеши масҷид мактабе дошт, ки тобиstonу зимистон давом мекард ва инчунин мадрасачае ҳам дошт, ки дар ин ҷо дарсҳои ибтидоии мадрасагӣ хонда мешуд. Бинобар ин дар он давра пеш аз он деҳа маданиятноктар ва серхату саводноктар ҷое набуд.

Идораи рӯхонии ин деҳа ба дасти мутаваллиҳо буд, ки онҳо аз ҷумлаи серзаминони хочагони миракони буданд ва идораи мулкӣ-маъмури дар дасти тоҷикон буд, ки арбоб ва оқсақол⁵ барин маъмури маҳаллӣ аз серзаминтарини онҳо «интиҳоб» (таъин) меёфт.

Падару бобоҳои ман аз ҷумлаи хочагони соктарегии ин деҳа буданд;

2. *Деҳаи Маҳаллаи Боло*. Ин деҳа дар як фарсаҳии (8 километри) шимолу ғарбии қалъаи Ғиждувон дар доираи хоки тумани (райони) Шофирком, аз ҷумлаи дехоти Деҳнави Абдуллоҷон, дар доманаи реги равоне, ки ба дашти Қизил мепайвандад, воқеъ шудааст.

Ин деҳа бинобар поёноб буданаш камоб буд, хусусан баъд аз он ки рӯди кӯҳнаи Шофиркомро, ки аз шимоли ин деҳа мегузашт, рег пахш карда ботил кард ва рӯди нав аз тарафи ҷанубаш, ки нисбат ба ин деҳа чуқуртар буд, кашида шуд, гӯё тамоман беоб монд. Бинобар ин дар ин деҳа меваи сардарахтӣ гӯё ҳеҷ набуд ва ҳоҷихони ном як навъ себи турш дар ин ҷо расад ҳам, дар рошҳои заминҳои кишт ҷо-ҷо буда, боғчаи алоҳидае надошт. Аз меваҳо дар ин ҷо танҳо ангур бисёр буд ва ба хубӣ дар байни регзорҳо мерасид.

Бештарини заминҳои ин деҳа замини подшоҳӣ – амлок буда, қисман ба зами амлок будан вақфи⁶ мадрасаи Мири Араб буданд, ки даҳяки ҳосил ба вақф ҳам дода мешуд.

Аз ҷиҳати камобӣ бештарини кишти ин ҷо гандум, ҷав, арзан, кӯноқ ва мош буда, сабзавот ҳеҷ кишта намешуд, барои эҳтиёҷи маҳаллӣ гӯза (пахтаи ҷойдорӣ) кишта шавад ҳам, аксар тамоман беоб монда, намарза мерасид ва дар ҳар бутта як ё ду дона кӯрак мебастан.

Бинобар ин ин деҳа аз ҳад зиёд қашшоқ буда, аксари хонаҳояш поҳсагӣ буд. Дар ин деҳа як-ду нафар бойи калон ва ду-се нафар деҳқонони миёнаҳол буда, боқимондагони аҳоли имрӯзро ёбанд, фардору намеёфтанд. Касби асосии аҳолии ин ҷо деҳқонӣ бошад ҳам, зиндагонии ҳеҷ як аз онмаи аҳоли аз деҳқонӣ намегузашт, ҳатто аз деҳқонӣ зарар кашида, ҷои ин зарарро бо касбҳои дигар пур мекарданд.

Бойҳои калон, ки ба зами савдогарӣ замини бисёреро ҳам соҳиб шуда буданд, аз ҳосили замини худ ба подшоҳӣ андоз намедоданд, ё ин ки бисёр кам медоданд, чунки онҳо ба ҳокимон – амлоқдорон наздик буданд ва ба ин восита борҳои андози худро ҳам ба гардани деҳқонони камбағал бор мекарданд, ки ин ҳол ба харобтар шудани аҳволи омма боз як сабаби дигар мешуд (ман ин аҳволро дар романи «Ғулумон» тасвир кардаам)⁷.

Дар ин деҳа саноати хунармандӣ гӯё ҳеҷ набуд, аз косибон танҳо кӯҳнадӯ-

зён буданд, ки онҳо ҳам ба монанди худ побараҳнагон хизмат мекарданд. Дар маркази деҳа – дар Деҳнави Абдуллоҷон тағламадӯзон – касоне, ки ба соқи мӯзаи кӯҳна тағ ва рӯй мебанданд, бошанд ҳам, дар инхисор – монополияи тағлама-ҷаллобон буданд ва самаран мехнати онҳоро он ҷаллобон мехӯрданд (ин ҳол ҳам дар романи «Фуломон» тасвир ёфтааст)⁸.

Як қисми аҳолии деҳаи Маҳаллаи Боло ҷўпонӣ, ҳезумкашӣ мекарданд, ё ин ки ба бойҳо ятимӣ – батраки менамуданд. Касби асосии зимистонии оммаи аҳолии ин деҳа пахтакашӣ буд. Пахтакашон аз пахтаҷаллобон гӯзаи ҷойдориро гирифта бо даст кашида, аз ҳаллоҷӣ гузаронида пахтаи тоза карда, бо пунбадо-нааш ба хӯчаин месупурданд ва дар ин кор ҳақи ночизе мегирифтанд. Музди муайяне, ки дар ин кор ба пахтакашон мемонд, кокул – пӯчоқи гӯза буд, ки вайро дар оташдон ва дар гулханашон месӯхтанд (ман ин аҳволро дар «Фуломон» шарҳ додаам)⁹.

Бобои модариам ва тағоиҳоям аз ҳамин деҳа буданд.

Дар байни Соктаре ва Маҳаллаи Боло 16 километр роҳ бошад ҳам, нисбати ҳар дуи инҳо ба шаҳри Бухоро баробар ва 40 километр дуртар аз он буданд, фарқ дар ин ҷо буд, ки Соктаре дар шимоли шарқтари шаҳр ва Маҳаллаи Боло дар шимоли шаҳр воқеъ шуда буд.

* * *

Назар ба нақли падарам – Сайид Муродхоҷа, падари ӯ – Сайид Умархоҷа одами хату саводнок буда, аз ҳунарҳои дастӣ дуқонбофӣ ва дурудгариро хуб медонистааст. Хусусан дар дурудгарӣ шӯҳраташ дуруст будааст.

Боре масҷиди деҳаи Маҳаллаи Боло ғалтидааст, аҳолии он ҷо ба талаби устои дурудгар баромадаанд ва бо дарак додани касе бобои падариам – Сайид Умархоҷаро барои таъмири масҷид ба деҳаи Маҳаллаи Боло бурдаанд.

Бобоям масҷидро бо зебой таъмир намуда, дар сутуни он бо хати худ калимаҳои «амали Сайид Умархоҷаи соктарегӣ»-ро кандакорӣ кардааст.

Аҳолии деҳа, ки дар он ҷо ягон нафар ҳам одами саводнок набудааст, ҳатто мактаби пешимасҷидӣ ҳам надоштаанд, хату саводнок будани як устои дурудгарро дида дар ҳайрат афтадаанд ва ба ӯ рӯ оварда аз номи ҷамоат аз вай талаб кардаанд, ки имоматии масҷидро, ки худ таъмир кардааст, қабул намояд, шояд ба «шарофати ӯ» дар деҳаи онҳо ҳам одамони саводнок пайдо шаванд, чунки имоми собиқашон худ бесавод буда, танҳо баъзе сураҳои Қуръон ва дуоҳои намозро аз ёд медонистааст. Ба зами ин дурудгарнашро ҳам кардан гирад, ки дар ин давра пеш ба ин касб талаб бисёр аст.

Ба бобоям ин таклиф маъқул афтадааст. Чунки ӯ бо вучуди ҳунарманд будан, дар Соктаре аз касби дурудгарии худ дуруст фоида бурда наметавонистааст, зеро дар он ҷо ҳатто аз ҳешовандони худаш ҳам якчанд нафар дурудгарони ҳунарманд будаанд. Дар ин ҷо бошад, гайр аз харротони чархи ресандагӣ ва ҳаллоҷисоз дигар дурудгаре нест. Ба болои ин дар наздикии ин деҳа – дар деҳаи Болои Рӯд, дар Сарваре ва Табарӣён ном деҳаҳо чандин санги осӣ будааст, аммо устои чархосиётарош ҳеч набудааст. Бобоям дар ин кор ҳам ҳунарманд буда, назар ба фикри ӯ, аз ин роҳ ҳам дар ин деҳа барои вай даромади иловагӣ пайдо мешуд. Даромади имоматӣ бошад, бозёфти барзиёд.

Бобоям ба ҳамин мулоҳизаҳо ин таклифро хуш қабул кардааст, барои ӯ дар аввали қор меҳмонхонаи Ҷамроҳон номero, ки ҳавлиаш дар ҳамсоғии масҷид будааст, бошишгоҳ қарор додаанд.

Бобоям чандин сол дар ин деҳа ва дар ҳамин меҳмонхона зиндагонӣ наму-да, шабона, ки аз қори дурудғариаш фориғ мешудааст, Деҳқон ном писари қалони соҳиби ҳавлиро хонанда ӯро ҳарфшинос кардааст.

Дар он вақтҳо писари қалони бобоям, ки падари ман бошад, дар Бухоро меҳондааст, писари хурдаш, ҳамширағони аз шавҳар мондааш, ҳамширазода-ғонаш ва занаш дар Соқтаре зиндагонӣ мекардаанд.

Оқибат танҳои ва мусофирати дуру дароз ба дили бобоям зада, аз охири тарафи ғарбии деҳаи Маҳаллаи Боло заминero ба даст дароварда, барои худ ҳавлии рӯидаричаноке бино кардааст ва дар рӯидарича ниҳолҳои дарахти зар-долу шинондааст, ки обро кам талаб мекунад ва баъд аз тамои шудани бино-қорӣ аҳли хонаводаи худро тамоман аз Соқтаре кӯчонда ба ин ҷо овардааст.

Аммо баъд аз ду-се сол бобоям дидааст, ки ҳавли ва рӯидаричае, ки дар Соқтаре дошт, хароб шуда рафта истодаанд ва замини дар он ҷо доштааш ҳам аз кишт монда аз қор баромада меравад ва худааш ҳам пир шудааст, ки монанди пештара бисёр қор карда наметавонад, маҷбур шудааст, ки падарамро хонадор карда аз хондан бозмононад.

Бобоям чун ин фикрашро ба аҳли деҳаи Маҳаллаи Боло маълум мекунад, онҳо дарҳол арӯс меёбанд ва яке аз духтарони Ҷамроҳонро, ки фарзанди сеюми ӯ буда, Зеварой ном доштааст, барои падарам муносиб дидаанд. Азбаски Ҷамро-ҳон аз деҳқонони миёнаҳол ва одами одӣ будааст, тӯй ҳам камхарҷ шудааст ва барои маҳр рӯидаричае, ки бобоям дар Соқтаре доштааст, муқаррар гардидааст.

Вақте ки падарам ин қисми саргузашти худро ҳикоя мекард, мегуфт:

– Ман барои хондан ишқу ҳаваси бисёр доштам, бинобар ин намехостам, ки хонадор шуда аз хондан бозмонам. Аммо дидам, ки падар ва модарам пир шу-даанд ва баъд аз ин бе ёрии ман зиндағониашон душвор аст, ночор қорро қабул кардам. Тобистон бо модарат дар Соқтаре истода деҳқонӣ карда сардарахтиҳо-ро меғундоштем ва дар зимистон дар деҳаи Маҳаллаи Боло бо падар зиндагонӣ карда чархосиётарошӣ ва бофандагӣ менамудам. Лекин бо ҳамаи ин шавқи хонданро ҳеҷ аз ёд набаровардам: «Мо худ нарасидем, ту шояд бирасӣ» – гӯён тағоият Мулло Деҳқонро, ки ҳарфшинос буд, дарсҳои ибтидоӣ хондам ва якчанд нафар бачағони деҳаро саводхон карда, ҳамаашонро ба Бухоро бурда дар мадраса ҷойгир қунонидам. Тағоият хонданро давом қунонд, аммо дигаро-нашон баъд аз ду-се сол дар мадраса истодан ба саҳро баромада, ҳар қадам дар деҳе имом шуда мардумфиребиро ривоч доданд. Меҳнатҳои ман сӯхт.

Рӯзе аз шогирдони падарам Мулло Бобочон, Мулло Ҷамро, Мулло Абдул-воҳид ва Мулло Собит номон ба хонаи мо – ба пеши падарам омада буданд. Аз ин ҷумла Мулло Бобочон дар деҳаи Рӯбаҳо, ки дар чануби Маҳаллаи Боло буд, имом шуда буд. Падарам ба ӯ хитоб карда ва ба дигарон ишорат намуда:

– Инҳо фарзандони одамони дорам буданд, инҳо ба саҳтии истиқомати мад-раса тоб оварда натавонистанд. Аммо ту фарзанди одами бечора будӣ, бачағи-ат дар саҳтӣ гузашта буд, қобилиятат ҳам дуруст буд. Ман умедвор будам, ки ту

дар душвориҳои зиндагонии мадраса тоб оварда шер мешавӣ. Афсӯс, ки калони рӯбаҳо шудӣ.

Мулло Бобочон, баъд аз хандидан, ба шариконаш ишора карда:

– Пас, инҳо чӣ шуданд? – гуфта пурсид.

Падарам ба онҳо баъд аз он ки як назари нимгазаболуд ва нимистехзокорона андохт, гуфт:

– Инҳо гургзода буданд, гург шуданд, чунки «окибат гургзода гург шавад» – гуфтаанд.

Мақсади падарам маълум буд: мақсади ӯ танқид кардани Мулло Бобочон набуд, чунки ӯ ба сабаби қашшоқӣ имконияти дар мадраса истиқомат кардан надошт, асли мақсадаш саҳт задаи дигарон буд, ки онҳо, бо вучуди имконият, хонданро лартофта, дар деҳот баромада имом шуда буданд (Мулло Собит писари Абдурахмонбой буд, ки як қисми романи «Ғуломон»-ро ишғол кардааст).

Дере нагузаштааст, ки аввал модари падарам ва баъд аз ду сол падараш вафот кардаанд. Аммо падарам баъд аз сари онҳо ҳам истиқомати дучоягиро тарк накардааст – тобистон дар Соктаре ба деҳқонӣ ва бофандагӣ машғули намудааст ва дар зимистон дар Маҳаллаи Боло ба чархiosiётарошӣ ва бофандагӣ. Бофандагии падарам фақат барои пӯшок ва кӯрпа-болиши хонавода буда, чархiosiётарошиаш барои фурӯш буд.

Ба ҳамин тариқа таваллуди ман дар деҳаи Соктареи райони Ғиждувон воқеъ шуда, айёми бачагии томактабиам тобистон дар Соктаре ва зимистон дар Маҳаллаи Боло гузаштааст.

ТҶӢ

Як ҳавлии як дараҷа васеъ, се тарафи ин ҳавлӣ бо чор поҳса девор ихота ёфта, тарафи ҷанубаш бе девор буда, ба боғча – рӯидарича мепайваст, ки вай бо девори дупоҳсагӣ аз заминҳои кишт ҷудо мешуд. Тарафи шарқии ин ҳавлӣ ба ҳавлии ҳамсоя, тарафи ғарбиаш ба ёбони киштзор ва тарафи шимолиаш ба кӯчаи калони деҳа мерасид, ки дарвозааш ҳам аз ҳамин тараф буд.

Дар пеши дарвоза ва пайваста ба дарвозахона як оғили поҳсагӣ ва дар қатори оғил як соботи чорпобандии поҳсагӣ буда, дар рӯ ба рӯи оғил ва собот як меҳмонхонаи хиштихомӣ бо суффааш бино ёфта буд. Дар пойғаҳи меҳмонхона як дукони бофандагӣ шинондагӣ буда, дар тарафи ҷануби меҳмонхона ва пайваста ба вай як айвонча ва дар зери айвонча як дукончаи чархiosiётарошӣ буд. Пеши айвонча ва тарафи ҷануби меҳмонхонаро дарахтони зардолуи боғча дар тобистон сояандозӣ мекарданд. Дар тарафи шимолӣ меҳмонхона як суффаи тобистоннишинӣ буд, ки як дарахти тути калони балхӣ дар вай ҳам хизмати мевадорӣ ва ҳам вазифаи соядориро ба ҷо меовард.

Дар поёни суффаи меҳмонхона то собот як ҷуқурӣ буд, ки вайро таафдон меномиданд, пору ва хокрӯбаҳои ҳавлӣ дар он ҷо ғун карда мешуданд.

Ин доира ҳавлии берун номида шуда, аз паҳлуи собот бо як роҳрав ба тарафи ҳавлии дарун гузашта мешуд. Дар ин ҷо – дар пушти оғил ва собот ду хонаи ҷӯбқорӣ ба ҳам рӯ ба рӯ бино ёфта буданд, ки ҳар кадоми ин хонаҳо чор дар – ду аз тарафи шимол ва дуи дигар аз тарафи ҷануб доштанд. Дарҳои ҷанубии

хонаи чанубӣ ба тарафи рӯидарича – боғча ва дарҳои шимолии хонаи шимолӣ ба тарафи девори баланди кӯча кушода мешуданд. Байни ин ду хона рӯи хавлӣ ба шумор рафта, бокии дарҳашон ба ҳамин тараф кушода мешуданд ва рӯи хавлиро ду дарахти зардолуи калон соядорӣ мекард.

Дар тарафи шарқии рӯи хавлӣ ду айвонча буд, ки яке барои хонаи чанубӣ ва дигаре барои хонаи шимолӣ вазифаи ошхонагӣ ва танӯрхонагиро адо менамуданд.

Айвончае, ки ба хонаи шимолӣ оид буд, дар қатори оташдон як дукони чархосиётарошӣ ҳам дошт.

Хонаи чанубӣ бе дахлез буда, кафшканиш дар пойғаҳи худаш буд, хонаи шимолӣ дахлез дошта бошад ҳам, вай танҳо барои даромад ва кафшкани набуда, дар он ҷо як дукони бофандагӣ ҳам бино ёфта буд.

Дар тарафи ғарби рӯи хавлӣ – дар пушти оғил ва собот ва пайваста ба онҳо як суффаи дароз буд, ки бошандагони ин ду хона дар айёми тобистон – шабона дар он ҷо менишастанд.

* * *

Дар рӯзе, ки ман аввалин бор ин хавлиро ба ёди худ гирифтам, хонаи чанубӣ ва рӯи суффа пур аз меҳмонони мардина буда, хонаи шимолӣ пур аз меҳмонони занон буд. Дар рӯи хавлӣ – дар байни ду ошхона як деги калони мис шинондагӣ буда, ошпаз аз он дег ба табақҳои сафои бесир оши палав кашаида медод ва чавонон он табақҳоро бурда ба пеши меҳмонони мардина мегузоштанд ва табақҳои холишударо оварда ба ошпаз медоданд. Ба хонаи занон бошад, як зани куҳансол, ки ўро баъзеҳо ходимона ва баъзе дигар бибикайвонӣ мегуфтанд, бо якчанд кампири дигар, ки ба сарашон чомача буд, ошкашонӣ мекарданд.

Меҳмонони мардинаро падарам, амакам, бобои модариам, тағоихоям ва дигар хешовандон «хуш омадед, хуш рафтед» мегуфтанд, меҳмонзанонро модарам, модаркалонам, занони тағоихоям ва зани амакам меҳмондорӣ мекарданд.

Дар як ғӯшаи суффа як нақорачӣ, як сурнайчӣ ва ду дойрадаст нишаста менавохтанд ва дойрадастҳо гоҳо бо ҳам ва гоҳо ҳар кадом ба танҳои газалхонӣ мекарданд. Дар рӯ ба рӯи созандагон – дар поёни суффа чавони баландқомате, ки миёнаш аз рӯй бастагӣ буд, дар ду дасти худ ду чуфт кайроқча гирифта онҳоро бо ҳам зада, аз онҳо мувофиқи оҳанги дойра ва нақора садо мебаровард ва рақс мекард.

Ман ва бачагони дигар дар пеши созандагон гун шуда онҳоро тамошо мекардем ва нағмаву усулҳои онро ғӯш медедем. Ман худро аз бачагони дигар ҳам хурсандтар ҳис мекардам, чунки дар он рӯз дар тани ман чунон либосҳое буд, ки ман пеш аз он монанди онҳоро напӯшида будам, ё ин ки пӯшида бошам ҳам, дар ёд надоштам: дар барам курта-лозимии сафеди суфта буд ва аз рӯи вай чомаче пӯшида будам, ки гулҳои порча-порча дошт ва дар сарам каллапӯши нав буд, ки модарам гулдӯзӣ карда буд.

Ин гуна либосҳои тоза, хусусан курта-лозимии сафеди шаффоф на танҳо маро хурсанд карда буд, ҳатто диққати бачагони дигарро ҳам ба худаш ҷалб менамуд: яке аз бачагон, ки аз ман калонсолтар буд, домани куртаи маро дар

миёни ду ангушташ молиш дода дида, як бачаи дигарро, ки аз худаш калонсолтар буд, чег зада куртаи маро ба ӯ нишон дода:

– Ин аз чист? – гуфта пурсид.

Он бача, баъд аз он ки ба тарафи куртаи ман як назари нофорае андохт:

– Суф! Ин куртаи суф аст! Падари ман дар тӯи ман ба ман куртаи шохӣ карда дода буданд, – гуфт ва илова намуд: – Эргаш*, ки падараш гуломи падари ман будааст, имрӯз вай ҳам курта-лозимии суф пӯшида гаштааст.

– Ба Эргаш ҳам он курта-лозимиро падари ин пӯшонд, – гӯён он бачае, ки чӯёи чигунагии куртаи ман буд, ба он бачаи мағрур** чавоб дода ба тарафи ман ишора кард.

Аммо ман он вақтҳо фарқи суф то шоҳиро намедонистам ва ҳамин қадарро медонистам, ки куртаи худам нисбат ба газворҳое, ки падарам мебофт, хеле сафед ва суфта буд. Бинобар ин бо сангзаниҳои он бачаи мағрур хурсандие, ки маро аз он курта-лозимӣ пайдо шуда буд, кам нагардид, фақат нафратам ба он бача, ки маро чанд бор дар кӯча – дар вақти бозӣ зада буд, зиёда гардид.

Вақте ки созандагон асбоби созу навози худро гундошта ба рафтан тайёрӣ медиданд, ман хабардор шудам, ки мехмонон ҳамагӣ пароканда шуда рафтаанд ва дар ҳавлӣ танҳо хешовандон мондаанд.

Падарам музди хизмати созандагонро дода, онҳоро гусел мекард, ман аз ӯ хошиш кардам, ки созандагонро ба рафтан намонад, чунки онҳо ба ман бисёр хуш омада буданд.

Яке аз созандагон ба ман гуфт:

– Мо ҳозир ба як тӯйхонаи дигар меравем, дар бозгашт ба хонаи шумоён боз меоем.

Онҳо ба хархашон савор шуда равон шуданд.

– Ин тавр бошад, ман ҳамроҳи шумоён ба ҳамон тӯйхона меравам, – гӯён аз дунболи созандагон давидам. Аммо падарам бо як хез аз ду бозуям нигоҳ дошт ва ман бошам, пояк зада гирякунон ва фарёдзанон «меравам-меравам» гӯён нола мекардам. Бачагони дигар бошанд, пеш-пешӣ нақорачиҳо давида ба умеди тӯйхонаи дигар мерафтанд ва маро ҳар замон ба тарафи худ имо мекарданд.

Бобоям ба пешӣ мо расида омада:

– Рафтан дарқор нест, – гуфт, – мо дар ин ҷо нақора ва сурнай месозем; ту нақора менавозӣ, ман сурнай.

Ин таклиф ба ман маъқул шуд, гирам сустар ва дилам кушодатар гардид: ба назари ман аз шунидани нағмаи нақора худ нақоранавоз шудан беҳтар ва хуштар менамуд. Аммо бовар намекардам, ки бобоям ба ман нақора ёфта диҳад ва ба ҳамин мулоҳиза ба ӯ гуфтам: – Дурӯғ мегӯед, маро фиреб медихед, шумо аз кучо нақора меёбед?

Ӯ риши калони сафедашро, ки рӯи синаашро пур карда паҳн шуда фурумада буд, бо дастони худ гирифта ба вай нигоҳе андохта:

---

* Ин Эргаш бо бародари калони ман ширхора буд, бинобар ин падарам ба ӯ ҳам дар катори мо либос карда, ҳамроҳи мо тӯй карда будааст. Ин ҳамон Эргаш аст, ки дар романи «Ғуломон» роли мусбатро бозӣ мекунад.

** Ин бачаи мағрур писари ҳамон Абдурахимбойи гуломдори пахтачаллоб аст, ки дар романи «Ғуломон» роли манфии манфурро бозӣ мекунад.

– На ин ки ман бо ҳамин риши сафед ту барин як кӯдакро фиреб диҳам!
– гуфт ва ба тарафи хонаи занон рафта аз он ҷо як лаъличаи биринҷи гирифт, ба ошхона рафта аз он ҷо найи оташпуфкунии модарамро гирифт ва аз шоҳи дарахти зардолу ду химчаро шикаста гирифта, ҳамаи ин чизхоро ба рӯи суффа овард. Лаъличаро чаппа гузошта, маро ба пеши вай шинонда химчахоро ба дастонам дод ва худаш ба паҳлуям нишаста найро ба лабонаш дошт. Ман химчахоро ба лаълича зада садои дангар-дангар мебаровардам, ӯ ҳам, гӯё ки сурнай менавохта бошад, хуштак мекашид...

Дар ин вақт бародари калонам ва Эргашро кофта ба ҳар тараф саросемавор давидани падарам ва дигарон ба нақоранавозии ман халал расонид. Аз набудани онҳо дар дили ман як ҳисси рашк пайдо шуд: ман гумон кардам, ки «онҳо маро партофта худшошон бо созандагон рафтаанд».

Аммо касе хабар овард, ки онҳо дар рӯидарича бар болои дарахти зардолу баромада, «пинҳон шудаанд». Ин хабар маро аз он гумони бад баровард ва ман ҳам барои дидани «пинҳоншудагон» ба қатори дигарон ба тарафи рӯидарича давидам.

Падарам акаамро таъна карда гуфт:

– Муҳиддин, ту писари калони дарсхон мебошӣ, ба ту айб аст, ки тарсида гурезӣ. Додарат, ки аз ту 8 сол хурд аст, дидӣ чӣ навъ хандону шукуфон нақоранавозӣ карда гаштааст, биё фууро!

– Ханӯз ақли ӯ намегирад, – гуфт бародарам ва гирия карда сар дода илова намуд: – намефуорям!

Қурбонниёз ном тағоиям, ки як ҷавони тануманд буд, дарҳол ба дарахт пешида боло баромад, аввал акаамро ва баъд аз он Эргашро аз шоҳҳо ҷудо карда ба поён овозон кард, дигарон онҳоро ба рӯи даст гирифта бар замин ниҳоданд, аммо нагузоштанд, ки онҳо гурезанд ва рост бурда ба хонаи ҷанубӣ дароварданд.

Аммо ман бо гуруре, ки аз таърифи падарам дар дилам пайдо шуда буд, ба тарафи суффа – ба пеши нақораи худ давидам, чунки ҳамин нақора сабаби ифтихори ман шуда буд. Бобоям ханӯз дар он ҷо менишаст:

– Биё, сурнай бе нақора ҳеч садо набаровард, – гуфт ва ман ҷӯбакхоро ба даст гирифта нақоранавозиро сар кардам. Падарам ба қатори дигарон ба хона надаромада ба пеши мо омада ба лаби суффа нишаста, гӯё ӯ ҳам ба нақораи ман гӯш меод. Ин ҳол боз як сабаби ифтихори ман гардид, ки ҷӯбакхоро боз ҳам сахттар мезадам...

Баъд аз фурсате тағоиям – Қурбонниёз аз хона баромада ба пеши мо омада ба ман таклиф кард, ки ба хона даромада дар он ҷо нақоранавозӣ кунам.

– Дар хона суффа нест, – гуфтам ман дар ҷавоби ӯ.

– Дар хона аз кӯрпачаҳо як суффаи бисёр хуб сохтем, – гуфт тағоиям.

Ман бо нигоҳи машварат ба «шарикҳои худ» – ба бобоям нигаристам.

– Майлаш, меравем, – гуфт бобоям ва илова кард, – акахоят хунари туро дида қоил мешаванд.

Ин далели иловагӣ ба ман бисёр маъқул шуд. Ман ҷӯбак ва нақораамро бардошта ба нияти зудтар қоил кардани акахоям ба тарафи хона давидам, бобо ва тағоиям – аз дунболи ман. Аммо падарам дар ҳамон лаби суффа монд.

Дар рӯи хона се чогаҳ буд, ки дар дуи онҳо акаам ва Эргаш рӯ бодо мехобиданд ва маълум буд, ки чойгаҳи сеюм «суффаи нақоранавозии ман» бӯд. Вақте ки ман ба тарафи чойгаҳи худ мегузаштам, чашмам ба чашми акаам афтод: ҳоло ӯ гирия намекард, балки ба тарафи ман бо нимхандаи дандоннамое нигоҳи шармгинонае мекард. Ман лаби болои худро дар зери лаби зерини худ дароварда ба он ҳаракати ӯ бо як ҳаракати тааҷҷубкоронае ҷавоб додам. Чунки ман аз ҳамаи он корҳо чизеро намефаҳмидам ва ҳамаи ҳавасам ва хавосам ба нақоранавозии худ банд буд, ки вай сабаби ифтихори ман шуда буд, боз бояд бо ин кор ақаҳои худро ҳам дар ҳайрат меандохтам.

Ман рост ба чойгаҳи худ, ки суффачаи нақоранавозии ман ба шумор ме рафт, баромадам. Бобоям ҳам баромад ва ӯ ба ман гуфт:

– Ба рӯи кӯрпачаи нарм нақора дуруст садо намебарорад, ту пушт ба замин дароз ҳобида ҷубакхоро ба даст гир, ман лаъличаро бар рӯ ба рӯи ту медорам, ту навохтан мегирӣ. Дар он вақт он гуна овози чарангосӣ мебарорад, ки зангӯлаи уштурони Абдурахимбой ҳам он гуна садо бароварда наметавонад.

Ман қабул кардам ва навохтан гирифтам, дар ҳақиқат лаълича садои зангӯладор мебаровард.

Дар ин вақт намедонам, кӣ буд, поҳои маро аз ҳам дур карда бо дастони пурзӯраш зер кард. Ман хостам аз чой хезам, аммо бобоям бо лаъличае, ки дар дасташ буд, аз сари синаам зеркарда маро ба чунбидан роҳ надод ва баногоҳ як озори ҷонгудоze дар баданам пайдо шуд, ки нафасам дар дарун афтод ва баъд аз нафасамро рост гирифтани бо панҷаҳои борики нотавонам, ки аз ғазаб монанди панҷаи хурӯс нештар барин шуда буд, рӯи боборо ханҷол кашидам ва аз риши дарозаш печонида гирифта бо қуввати ғазаболуде, ки доштам, ба тарафи худ кашидам ва бо фарёди ҷонхароши гирияолуд:

– Бо ҳамин риши сафед, охир шумо маро фиреб додед, – гуфтам.

Хона пур аз гулгулаи хандаи бошандагон шуд. Ростӣ, бо вучуди ин ки аз шиддати дард худро аз гирия боздошта наметавонистам, худам ҳам дарун-дарун механдидам. Чунки бобоям бо ҳамаи он калонсолӣ ва мӯйсафедӣ аз озори рӯю мӯй монанди бачагон воҳ-воҳ гӯён фарёд кашида буд ва дар чашмонаш об чарх мезад.

Ин воқеаи тӯйи хатнаи мо буд. Ин аввалин ёддошти ман аст, ки дар ёдам мондааст. Ман дар он вақт бисёр хурдсол будам. Бо вучуди ин дар ёдам монанди он воқеаҳо шояд барои аз ҳад зиёд аламовар будани он ҳодиса, бисёр завқбахшо будани нағмасароӣ ва гуворо будани интиқомгирӣ бошад, ки ҳамаи инҳо дар як чо аввалин бор ба сари ман чамъ шуда буданд.

Он ҳавлие, ки дар боло тасвир ёфт, ҳавлие буд дар деҳаи Маҳаллаи Боло, ки бобои падариам барои истиқомати муваққатии худ ва авлоди худ сохта будааст. Дукони бофандагӣ ва дукони чархисиестарошӣ, ки дар доираи берунии он хавлӣ буд, корхонаи падари ман буд.

Хонаи ҷанубии ҳавлии дарун аз онҳо мо ва хонаи шимолӣ аз онҳо амакам буд. Дукони бофандагӣ, ки дар даҳлези хонаи шимолӣ бино ёфта буд ва дукони чархисиестарошӣ, ки дар зери айвони ошхонаи он хона буд, корхонаи амакам буд.

БАЪД АЗ ТҶӢ

Ман гумон мекунам, ки баъд аз тӯй аҳволи зиндагонии хонадони мо хеле танг шуда буд. Ман ин ҳолро бевосита ҳис накунам ҳам, аз сӯхбатҳои ғамолудонаи падару модарам, ки қариб ҳар шаб то вақти хоб дар байни онҳо воқеъ мешуд, дар натиҷаи он тӯй рӯй додани ягон чизи ногуворро пай мебардам.

Шабе падарам ба сабаби тӯй хеле қарздор шудани худро ба модарам ҳикоя карда гуфт, ки:

– Хайрият, ки ман ин қарзро аз ягон фоидахӯр нагирифтаам, ё ин ки таклифи қозизодаҳоро қабул намуда, аз замини Соктаре ба онҳо гарав намондам, вагарна аз замин ва ҳавлии Соктаре чудо шуда, дар ин деҳаи хароб абадулобод мусофир шуда мемондем.

– Пас, қарзро бефоида бардоштед? – гӯён модарам таачҷубкунон пурсид.

– Албатта, бефоида! – гуфт падарам ва шарҳ дод: – ман қарзҳоямро аз ҳар кас кам-кам кардам, аз ҳар кас аз 20 танга (3 сӯм) то 30 танга қарз гирифтаам. Қарзи калонам 50 танга аст, вай ҳам аз падари туст, ки барои пули гӯру кафанаш гундошта монда будааст. «То вақти мурдонам диҳед, мешавад, лекин Алихон* нафаҳмад», – гуфт. Ту ҳам ба касе нафаҳмон.

– Ҳамаашон бефоида доданд? – гуфта пурсид модарам боз таачҷубкунон.

– Албатта, ман аз ягон каси бегона ва ё аз ягон касе, ки фоидахӯриро ба худ касб карда бошад, қарз напурсидам, ҳамаи қарзҳоямро аз хешовандони соктарегӣ ва аз ошноҳои наздикам гирифтаам. Ҳатто онҳо дар вақти қарз пурсида нам пулро дода истода: «ин маблағи ночизро қарз ҳисоб накунад, балки тӯёна шуморед» ҳам гуфтанд. Ман дар ҷавоб: «дар ҳамин вақт ба ман қарзи ҳасана (бефоида) доданатон тӯёна аст, маро миннатдор кардед ва ҳол он ки шумо ҳам аз ман доратар нестед» – гӯён изҳори хурсандӣ намудам.

– Агар тӯйро дар Соктаре мекардем, ба фаҳми ман, ин қадар харч намешуд, ин деҳаи мо – деҳаи гушнагон аст, дар ин ҷо сад дег ош пазед ҳам, боз сер намешаванд, – гуфт модарам ҳасраткунон.

– Аввал ин, ки – гуфт падарам, – барои зиёд шудан ё кам шудани харчи тӯй гушнагӣ, ё ин ки серии тӯйхӯрҳо дахл надорад, балки калонгир, ё ки бечора будани тӯйхӯрҳо дахл дорад: бечораро агар як чиз диҳанд хурсанд шуда мехӯрад ва агар надиханд, ҳарчанд гушна бошад ҳам, талаб намекунад. Аммо калонгир, ҳарчанд сер бошад ҳам, ба пеши ӯ ба ҷои як табақ таом се табақ мондан лозим аст, вагарна «маро хурмат накарданд» гуфта қаҳр мекунад. Ба фаҳми ман, агар мо ин тӯйро дар Соктаре мекардем, харчи мо сечанд мешуд, боз калонони он ҷо, хусусан миракониён, аз мо розӣ намешуданд. Зеро онҳо ба тӯйҳои одамҳо рафта бисёр хурмат дидаанд ва хурмати онҳо ҳам иборат аз ин аст, ки ба пешашон бисёртар таом мекашиданд ва дар охир ҷома мепӯшониданд, ҳеч набошад, каллақанд меоданд. Албатта, мо ҳеч кадоми инҳоро карда наметавонистем.

Падарам баъд аз қадре ором гирифтаи сухани худро давом кунонида гуфт:

– Дуюм ин, ки ман баъд аз хонадор шуда ба маъракаву мавриди мардум

* Алихон фарзанди панҷуми бобои модариам буд.

хамрох шуданам, дар Соктаре гайр аз хешовандони худамон қариб тӯйи касеро нахӯрдам, чунки ман зимистонҳо дар он ҷо набудам, тӯйҳо бошанд, одатан дар зимистон мешаванд. Аммо дар ин ҷо аз ҳар қадом хонаи ҳамин бечорагон, ки ту «гушнагон» гуфтӣ, ман як бор-ду бор тӯй хӯрдам. Бинобар ин ба ман лозим буд, ки ба ҳаминҳо тӯй карда диҳам, хешовандон ва ошноҳои соктарегиам бошанд, ба ҳамин ҷо меоянд ва омаданд.

– Дар ҳамин муддати як сол, ки аз тӯй гузашт, аз қарзатон чӣ қадарашро кандед? – гуфта пурсид модарам.

– Бисёр не, аввал қарзи падаратро додам ва боз як-ду майда қарзро, ки сохибонашон бисёр мӯхтоҷ буданд, адо намудам.

– Қарзи падарамро ҳозир намедодед ҳам, мешуд, он кас, ки «то вақти мурданам диҳед, мешавад» гуфта бошанд, аз ҳама пештар додан чӣ даркор буд?

– Аввал ин, ки – гуфт падарам дар ҷавоб – кӣ медонад, ки аввал ман мемурам ё он кас, дуҷум ин, ки дар назари одами пир аз ҷавонон дида пул ширинтар аст. Аз бозе, ки ин қарзро ман аз ӯ гирифтаам, аҷаб нест, ки ҳар шаб ба болои ҳамин пул фикр кунад, бинобар ин аз ҳама пештар хотирчамъ қардани пиракиро лозим дониستم.

Падарам баъд аз қадре фикр карда истодан сухани худро давом кунанда гуфт:

– Мақсади ман аз ин гапҳо аз қарзҳо ҳисоб додан, ё ин ки дили туро сиёҳ қардан набуд, балки мақсади ман ин аст, ки агарчи гоҳе дар қори рӯзгор тангӣ кашӣ, аз бозор гӯшт нахарем, ё ин ки кам харем, хафа нашав. Бояд чанд вақт – то сабук қардани қарзҳо ба обу явғони хона ва ба ширу чурғоти гов қаноат кунем. Аз бозор гоҳо биринҷ харем мешавад, ки шабҳои бозор, ё ягон меҳмон омада монад, ширбиринҷ мекунем.

– Биринҷ харидан ҳам даркор нест, – гуфт модарам.

– Чаро? – гуфта пурсид падарам, – охир шир бе биринҷ хӯрок намешавад.

– Биринҷ ҳаст!

– Дар кучо? – падарам тааҷҷубкунон аз ҷои хобаш нимхез шуд.

– Вақте ки – гуфт модарам – биринҷи тӯйро оварда будед, ман як халтаро аз вай биринҷ пур карда гирифта дар сандуқ пинҳон карда монда будам, ки ягон вақт танг шавем, қор мефармоем. Акнун, ки аввал қарзҳоро қандан лозим аст, ҳамон биринҷро қор фармудан мегирем.

– Борақалло! – гуфт падарам, – бе сабаб «сарфаи сари оташдон – савдогари Ҳиндустон» нагуфта будаанд.

Акаам бо ман дар як ҷо ҳобида буд, ман ба гуфтугузори падару модар бо диққат гӯш медодам ва гумон доштам, ки ӯро ҳоби саҳт рабудаст. Як вақт дидам, ки сараш дар таги кӯрпа, аммо пиқ-пиқ гирия мекунад. Падару модарам овози гирия ӯро шунида якбора аз ҷо хеста ҳар дуяшон баробар аз ӯ:

– Ба ту чӣ шуд? Чаро гирия мекунӣ? – гуфта пурсиданд.

– Акнун ман чӣ навъ ба Бухоро барои хондан меравам? Тӯй намекардед, намешуд-мӣ? – гуфт гириякунон.

– Чӣ навъ меравӣ? Вақташ шавад, худам бурда мемунам. Барои ин гирия чӣ лозим аст? – гуфт падарам.

– Пул-ку надоред, бе пул дар шаҳр чӣ гуна истода хонда мешавад? – гуфт боз бо ҳамон овози гириялуд.

– Хафа нашав, писарам, – гуфт падарам, – то Бухороравии ту ду соли дигар ҳафт, то он чо ман қарзхоро меканам ва барои харчи таҳсили ту пул ҳам меёбам

* * *

Дар пагоҳии он шабе, ки дар хонаи мо сӯҳбати дар боло нақл кардашуда гузашт, модарам ҳалвои қоқтӣ пухт, ман ба ӯ дар оташмонӣ ёрӣ додам: аввал як миқдор ордро дар дег бо равған бирён карда гирифт. Баъд аз он аз шиннии тут, ки аз Соктаре пухта оварда буд, як коса барин дар дег андохта қиём гирифт. Вақте ки ғафсии шиннӣ атола барин шуд, орди бирёнро дар вай ҳамроҳ карда лат зад. Баъд аз лат задан орду шиннӣ ҳамир барин шуд. Пас аз он бар рӯи лаълӣ орд пошида, он ҳамирро бар рӯи вай гардонида паҳн кард ва баъд аз сард ва саҳт шудан аз вай як порча бурида ба дасти ман дод, дигарашро порча-порча бурида бар рӯиаш орд пошида дар як қуттӣ чида монд.

Ман он як порча ҳалвои қоқтиро, ки модарам ба ман дода буд, қатар-қатар-кунон хӯрда ба кӯча баромадам, ки акаам аз тарафи даруни деҳа меояд. Ӯ маро дида гуфт:

– Ин ҳалво нест, ин нони қоқ, ҳалво – ҳалвои равғанӣ аст.

– Шумо дар кучо ҳалвои равғанӣ хӯрдед?

– Дар хонаи бобом. Қурбонниёз тағоиям оварда будааст. Ба ман ҳам доданд. Як бамаза ки, – гуфт акаам ва суханашро давом кунонида аз ман пурсид:

– Ту ҳам мехӯрӣ?

– Бошад мехӯрдам, набошад, ҳамин ҳалвои қоқтӣ ҳам шудан мегирад.

– Ман ёфта диҳам, мехӯрӣ?

– Албатта!

– Ин тавр бошад, ба падарам «ҳалвои равғанӣ гирифта диҳед» гуфта зорӣ кун!

– Магар шумо намехӯред?

– Ман ҳам мехӯрам.

– Ин тавр бошад, худатон чаро аз падар намепурсед?

– Ман метарсам, ки «ин харч барои ту шуд» гуфта Бухоро рафтани маро дер намононанд.

– Ман ҳам Бухоро рафта мехонам.

– Ту ҳоло хурд, то вақти бухорорав шудани ту падарам пули бисёр меёбанд ва ин харчҳо аз ёдашон баромада меравад.

– Хуб, ман мегӯям, – гуфтам. Ману ӯ хар ду ба сари дукони бофандагии падарам рафтем. Ман, дар ҳолате ки аз ҳалвои қоқтии дар дастам будагӣ газида гирифта қатар-қатар мехоидам, ба падарам гуфтам:

– Ба ман ҳалвои равғанӣ гирифта диҳед!

Падарам, бе он ки чашмашро аз тег (шона) ва моку барканда аз кор бозистад, ба ман гуфт:

– Ҳамон ҳалвое, ки дар даст дорӣ, равған ҳам дорад, боз чӣ гуна ҳалвои равғанӣ мехоӣ?

– Ман як ҳалвои равғанне, ки бисёр бамаза аст ва аз ин пеш нахӯрдаам, аз ҳамон мехоҳам.

– Хӯрда надида бошӣ, бамаза будани вайро аз кучо фаҳмидӣ?

– Акаам гуфганд.

Акаам патаррос зада аз сари дукони падарам гурехт. Чунки аз ин ҷавоби беэҳтиётонаи ман бо игвои акаам будани ин талаби ман ба пеши падар ошкоро шуда буд. Падарам хандида ба ман гуфт:

– Рав, бибиатро гӯй, акаатро ба пеши ман гирифта биёрад.

Ман ба пеши модарам рафта ин фармоиши падарро расонидам. Акаам дар он ҷо буд. Ӯ маро коҳиш кард:

– Бамаза будани ҳалвои равғаниро ба падар чаро аз забони ман нақл кардӣ?
– гуфт.

Ман дар ин коҳиш акаамро ҳақнок медонистам, лекин гарданам ёрӣ намедод, ки худро дар пеши ӯ гунаҳгор шуморам. Бинобар ин ба ӯ гуфтам:

– Хуб, дар ҳамон вақт дар ҷои ман шумо мешудед, ба он нурсиши падар чӣ ҷавоб медедед?

Акаам ба ин савол ҷавоб ёфта натавониста суп-сурх шуд. Чунки дар он вақт дигар гуна ҷавоб додан мумкин набуд. Хатой ман дар ин буд, ки бо вучуди хӯрда навиданам, ҳалвои равғаниро ба пеши падар бамаза шумурда будам. Аммо ин хатой ман ба хотири акаам нарасид.

Ҳарчанд акаам розӣ нашуда бошад ҳам, модарам ўро кашола карда ба пеши падарам бурд. Мо ҳамагӣ гумон доштем, ки падар ўро ба сабаби игвогариаш коҳиш хоҳад кард. Аммо ӯ ин тавр накард ва хандакунон айнакашро аз чашмаш бардошта ва вайро пок карда истода ба акаам гуфт:

– Муҳиддин, ту деҳаи Болои Рӯдро медонӣ?

– Медонам.

– Дар он ҷо дар лаби рӯд ҷӯи осие ҳаст. Дар вақти тамошо додани осие ман ба ту нишон дода будам-а?

– Ҳа-ха!

– Медонӣ?

– Медонам!

Баъд аз он падарам ба модарам нигоҳ карда гуфт:

– Ҳар дуи инҳо маслиҳат кардаанд, ки ман имрӯз ба инҳо ҳалвои равғанӣ гирифта диҳам. Майлаш, имрӯз рӯзи бозор аст, шаби бозорашон ҳам ҳамин мешавад. Дигар чиз пухтан даркор не. Ту аз ҳамин вақт сар карда ноча (найча) – андозӣ кун. Ночаҳо қариб тамом шудаанд. Ба ҷои ошпазӣ ҳам ночаандозӣ мекунӣ. Ман тарсида будам, ки агар Муҳиддин Болои Рӯдро надонад, бояд барои ҳалвохарӣ худам мерафтам. Ҳарчи ин он ҷохоро медонистааст, ҳудаш рафта меорад, ман аз қорам наместонам.

Падарам аз кисааш як танга (15 тин) бароварда ба акаам дода гуфт:

– Аз ҷӯи осие, ки гузаштӣ, пули рӯд сар мешавад, ҳавлии калон рӯ ба рӯи пули рӯд аст, ин ҳавлии Усто Бароти ҳалвогар аст. Дар даруни ҳавлии як хонаи калон ҳаст, ки вай ҳалвогархона аст, ба ҳамон хона даромада, ҳар касе, ки дар он ҷо бошад, салом дода, маро ном гирифта ҳамин як тангаро деҳ ва «маро

фиристоданд, ки як қабза ҳалво барам» – гӯй. Як қабза ҳалворо дар когаз печонда медихад, гирифта меорӣ.

– Як қабза ҳалво чӣ қадар мешавад? – аз падар ман пурсидам.

– Як лӯнда!

– Як лӯнда ҳалворо ман мехӯрам ё акаам? – гуфта таачҷубкунон боз пурсидам.

Падарам дастғаҳи бофандагӣ ва мокуро ба ҳолашон гузошта ду кафи дастонашро бо ангуштонаш чанголмонанд ҳам карда ва ҳар дуи онҳоро ба ҳам часпонда ба ман нишон дода:

– Ана ҳамин қадар як лӯндаи калон мешавад. – гуфт ва илова намуд: – ин қадар лӯндаи калон ба ҳамаамон мерасад.

Акаам ба рафтани тайёр шуд, бо рухсати падару модар ман ба ӯ ҳамроҳ шудам. Мо барои ҳалвоҳарӣ ба деҳаи Болои Рӯд равон шудем.

Деҳаи Болои Рӯд ба тарафи шимоли Маҳаллаи Боло буда, дар байни ин ду деҳа тахминан ҳазор қадам роҳ буд. Аз назди ҳавлии мо, ки дар охири деҳа буда, пешаш ёбони кушода буд, дарахт ва иморатҳои Болои Рӯд намуда меистод. Мо аз болои заминҳои кишт, ки пурбарфи яхбаста буд, яхмолаққунон рафта ба болои рӯд расидани худро нафаҳмида мондем.

Деҳаи Болои Рӯд дар шимолии рӯди кӯҳнаи Шофирқом ва дар канори он воқеъ шудааст. Бинобар ин он деҳаро Болои Рӯд номидаанд. Дар канори ҷануби он рӯд як ҷӯйчаи осие буд, ки дар вақти пуроб шудани аз вай як санг осие мегардидааст.

Дар вақте ки мо ба он ҷо расидем, дар ҷӯи осие ҳеч об набуд ва дар даруни рӯд ҷо-ҷо обҳои кӯлмаки яхбаста менамуд. Ман аз акаам хоҳиш кардам, ки ба ман осиеро нишон диҳад. Бинои осие 20 қадам поинтар аз гузаргоҳи рӯд намуда менстод.

Аккам ин хоҳиши маро қабул карда осиеро ба ман тамошо дод.

ҲАЛВОҒАРҲОНА

Мо осиеро тамошо карда шуда баромадем; азбаски дар рӯд об набуд, барои аз вай гузаштан ба сари пул нарафтем, балки бар рӯи кӯлмакҳои яхбастаи рӯд яхмолаққунон ба пеши пул омада, аз он ҷо ба канори шимолии рӯд баромадем ва ба ҳавлие, ки дарвозааш рӯ ба рӯи пул кушода мешуд, даромадем.

Дар рӯи ҳавли як хонаи бисёр калон ва баланди поҳсагин буд, ки калониаш аз хонаҳои нишастии нӯҳболори муқаррарӣ қариб чор баробар меомад. Ин аз тарафи ҷануб як дари дутабақа ва як дари яктабақа дошт, ки ҳар дуи онҳо ҳам пӯшидагӣ буд.

Мо дари яктабақаро, ки ба даромадгоҳи дарвоза наздик буд, кушода ба даруни хона даромадем. Дар тарафи поини хона як қатор оташдонҳо буд, ки дар онҳо дегҳоро қач, яъне лабҳои пушти онҳоро баланд ва лабҳои пешашонро ба тарафи пеш паст ва ҳам карда шинонда буданд. Дар баъзеи ин дегҳо шинӣ ҷӯшонда қиём мегирифтанд, дар баъзе дег оби беҳро бо як даста химҷаи ба ҳам басташуда, ки вайро чилҷӯб меномиданд, зада кафк мекунониданд. Дар охири қатори оташдонҳо як дегро бар рӯи оташдон ба тарзи одӣ монда буданд, ки дар вай равған доғ мекарданд. Дар як деги калони қач шинондашуда касе орди бир-

ёнро кам-кам ба киём мерехт ва ду каси дигар бо ду бели чӯбин он киёмро лат медоданд ва киёми бо орд омехтаро ба рӯи бел ба хаво бардошта бо шиддати тамом баргардонда ба даруни дег мезаданд. Як одами миёнсоли гандумгуни ришқалон, ки қади баланде дошт, ба дигарон корфармой мекард ва рохи корро нишон медод.

Дар тарафи дигари ин хона як суффаи васеи баланд буд ва бар рӯи вай як лаълии тахтагини бисёр васеъ, ки кутраш – кӯндалангиаш тахминан ду метр меомад, ниҳода шуда буд. Бар гирдогирди ин лаълӣ пӯстакчаҳое ба замин паҳн карда шуда буданд. Дар канори суффа ва наздик ба лаълии чӯбин дар як куттӣ орд буд.

Як вақт корфармо омада бо бели оҳанини новашакл аз он куттӣ орд гирифта бар рӯи лаълии чӯбин пошид ва баъд аз он боз ба сари деге, ки дар вай ордро бо киём меомехтанд, рафта ба рафти кор нигоҳ карда истод. Вақте ки орди бо киём омехташуда монанди хаамири нон ғафс шуд, корфармо ба белзанон:

– Бас кунед, кашонед! – гуфт.

Белзанон бар рӯи белҳои худ хаамири киёминро бардошта бурда, бар рӯи лаълии чӯбин рехтан гирифтанд.

Дар ин вақт корфармо, ки магар аз корҳои заруриаш фориг шуда буд, ба мо нигоҳ карда:

– Ба кӣ кор доретон? – гуфта пурсид.

Акаам салом дода як тангаро ба ӯ дароз карда аз номи падарам:

– Як қабза ҳалво диҳед будааст! – гуфт.

– Бисёр хуб, – гуфт корфармо, – лекин ҳалвое, ки пагоҳонӣ ғуфта будем, ба бозор рафт, камтар тамошо карда истетон, ҳалвои тоза тайёр мешавад, медиҳам.

Хаамири киёмиро бар рӯи лаълии тахтагӣ кашонда шуданд. Ҷамаи он касоне, ки дар сари дегҳо буданд, дастхошонро то оринҷ шуста пок карда, омада дар гирдогирди лаълии тахтагӣ бар рӯи пӯстакчаҳо дузону нишастанд. Дар пешгоҳи ин давра худи корфармо ҳам нишаст. Фақат як кас, ки чавони хурдсоле менамуд, бели оҳанини новашаклро гирифта ба пеши куттӣ орд рост меистод.

Ҳалвогарон хаамири киёмиро бо дастони худ як лӯлаи дарозе сохта, ду нӯги он лӯларо ба ҳам пайванд дода як ҳалқа карданд ва ҷамашон бар рӯи лаълӣ ҳам шуда, он ҳалқаро молиш дода-молиш дода як ҳалқаи васеи карданд, ки канорҳои ҳалқа ба канорҳои лаълӣ расид. Баъд аз он чавони белдор бар рӯи он ҳалқаи хаамирин қадаре орд пошид ва ҳалвогарон он ҳалқаро чапу рост дуқат карда бар рӯи ҳам партофта як ҳалқаи дуқабатаи хурд ба вучуд оварданд ва баъд аз он боз он ҳалқаро молиш дода-молиш дода як ҳалқаи васеи мисли аввала ба вучуд оварданд; боз чавони белдор бар рӯи он ҳалқа орд пошид, боз ҳалвогарон он ҳалқаро ду қабат карда як ҳалқаи хурд сохтанд, ки дар вай чор қабат хаамир буд.

Ҳалвогарон кори худро хамин тарз давом доданд: дар дафъаи сеюм як ҳалқаи 8-қабата, дар дафъаи 4-ум як ҳалқаи 16-қабата, дар дафъаи 5-ум як ҳалқаи 32-қабата, дар дафъаи 6-ум як ҳалқаи 64-қабата, дар дафъаи 7-ум як ҳалқаи 128-қабата, дар дафъаи 8-ум як ҳалқаи 256-қабата, дар дафъаи 9-ум як ҳалқаи 512-қабата, дар дафъаи 10-ум як ҳалқаи 1024-қабата пайдо шуд ва ба хамин тариқа

кор давом намуда, дар 25 дафъа як халқае пайдо шуд, ки қабатҳои вай монанди торҳои калова борик менамуд.

Устои халвогар ба коргарони худ:

– Акнун бас, – гуфт ва худ корди калонеро ба даст гирифта он халқаро ба дарозии як вачаб-як вачаб бурид ва яке аз он лӯндаҳоро дар тарозуе, ки дар як гӯшаи он суффа истода буд, ниҳода баркашид, халво қадаре сабук баромад. Аз як лӯндаи дигар қадаре чудо карда ба болои он монда баркашашро баробар кард. Баъд аз он лӯндаи аввалиро дар коғаз печонда ба дасти акаам дода:

– Инро ба падарат бар! – гуфт ва халвои бўлакеро, ки дуҷумбора ба тарозу ниҳода буд, ду тақсим карда ба дасти дуямон дод ва:

– Инро хӯрда-хӯрда раветон! – гуфт.

Мо давон-давон ба тарафи хона равон шудем, ки рӯз хеле бевақт шуда буд.

РЕГКУҶИ

Баҳорон буд, зардолуҳои рӯидаричаи мо гул карда бо шукуфаҳои худ дар боғча зинати хубе дода буданд. Дехқонони деҳаи Маҳаллаи Боло ба заминронӣ, ҷӯйковӣ ва тоққушӣ машғулӣ мекарданд. Дехқонбачагон говон, гӯсфандони худ, ё аз онӣ хӯчаи нашонро дар лаби ҷӯйҳои навсабзида ва дар заминҳои ҳанӯз ронданашуда мечаронданд.

Дар яке аз чунин рӯзҳо ман ба тамошои шукуфаҳо ва сабзаҳои рӯидаричаи худ қаноат накарда хостам ба ёбон – ба киштзорҳо баромада сайругашт намоям. Ин фикри худро ман ба акаам гуфта аз ӯ хоҳиш кардам, ки дар ин сайругашт ба ман ҳамроҳӣ намояд, ӯ ин таклифи маро қабул намуд, аммо аз падару модар рухсат гирифтандро ба гардани ман бор кард.

Ман аввал ба пеши модарам рафта фикри худро гуфта аз вай рухсат пурсидам.

– Аз падарат ҷавоб гир, агар он кас шумоёнро ба тамошои ёбон ҷавоб диҳанд, ман монез намешавам, – гуфт модарам.

Ман ба пеши падар рафтам. Ӯ дар зери айвончаи меҳмонхона ба чархиситтарошӣ машғул буд, ба чашмаш айнак гузошта сӯроҳҳои паррагузаронии чархро бо як диққат ва гайрат бо искана мекофт. Баъд аз қадаре кофтаи бо як ҷӯбча, ки дар вай бо сиёҳӣ хати бисёре кашида шуда буд, чуқурии ҷои кофтаи худро андоза карда дид. Баъд аз он бо як қалами фӯлодин, ки дамаш аз дами искана тунуктар буд, он сӯроҳро суфта кард ва пас аз он ба ман нигоҳ карда:

– Ҳа, ҷӣ мегӯӣ? – гуфта пурсид.

– Ба ёбон ба тамошо мебароем, ба ҷавоб гирифтандро омадем.

– Бо кӣ?

– Бо акамулло.

– Акаат ҳеч ҷой намеравад, ӯ дарсҳои якҷафтагиашро такрор карда аз ёд накардааст. То ҳамон дарсҳоиашро ёд карда аз пеши ман нагузаронад, ман ӯро на ба тамошо ва на ба бозӣ – ба ҳеч ҷо рухсат намедихам. Худат рави, майлат, – гуфт.

– Ин тавр бошад, худатон маро бурда тамошо диҳед!

– Худат рафтаи гир! Туро гург намехӯрад, ёбон нур аз бача, дар лаби рӯд Эргаш акаат ҳам будагист, ӯ подаи худро бештар дар ҳамон ҷоҳо мечаронад.

Ман ба ёбон баромадам. Ёбон аз рӯидаричаи мо васеъ ва хушхавотар буд, боди сабуке мевазид ва ба димоги кас як бӯи хуши нозукеро меовард. Майсаҳои чаву гандуми тирамоҳ кишташуда замини сиёхро пӯшонида сабзу хуррам карда буданд. Сабза ва себарғаҳои лаби чӯй ва дигар алафҳои худрӯ ба назари кас хим-хим тофта чашми одамро мебурданд. Ҳаво на сард буду на гарм ва бағоят форам буд. Дехконбачагон дар кашшукҳо ба харҳошон нури бор карда оварда, вайҳоро дар заминҳои кишта шудани мерехтанд ва дар бозгашт харҳои аз бор халос шудаашонро савор шуда бо ҳам пойга мемонданд ва хартози мекарданд.

Ман рост ба лаби рӯд рафтам, ки дарахтҳои канори вай аз пеши хавлии мо намуда меистод. Дар ин тараф – дар тарафи чануби рӯд касе набуд, фақат бар шоҳҳои дарахтони бед, ки нав сабзимадон¹⁰ баста буданд, фароштурукон ва гунцишкон нишаста хониш мекарданд ва хониши онҳо ҳам монанди хавои он чо ба кас мефорид.

Дар он тараф – дар тарафи шимоли рӯд, бар болои хомаи пастаки рег чӯпонбачагон бо ҳам гӯштигири мекарданд. Дар миёни онҳо Эргашака ҳам буд. Ман бар лаби рӯд гӯштигирии онҳоро тамошо карда нишастам. Азбаски дар рӯд андак об буд, аз гузаштан тарсидам.

Як вақт чашми Эргаш ба ман афтада «биё-биё!» гӯён худ ба лаби рӯд фурмад ва сухани худро давом дода:

– Биё, гузар, оби рӯд аз бучулаки поят намеояд, натарс! – гуфт.

Ман эзорпochaоямро боло карда ба об даромадам, дар ҳақиқат ҳам оби рӯд ба бучулаки поям нарасид. Аз рӯд гузаштам ва бо Эргаш ба пеши бачаҳо баромадем.

Баъд аз баромадани мо бачагон гӯштигириро монда ба гиргиракбозӣ даромаданд: яке мегурехт ва дигаре ўро пеш карда ба вай расида медошт ва агар дошта натавонад, бой додагӣ ба шумор мерафт. Аммо реги сурхи шаффоф, ки монанди орди бехташуда маҳин ва нарм буд, дар зери пой бачагон намеистод, яке аз паси дигаре поҳошон ба рег гӯтида ё лағжида меафтаданд.

Ин гуна бозӣ ба зудӣ бачагонро монда кард, баъзеҳо бар рӯи реги нарм дароз кашида ва баданашонро дар зери офтоби баҳорӣ тофта ёзиданд, баъзе дигарашон аз паси пода ва рамашон рафтанд.

Ба ман аз бачагон дида баррагон ва бузголагони навзод хунармандтар намуданд: инҳо дар рӯи рег оромтар ва осонтар медавиданд. Бузголагон ҳам монанди бачагон ба ҳам шох ба шох монда чангбозӣ мекарданд, яке мегурехт, дигаре пеш мекард ва баррагони дар вақти чаро аз модар дурмонда аз қафои рама баъосзанон медавиданд, аммо ҳеҷ кадоми инҳо намеғалтиданд.

Эргашакаам ба ман гуфт:

– Ту ба падару модарат савгой намебарӣ?

– Аз ёбони регзор чӣ гуна савгой бурда мешавад? – ман таачҷубкунон аз ӯ пурсидам.

Эргаш боз пурсид:

– Ту занбӯруғ хӯрдай?

– Не нахӯрдаам, агар хӯрда бошам ҳам, дар ёдам намондааст!

– Бо таъсири борони дирӯза дар регзор чунон бисёр занбӯруғ рӯидааст, ки чувол-чувол чидан мумкин аст. Ман барои хонаи худҳома як халта чидам.

– Майлаш, – гуфтам ман дар ҷавоби ин таклифи ӯ.

Эргаш ҷӯбдасти подабонии худро ба даст гирифт ва ҳар ду аз хомаи пастаки рег гузаштем, дар хомаи сеюм, ҳар гоҳ ӯ ҷои дамидаи регро медид, бо нӯги ҷӯбдасташ он ҷоро мекофт ва аз тағи пардаи тунуки рег занбӯруғҳо намудор мешуданд. Ман ба чидан сар кардам ва қариб доманамро пур карда будам, ки Эргаш ба ман гуфт:

– Доманатро кушо. бинам, ки ту чиҳо чидай?

Ман кушодам, ӯ ба занбӯруғҳо як нигоҳ карда:

– Ба замин рез! – гуфт. Ман рехтам, ӯ занбӯруғҳои бар замин рехташударо ба ду қисм ҷудо кард, як қисми онҳо калон-калон ва кӯтоҳгардан буданд ва қисми дигарашон дароз ва борикгардан буда, сарҳошон монанди пулакча паҳн ва тунук буданд. Эргаш қисми калон-калони онҳоро, ки хеле кам буданд, ба ман нишон дода:

– Ана инҳо хӯрдашуданӣ ва бамазаанд, – гуфт ва гарданборикҳоро нишон дода, сухани худро давом кунонид:

– Инҳо талх ва захрдоранд, инҳоро хӯрдан мумкин нест.

Мо як-ду хомаро гашт карда як каллапӯш занбӯруғи хӯрдашуданӣ чидем. Дар ҳамин вақт шамол хеста ҳаво вайрон шудан гирифт, то ба лаби рӯд омадани мо вазиши бод шиддат карда хаворо гарду ғубор фуру гирифт. Молҳо бесаришта шуданд. Бачагон «ҳаю бош» гуфта ба пароканда шудани онҳо монет мешуданд. Эргаш ҳам подаи худро тӯб карда ба канори рӯд, ки як қадар аз регзор чуқуртар буд, фурувард.

– Рег кӯчида истодааст, – як бача аз болои хомаи рег бо оҳанги ҳаяҷономеъ гуфт.

Эргаш давида ба болои хомаи рег баромад ва ман ҳам аз дунболи ӯ давидам. Шамол аз тарафи шимоли шарқӣ меомад. Ман пуштамро ба тарафи омади шамол карда, якрӯя роҳ рафта базӯр ба рӯи хомаи рег баромадам. Рег монанди оби истодае, ки дар шамол лаппиш хӯрад, лаппида-лаппида, оҳиста-оҳиста пеш меомад ва қабатҳои рӯи рег лаппиш хӯрда ба канори рӯд мешориданд ва қабатҳои зерин лаппида аз дунболи онҳо ба ҳаракат мебаромаданд. Шамол торафт шиддат мекард ва рӯи ҳаво аз ғубор тиратар мешуд.

Бачагон пода ва рамаҳои худро ба тарафи деҳа ронданд, молҳо, гӯё ки онҳоро гург пеш карда бошад, бо як ҳароси ваҳшиёна ба тарафи деҳа медавиданд. Ман ҳам як каллапӯш занбӯруғро ба сари синаам маҳкам часпонда роҳи хонаро пеш гирифтам. Замини киштзор монанди регзор гежонак набуд ва шамол ҳам аз дунбол – аз тарафи пушт мевазид. Бинобар ин ба тарафи хона рафтан он қадар душворӣ намекард. Лекин дар замин ва ҳаво аз он таровате, ки ман дар вақти ба сайру гашт баромаданам дида будам, асар намонда буд, майса ва сабзаҳо дар зери гарду ғубори рег монда пажмурда шуда буданд.

Ман ба хона расидам, падарам ҳанӯз ба кофтани сӯроҳҳои чархи осие машғул буд, ӯ чунон машғул буд, ки ҳатто аз ман «чиҳоро тамошо кардӣ, то кучоҳо рафтӣ» гуфта налурсид. Ман баъд аз қадаре ба кори падарам нигоҳ карда исто-

дан ба пеши модарам рафтам ва занбӯругхоро ба ӯ дода хошиш кардам, ки зудтар пухта диҳад, чунки бисёр гурусна монда будам.

Модарам занбӯругхоро дид:

– Эҳе! Ин бисёр, ба ҳамаамон мерасад, – гуфт.

Акаам, ки дар пешгаҳи хона нишаста дарс тайёр мекард:

– Хабардор шавед, мабодо ӯ занбӯругҳои захрдорро чида наомада бошад, – гуфт ба модарам.

– Ман занбӯруги хӯрдашуданиро аз занбӯруги захрдор фарқ карда метавонам, – гуён ба акаам мағрурона ҷавоб додам.

– Ҳамааш занбӯругҳои хуби хӯрданбоб! – гуён модарам суҳани маро тасдиқ кард ва барои тоза карда дар равған бирён кардан ба сари оташдон бурд.

Падар то вақте, ки чашмаш қор мекард, ба болои чархи осӣ қор кард, аммо он рӯз аз харрӯза барвақтар рӯз торик шуд, бод шиддат карда, аз ҳавои гарду губоролуд регборон сар шуд, рег монанди борон борида, дар андак фурсат рӯи заминро регфарш кард, ҳарчанд дарҳои хонаро пӯшонда ҷароғ гиронда будем, аз тарқишҳои дар рег ба хона ҳам мебаромад.

Баъд аз хӯрдани занбӯругбирён, ки нахустин бор меҳнати ман ҳам дар вай ҳамроҳ шуда буд, ман ба зудӣ хобидам. Мондагии онрӯза маро чунон ба хоб гарқ кард, ки ман баъд аз сафед шудани рӯз, дар вақте, ки падарам ба модарам бо ҳаяҷон ва бо оҳанги андӯҳу надомат гап мезад, бедор шудам. Назар ба нақли падарам, бисёр ҷоҳо ва деҳаҳои рег зер кардааст, бисёр киштзорхоро нобуд намурад ва аз ин ҷумла боғи ангури бобоямро ҳам рег пахш кардааст.

– Чоятро зудтар тайёр кун, барои халос кардани як қисми тоқҳои падарат ва барои дар оянда пешгирии кардан аз ин гуна ҳодисаҳо ба онҳо ёрмандӣ кардани дарқор аст, – гуфт падарам.

Ман аз ҷой хеста берун баромадам, ҳаво соф ва ором буд, боди сабуке мевазид, аммо рӯи ҳавлӣ ва замини рӯидарича ба регзоре монанд гашида буд; дар реги рӯи ҳавлӣ ва замини боғча кафш то пошнааш мегӯтид, шукуфаҳои дарахтони зардолу монанди мурдаҳои занбӯругҳои асал ба назар менамуданд, сабза ва майсаҳо бошанд, дар зери рег тамоман нопадид гардида буданд, боғчае, ки дирӯз бо шукуфа ва сабзаҳои навхези худ шодӣ бар шодии кас меафзуд, имрӯз монанди хонаи мотамзадагон андӯҳовар ва гамангез гардида буд.

Ман дасту рӯи худро шуста ба хона даромада дар пахлуи падарам нишастам, ҷои қаймоқиро бо ҳам хӯрдем. Акаам дар гӯшаи худ ба сари дарстакоркуниаш рафт. Падарам ба модарам фармуд, ки табар, дастгеша, дастарра ва дасткода (тоқбур)-ро тайёр кунад ва худаш ҷомаҳои қориашро пӯшида, миёнашро аз рӯи баста барои рафтан ба ёрии бобом тайёр шуд.

– Ман ҳам меравам, – гуфтам ман ба падарам.

– Майлат, дирӯз заминҳои сабу хуррамро тамошо карда омадӣ, имрӯз биёбони регзори бенамро мебинӣ. Дар зиндагӣ ҳар кадоми инҳоро дидан дарқор аст, – гуфт падарам.

Мо – падар ва писар аз хона баромада ба ҳавлии бобоям рафтем. Дар он ҷо Қурбонниёз, Равшанниёз ва Ниёзхон, ки инҳо писарони бобоям-тағоиҳои ман буданд, ба қор тайёр шуда буданд. Аммо Алихон, ки фарзанди панҷуми бобоям

буд, ба аспаш хӯрчини пурчояшро бор карда рафтагори бозор буд, чунки ӯ чой-фуруши чорбозоргард¹¹ буд.

– Ту чаро ба дафъи ин фалокати умумӣ ҳамроҳӣ накарда дар ҳамин рӯз ҳам бозор рафта истодаӣ? – гуфт падарам ба ӯ.

– Ба ман на боғ даркор, на замин. Барои ман бозор бошад бас. Олавро обу азоб гирад, парво надорам, – гуфт Алихон дар ҷавоб.

– Сиёҳдили бадботин, – гуфт падарам худ ба худ гур-гуркунон.

Аз хона овози бобоям шунида шуд:

– Ба ӯ гап назанед, ӯ аз мо нест, ӯ ҳук аст, – мегуфт ӯ. Маълум мешуд, ки бар болои ҳамин қор – яъне қори ба ёбон рафта як қисми тоқхо ва киштхоро аз рег ҳалос қардан падару писар ҳам ҷанг қарда будаанд.

Тағоихо қаланд, табар, дасткола ва дигар асбобхоро дар ғалтакҳо ниҳода пеш ронданд. Бобоям нон, чойчӯш ва дигар чизхоро ба хӯрчин андохта ба хар савор шуд ва маро ҳам ба пушти ӯ ба хар савор қарданд ва падарам пиёда, – ҳамагӣ роҳи ёбонро пеш гирифт. Модарқалонам баланд-баланд дуо хонда дафъи фалокатро аз Худо мепурсид ва барои ба қор рафтаистодагон ривочи қор металабид.

МУБОРИЗА БО РЕГИ РАВОН

Боғ ва киштзори бобоям дар охири тарини ёбони Қо-қо буд. Ёбони Қб-қо дар тарафи шарқии Маҳаллаи Боло буда, ба киштзори деҳаи Қарахонӣ, ки боз ҳам шарқтар буд, мепайваст. Ёбони Қо-қо дар ҷануби рӯди кӯҳнаи Шофирком буда, то он рӯз аз серобтарини заминони он давру пеш ба шумор мерафт. Вақт ки мо ба он ёбон расидем, гайр аз биёбони регзор дигар чизеро надидем, дар тарафи шимоли шарқии ин ёбон хомаҳои қалон-қалони реги равон пайдо шуда буданд ва дар тарафи ҷануби ғарбиаш дараҷа ба дараҷа рег камтар шуда омада, дар охири ин майдон то ба қади зонаи одам рег паҳн шуда мехобид.

Дар ёбон одамони монанди мӯру малах дар ҳаракат буданд: дар тарафҳои шимоли шарқии боғҳои ангур ва заминҳои кишти худ шох мебастанд, тоқхое-ро, ки баъд аз кушодан дубора дар зери рег монда буданд, дубора мекушоданд, дар чойхое, ки рег бисёр гун шуда кишт ё тоқро дар ҷуқурии зери худ гузошта буд, бо ғалтак ва ҷуволча регқашонӣ мекарданд ва он регхоро бурда ба ҷоҳои безарартар ё камзарартар мепартофтанд...

Мо ба боғи бобом расидем. Бобом ду боғ дошт, яке аз онҳо ду таноб (ним гектар) буда, бедевор ва дигаре як таноб буда, се поҳса девор дошт. Боғи бедевор тамоман дар зери рег монда, дар ҷои боғи ангур хомаи қалони рег пайдо шуда буд, боғи девордор, ки дар қанори рӯд буд, рег кӯчида омада аввал рӯдро тамоман ғӯронида баландии худро ба девори сепоҳса расонида ва аз он ҷо шорида даромада сеяки вайро паҳш қардаст. Ҷои тарс дар ин ҷо буд, ки бо вучуди ором гирифтани ҳаво ва суст шудани бод ҳанӯз рег аз шимоли шарқӣ ба ҷануби ғарбӣ охишта-охишта ҳаракат мекард ва ба боғи девордор ҳанӯз рег монанди обе, ки аз роши ҷӯи пуроби саршор шорида фуруяд, кам-кам мефуromaд ва лангон-лангон бошад ҳам, охишта-охишта пеш мерафт ва наваҳои пунбақтаи тоқро дар оғӯши нарми худ мекашид.

Бобом дар зери дарахти чинигучум, ки дар сархавзи боғи бедевор буд ва дар он ҷо ӯ то ду рӯз пеш нишаста боғ ва рӯдро тамошо мекард, хӯрчин ва кӯрпа-чаи худро паҳн карда нишаст. Фақат ҳозир дар он ҷо на ҳавз буд ва на рӯд, дар ҷои онҳо як хома рег буд, ки баландиаш қариб ба шохҳои он дарахт мерасид.

Падарам ба тағоихоҷам фармуд, ки шохҳои дарахтони бед, сафедор, тут ва гучумро бурида як қисми он шохҳоро ба пеши девори боғи девордор кашонанд ва дигарашро ба тарафи шимол ва шарқи боғи бедевор бурда ҳар ҷо-ҳар ҷо мондан гиранд.

Тағоихо шохҳоро ба пеши боғи девордор бурдан гирифтанд, падарам бо дасткола аз он шохҳо ҳодаҳои дароз-дароз чудо кард ва он ҳодаҳоро дар байни рег ва девор аз тарафи беруни боғ меҳмонанд зада қатор кард ва баъд аз он шохҳои майда ва химчаҳоро дар байни ҳодаҳои қатор сабадвор бофт ва дар охири ин қор ба тағоихоҷам гуфт:

– Агар шумоён як рӯз ғайрат карда регҳои даруни ин боғро ба берун кашонида резетон, ин боғ тамоман аз ҳалокат ҳалос мешавад.

Баъд аз он падарам ба сари боғи бедевор рафт, дар тарафи шимол ва шарқи он боғ ҳам як қатор ҳода зада баромад ва дар байни онҳо шох бофтандро ба тағоихоҷам фармуд.

Падарам то тамои қардани ин қор на нон хӯрд ва на ҷой нӯшид, тағоихо ҳам, албатта, ба вай пайравӣ қарданд ва баъд аз тамои шудани ҳодазанӣ ҳамашон ба пеши боб м гун шуда хӯрок хӯрданд. Баъд аз таом падарам ба бобом гуфт:

– Ман акнун меравам, бачаҳо шохбофиро хуб омӯхтанд, ҳудашон бофтандро мегиранд, регкашонӣ ва тоқҳоро аз рег пок қардан бошад, меҳнати дуру дарозро талаб мекунад, шумо сар шуда истед, писарҳо ин қорро ҳам ба анҷом мерасонанд.

Бобои пир ва қариб барҷомондашуда падарамро дуо ва миннатдорӣ қарда гусел намуд ва дар вақти ба роҳ баромадани мо Қурбонниёз тағоихоҷам ба падарам гуфт:

– Язнамулло! Ман шумо барин бағайрат шуданро меҳоҳам.

– Агар хоҳӣ, ман баринак не, аз ман зиёдтар бағайрат, қоркун ва қордон шуда метавонӣ, ҳама гап дар хоستان ва хоҳиши худро ба қор даровардан аст. Агар танбалон ва танпарварон медонистанд, ки қор чӣ гуна бадани қасро саҳт мекунад ва дили қасро қузур медахад, ҳеҷ гоҳ дар сояи бекорӣ намехобиданд.

* * *

Мо ба роҳ даромадем. Аммо падарам бо роҳи омадагиамон ба тарафи деҳа нарафта, аз болои рӯде, ки сар то сар пур аз рег шуда буд, роҳро пеш гирифт.

Мо ба деҳаи Болон Рӯд расида дидем, ки дар он ҷо ба ҷои он деҳаи обод, ки то дирӯз буд, як харобазори ваҳшатоваре пайдо шудааст. Ҳама ҳавлиҳои ин деҳа аз рег пур буд ва гӯшаи боми баъзе хонаҳо ҷо-ҷо намоён мегардид. Занон, духтарон ва бачагон тӯб-тӯб шуда бар рӯи хомаҳои рег ва дар ҳавои қушода менишастанд, дар пеши ин тӯдаҳои одамони бехонумонгардида парчапалосҳо, кӯрпа-болишҳо ва деғу табақҳо ҳам менамуданд.

– Мардон барои сарпаноҳовӣ ба деҳаҳои дигар рафтагӣ барин менамоянд, – гуфт падарам худ ба худ ва ба ман шунавонда.

Мо ба ҳавлии Усто Бароти ҳалвогар расидем. Дар ин ҷо аз имораг танҳо боми ҳалвогархона ба назар менамуд, ки вай аз тамоми биноҳои он ҳавлӣ ва он деҳа баландтар буд. Се тарафи ин бино ҳам то лаби бом пур аз рег буда, танҳо тарафи ҷанубаш қадаре кушодагӣ дошт, дарвоза ва дарвозахона аз рег пур буда, аз ҳар ҷо – аз болои тӯдаҳои рег ба пеши он хона даромадан мумкин буд.

Падарам аз болои рег ба пеши хона фуromaда:

– Усто Барот! Шумо дар кучо? – гӯён овоз дод.

– Ман дар ин ҷо бо бачагон зинда дар гӯр шуда нишастаам, гуфта ҷавоб дод касе аз даруни хона ва аз даре, ки мо аз вай ба он хона барои ҳалвогарӣ даромада будем, баромада бо падарам салом-алек ва воҳӯрдӣ кард.

Дар ҷавоби аҳволпурсии падарам ӯ эзоҳ дод:

– Вақте ки рег хучум карда омад ва хонаи нишастамон дар зери ҳавф монд, ман зан ва бачагонро бо асбобу анҷомашон ба ин хона кӯчондам ва худам бо писарҳо болои бом баромада монанди он ки барф мерӯфта бошем, регҳои ба боми хона гуншударо бо бел рӯфта истодем. Ҳамин тарз шуда аз тамоми бе-сарпаноҳ мондан ҳалос шудем, – гуфт ӯ ва ба чашмонаш об чарх зад.

– Шукр кунед, дигарон тамоми бе-сарпаноҳ мондаанд, – гӯён падарам ӯро тасалли дод ва мо ба роҳи худ давом кардем.

Дар пеши ҳавлии Усто Барот на рӯд буду на пули он, на ҷӯи осие буд ва на осиеҳона ба назар менамуд. Бо вучуди ин падарам то ҷои бинои осиеҳона рафт. Бинои фарсудаи осиеҳона бо вазнинии рег дар даруни гум фуру рафта, ҳамаи асбоби осие ҳам дар зер мондааст ва дар берун танҳо ҳомаи рег ба назар намоён буд.

Мо ба ҳавлӣ омадем. Дар пеши дарвоза амакам моро пешвоз гирифт. Ӯ чанд рӯз пеш ба деҳаи Тезгузар барои бинокории касе рафта буд ва имрӯз аз он ҷо омадааст ва ба падарам хабар дод:

– Киштзорҳои Боғи Афзал, Тезгузар, деҳаи Қараяғоч бо киштзорҳояшон, тарафи шимолии Деҳнави Абдуллоҷон, Муҳаммад Бокӣ ва як қисми Кочихӯрон тамоми дар зери рег мондаанд. Меғӯянд, ки хучуми рег то деҳаи Сайидато ва кӯргони Вардонзе расидааст.

– Акнун рӯд нест ва рӯдро тамоми рег гирифт. Аз ҷохое, ки аз хучуми рег берун мондаанд, ҳам умеди беҳбудӣ нест, ҳозир гуфтан мумкин аст, ки тумани Шофирком як биёбони беобу алаф гардид, – гуфт падарам ва мо ба хона даромадем.

Модарам, баъд аз рафти кори бобомро пурсида аз падарам ҷавоби даркоро гирифтани, ба ӯ гуфт:

– Шумо имрӯз ба кори падарам рафта аз кори худатон мондед ва ҳол он ки чархи дар даст доштаатонро зудтар тамоми кардан даркор, – меғуфт.

Падарам ба ин сухани модарам сарашро пасу пеш чунбонда нимҳандае кард ва баъд аз он дар ҳолате, ки бар рӯй ва чашмонаш асари андӯх зиёдтар гардид, гуфт:

– Ба ман ин чархро осиебони осиеи лаби рӯд супориш карда буд ва 20 танга

пешакӣ ба ман дода, хошиш карда буд, ки дар як ҳафта тайёр карда диҳам. Рӯзи ваъда фардост. Аммо ҳозир ба чарх ҳеч эҳтиёҷ намонд, чунки осие бо ҷӯяш нест шуд. Ҳозир ман дар ғами онам, ки аз кучо пул ёфта пули осиебонро мегардонда бошам, – гуфт ва ба модарам чой фармуда, худ ба шунидани дарси акаам машгул гардид.

ДАР СОКТАРЕ

Ман дар ин ҷо, пеш аз он ки дар Соктаре ҷӣ навъ рӯз гузаронидани худро накл намоям, бояд ҳавлии дар деҳаи Соктаре доштаи худамонро тасвир кунам.

Ҳавлии мо дар Соктаре дар тарафи шимоли масҷиди ин деҳа воқеъ шуда буд. Аз тарафи ғарби масҷид бо тангкӯчае, ки аз кӯчаи калони деҳа ҷудо мегардид, ба он рафта мешуд. Тарафи шарқи ин тангкӯчаро мактаб, масҷид ва чорбоғи вай ва тарафи ғарбиашро як ҳавлии калон, ки даромадаш аз кӯчаи калон буд, ихота мекард.

Дар охири ин тангкӯча ба тарафи ғарб дар як гардишгоҳ якчанд ҳавлӣ бошад ҳам, дарвозаи ҳавлии мо рост ба тангкӯча нигоҳ карда меистод. Аммо он ҳавлӣ махсуси хонадони мо набуда, дар як доираи васеъ ҳамаи ҳешутаборон ҷойгир шуда буданд ва ҳар кадом қисме аз ин доираро соҳибӣ менамуданд.

Бари ин ҳавлӣ аз ғарб ба шарқ тахминан 150 метр буда, дарозияш аз ҷануб ба шарқ тахминан дусад метр меомад. Ин масоҳа ба чор қисм тақсим ёфта, қисми якум, ки ба даромади дарвозаи рост меомад, аз онҳо мо буда, се қисми дигараш, ки дар тарафи шарқи мо буд, ба амак ва амакбачаҳои падарам тааллуқ дошт.

Ин ҳавлӣ, ё ин ки ҳавлиҳа аз тарафи ҷануб бо як деворчаи якунимпосхағӣ аз чорбоғи масҷид ҷудо шуда, аз тарафи шарқ ва ғарб бо деворҳои ҳамсоя ихота ёфта буд, тарафи шимолаш бо деворҳои дупохсағӣ аз ёбон ҷудо мешуд ва дар пеши ҳар қисми ин ҳавлиҳа ба тарафи ёбон роҳи баромад ҳам буд.

Дар вақтҳои, ки ман аввалин бор ба ёд гирифтаам, дар ҳавлии даруни мо як хонаи ҷӯбқории кӯҳна барои нишаст ва як хоначаи хишти хом барои дукони бофандагӣ буд.

Аз тарафи шарқ ҳамсояи бевоситаи мо амаки падарам буда, дар вақтҳои, ки ман дар ёд дорам, ўро «90 сол умр дорад» мегуфтанд. Ў дар ҳавлии дарун як хонаи фарсуда дошт, ки дар вай зани писараш менишаст ва дар ҳавлии берун як меҳмонхонаи чоркунҷаи миёнсундори масҷидшакл дошт, ки дар вай худаш истикомат мекард.

Ин куҳансол, ки Абдуллоҳоча ном дошт, дар вақтҳои аввал дурудгар буда, камтар замин ҳам доштааст. Аммо писараш ноқобил ва сарсаригард шуда, на дар замин ва на дар дурудгарӣ кор накардааст. Вақте ки худи ў пир шуда аз қорбаромадааст, падар ва писар заминро фурухта хӯрдаанд. Дар вақтҳои, ки ман ёд дорам, ин бечора ҳеч даромад надошт ва таоми ўро ҳешони дигар меоданд. Ў дар меҳмонхона менишаст ва ба касе чизе намегуфт, бар рӯи суффа фақат барои қазои ҳоҷат ва таҳорат мебаромад.

Аммо писараш деҳ ба деҳ мегашт. Ў хату савод дошт. Мегуфтанд, ки ў дуохонӣ карда мегардад. Маълум буд, ки ў дар ин қорӣ бемехнат ҳам сиёдук буда, қораш пеш намерафт. Дар ҳар 15 – 20 рӯз як бор ба хонааш меомад, аммо хӯрок-

ворие, ки дар ҳар омадан меовард, ба занаш ва хоҳарзодаи худаш, ки бо занаш меистод, намерасид ва ба падараш чизе намедод, падарам ўро «фосиқи маҳрум» номида буд.

Номи ин одам Иброҳимхоча буд. Боре падарам ўро барои ба падараш нигоҳубин накарданаш бисёр таъна ва туфу лаънат кард ва дар охири суханаш ба ӯ гуфт:

– Агар Иброҳим пайғамбар барои ризои Худо писарашро қурбон карда бошад, ту барои танбалиат падаратро қурбон кардӣ. Ҳайф ба ту ва лаънати олам ба ту!

Аммо ӯ дар ҷавоби ин ҳама суханҳои талх захрхандае кард ва хараширо савор шуда ба сарсаригардиаш баромада рафт.

Дар тарафи шарқи амаки падарам як кампир буд, ки ўро «Тўтапошшо» мегуфтанд. Номи аслии ўро ман намедонам ва ҳар кас, ки ин унвони пуртантанаро мешунид, гумон мекард, ки он зан бояд як зани соҳибхашамат буда, куртахои шоҳиро болои ҳам пӯшида, бар болои чандин қабат кўрпача ништа, хизматгоронро кор мефармуда бошад. Аммо дар ҳақиқат ин тавр набуд. Дар тани ӯ як курта-лозимии ҳазорямоқ буда, аз асбоби хона танҳо як пўстаки кўхнаи пашмаш рехта, як намадчаи дарида, як кўрпа ва чанд лўла-болиши чағбуташи намоёншуда дошт.

Умри ўро аз ҳаштод боло мегуфтанд, қадаш чунон ҳам шуда буд, ки агар менишаст, сари синааш бар рӯи зонуяш қариб мерасид, роҳ рафтани ва нишастани барои ӯ душвор буд. Бинобар ин ӯ ҳамеша рўиноки меҳобид, чунонки дар зери сараш болишхоро баланд мегузашт, инчунин дар зери ронхояш ҳам болишҳои баланд мениҳод ва ба ин тарз мувозанати қомати ҳамгаштаи худро дар вақти хобидан нигоҳ медошт.

Ин зани Абдулқуддусхоча ном амаки падарам буд, ки ӯ кайҳо мурда рафта будааст. Ин зан Шарофхоча ном писар дошт, ки вай ҳам коргурез буд. Баъд аз мурдани падараш замини ба мерос мондари фуроҳта хурдааст, пас аз он ба тарафҳои Қаршӣ рафтааст, ки дар он ҷо ҳам ҳешовандони мо буданд. Маълум мешуд, ки Шарофхоча дар Қаршӣ ҳам ғайр аз сарсаригардӣ кори дигаре надоштааст, дар ҳар сол як бор барои дидани модараш меомад ва чизе, ки меовард, дар рӯзҳои худаш дар ин ҷо будан, ки аз 15-20 рӯз зиёд набуд, тамом мешуд. Баъд аз баромада рафтани ӯ нафақаи Тўтапошшоро ҳешон ва ҳамсоғон медоданд.

Дар қисми охири ин ҳаёли дар тарафи шарқ писари амаки падарам зиндагонӣ мекард. Дар вақтҳои, ки ман ёд дорам, ӯ тахминан 50-сола буда, устои дурудгари бисёр хунарманд буд. Мегуфтанд, ки дар хунари ҷўбтарошӣ ва кандакорӣ дар Бухоро ҳам монандаш кам ёфт мешуд. Номи ӯ Ҳидоятхоча бошад ҳам, ба сабаби устои хунарманд буданаш, мардум ўро Устохоча мегуфтанд. Ӯ соҳиби хату савод буд ва ба мардум забони хуш ва муомилаи неқ дошт.

Ӯ ду писар дошт, ки аз зани собиқаш таваллуд ёфта буданд, писари калонаш Сайидақбар ном дошта, бо акаи ман ҳамсол ва дар пеши хатиби деҳа дарс мехонд, писари дуюмаш Икромхоча ном дошта, кўрсаовод буд ва ба қорҳои падараш ёрӣ медод.

Устохоҷа баъд аз мурдани зани аввалинаш зани дуҷум гирифта буд, ки аз ин ду духтар дошт. Духтарҳояш хурдсол буданд, занаш ҷавон ва аз *хоҷағони хатчағӣ*¹² буда, хеле калонгир буд, ғайр аз пухтупаз ба дигар қор даст намезад. Зардолуҳо рехта набуд шуда мерафтанд, аммо ӯ гундошта намехушконида.

Устохоҷа ҳарчанд хунарманд бошад ва аз қори қасон кам фориғ шавад ҳам, рӯзгораш аз рӯзгори мо беҳтар набуд, бо вучуди ин ба Абдуллоҳоҷа ва Тӯтапошшо ёриро дарег намедошт.

* * *

Дар соле, ки рӯди Шофиркомро рег пахш карда деҳаи Маҳаллаи Болоро беоб монанд, падарам моро аз ҳарсола пештар ба Соктаре кӯчонид, дар солҳои пеш мо дар вақти тутпазӣ аз Маҳаллаи Боло мекӯчида бошем, он сол тутҳо ханӯз ӯра набаста кӯчидем.

Дар Соктаре акаам бо Сайидақбарҳоҷа ба пеши хатиби деҳа дарс сар кард, ман бо бачағони ҳамсоли худ дар ин деҳаи сероб ба ҷӯйчабозӣ даромадам. Падарам дар ин фикр афтод, ки зимистони он сол ҳам моро ба Маҳаллаи Боло набарад, чунки дар он ҷо оби нӯшокиро ҳам ёфтан душвор ва аз ҷоҳи деҳа кашидан ва ба хона қашондан дарқор буд.

Бинобар ин падарам хонаи нишастии фарсурдари вайрон карда, аз сари нав як хонаи мадондор, як айвонча барои ошпазӣ, як оғил ва як қоҳхонаи похсағӣ сохт. Дар ин бинокориҳо ба падарам Устохоҷа ёрӣ дод. Дар лойқориҳои иморат Иқромҳоҷа ва акаам ҳам ба қадри қувваташон ёрмандӣ карданд, аммо Сайидақбар бо вучуди тақлифи падараш ёрӣ надод, «ман хушхат шудан мехоҳам, агар ба лой ва хишт даст расонам, дастам аз қалам дур мешавад» – гуфт.

Он сол бештарин машғулоти ман, Ҳомидҳоҷа – хоҳарзодани Иброҳимҳоҷа ва духтарони Устохоҷа бо Тӯтапошшо шуд, ӯ ба мо ҳикояҳои галатӣ ва шугҳо – афсонаҳои аҷиб нақл мекард. Ӯ қиссаҳои Рустам, Исфандиёр, Сиёвуш ва Абӯмуслимро аз ёд медонист ва такрор ба такрор ба мо аз он афсонаҳо нақл мекард. Ҳар қадоми мо ба ӯ нон, ғулунг ва ягон чизи дигари хӯрдани бурда ӯро ба гап мебаровардем. Ӯ, дар ҳолате ки рӯйнокӣ сару поҳояшро бар рӯи болишҳо баланд карда мехобид, ба мо ҳикоя мегуфт.

Ӯ боре ба мо дар бораи як ятими доно ва бойи фиребгари нодон ҳикояте кард, ки ханӯз аз ёдам набаромадааст.

ЯТИМИ ДОНО ВА БОЙИ ФИРЕБГАРИ НОДОН

Назар ба қавли Тӯтапошшо, будааст-набудаст як бойи фиребгар будааст. Ӯ ҳамеша ятимон ва хизматгори худро муфт қор мефармудааст, ҳар вақт ки онҳо ҳақ талаб кунанд, ягон тӯҳмат ёфта онҳоро қарздор мекардааст ва то адо кардани он қарзи тӯҳматӣ онҳо аз дасти вай халос шуда наметавонистанд. Агар хизматгоре он қарзи нокардаашро адо кунад, боз ягон тӯҳмати дигар ёфта дубора ӯро қарздор мекардааст. Ҳамин тариқа шуда хизматгори ӯ аз дасти ӯ то мурданашон халос шуда наметавонистанд.

Охир қори он бой ба дараҷае расидааст, ки қасе хизматгорӣ ва ятимии ӯро қабул намекардагӣ шудааст, ҳар қасеро, ки ба хизмати худ тақлиф кунад, «ту

фиребгар, ту тӯҳматчӣ» – гуфта таклифи ўро рад мекардааст. Ҳарчанд ваъдаҳои хуб диҳад ҳам, касе гапҳои ўро бовар намекардааст.

Охир хизматгори кӯҳнааш Ҳамагӣ мурда рафтаанд ва ў тамоман беҳизматгор ва бедастёр мондааст. Як рӯз камбағалони деҳаро дар пеши масҷид гун карда, дар пеши имом аз занталоқӣ қасам хӯрдааст, ки агар касе хизмати ўро қабул кунад, ҳақ медиҳад ва тӯҳмат намекунад.

Аммо камбағалон ин гапи ўро ҳам бовар накардаанд, «худат чӣ, ки қасамат бошад» – гуфтаанд.

Баъд аз он бой фикр карда-фикр карда як роҳи фиреби дигарро ёфтааст: дар он деҳа як писарбачаи бепадару модари хурдсол будааст. Ўро «писарам, ба хонаи ман биё, ман ба ту гапи зарур дорам» – гуфта ба хонааш овардааст ва дар он ҷо ба ў гуфтааст:

– Писарам, ту падар надорӣ ва ман писар надорам. Агар ту ба хонаи ман омада дастёри кунӣ, ман туро ба фарзандӣ қабул мекунам ва духтарамро, ки ягона фарзанди ман буда, ҳозир 5-сола аст, баъд аз қадрас шуданаш ба ту медиҳам, туро хонадомод мекунам. Баъд аз сари ман Ҳамаи молу мулки ман ҳам аз они ту мешавад.

Бой баъд аз гуфтани ин гапҳо духтарашро оварда ба он ятим нишон додааст.

– Ана Ҳамин духтараки азизи дӯстрӯяки ман оқибат зани ту мешавад, – гуфтааст.

Писарчаи бепадару модар ин таклифи бойро қабул кардааст ва ҳамон рӯз ба дастёрии бой даромадааст.

Рӯзҳо, ҳафтаҳо, моҳҳо ва солҳо гузаштан гирифтаанд, ятим ба бой аз тахти дил фарзандвор хизмат кардан гирифтааст, нафъи бойро нафъи худ, зарари бойро зарари худ доништааст, «ман ки домоди ў мешавам, Ҳамаи чизҳои ў аз они ман мешавад» – гуфтааст.

Ба духтари хурдсоли бой ҳам ҳар гуна бозичаҳо сохта дода, гапҳои ширини галатӣ ёфта гуфта, ўро дӯстдорӣ карда Ҳамеша вақти ўро хуш мекардааст.

Духтарак ҳам ба ин ҷавони хушзабони меҳрубони хушмуомила муҳаббати поқдилона монда аз вай ҷудо шудан ва як нафас бе ў монданро намехостааст.

Вақте ки духтар қадрас шудааст, ваъдаи падарашро дар бораи хонадомод кардани ятимча ба хотир оварда, он вақт ба ў монанди шавҳари оянда ва рафиқи умри худ нигоҳ карда муҳаббаташ нисбат ба ў боз ҳам зиёдтар шудааст: ба корҳои дастёрии ў ёрӣ дода, кӯшиш мекардааст, ки бори хизматгории ў сабуктар шавад ва аз он пеш ба ў «ака» гуфта хитоб мекарда бошад, кам-кам «акаҷон-акаҷон» мегуфтагӣ шудааст.

Ятим ҳам ўро аз аввала зиёдтар дӯст дошта, соате бошад ҳам, аз ў дур шудан ба худаш бисёр душворӣ мекардагӣ шудааст, ҳар вақт, ки аз хона ба қорӣ ёбон мебаромадааст, гӯё ки ягон чизи бисёр азизи қиматбаҳояш дар хона монда бошад, лаҳза ба лаҳза рӯи худро ба қафо гардонда ба тарафи Ҳавлии бой бо дилкашолӣ нигоҳ мекардааст. Хизмати бойро бошад, аз пештара ҳам хубтар, бисёртар мекардааст, ки ў дилаш гарм шуда, зудтар тӯй карда ду дилдодаро ба муродашон расонад.

Бой ҳам ба ӯ муомилаҳои хуб мекардааст. Масала, дар вақти кор фармудан ба ӯ намегуфтааст, ки «гӯзаро хишова кун», ё ин ки «гандумро дарав», балки мегуфтааст, ки «гӯзаатро хишова кун, гандуматро дарав».

Аммо духтар бетоқат шудан гирифтааст ва охир ба ятим гуфтааст, ки ба воситаи ягон кас зудтар тӯй карданро аз падарам талаб кунад.

Ятим ин таклифи духтарро қабул накардааст:

– Аз ғайри талаби ман худаи тӯй кунад, бехтар, – гуфтааст.

Вақте ки духтар 17-сола шудааст, аз ҳар тараф ба ӯ духтарбинҳо ва хостгорҳо омадан гирифтаанд. Духтар аз паси дар ба онҳо чӣ навъ муомила кардани модарашро шунида ва фаҳмида меистодааст: модари духтар талаби ҳеҷ кадоми он хостгорҳоро рад намекардааст ва ба онҳо «духтарам номзад дорад ва сараш бастагист» намегуфтааст, балки зимнан дар болои харочоти тӯй гап зада ба духтараш баҳои баланд мемондааст ва чунончи:

– Агар насибаву тақдир рафта бошад, мо аз шумо бехтар қудо ёфта наметавонем, лекин дадеш мегӯянд, ки «ман дар ин вилоят аз чорта якта шуда омадам, тӯйи мардумро бисёр хӯрдам, барои тӯйи духтари ман даҳ ман биринҷ бо асбобаш лозим мешавад. Албатта, либос ва нақдинаи тӯй ҳам мувофиқи духтарашон шуданашро талаб мекунам, агар насиба рафта бошад қудошаванда ҳамин чизҳоро тайёр карда тавонад, мо як духтар не, сад духтар дошта бошем ҳам, медуҳем».

Духтар аз ин гапҳо пай бурдааст, ки ҳеҷ гоҳ падару модараш ӯро ба ятим нахоҳанд дод, онҳо дар қустуҷӯи ягон домоди хушпул мебошанд, ки ӯро бо баҳои тамоми ба вай фурушанд. Бинобар ин ятимро дида воқеаи хостгорон ва ҷавоби модарашро ҳикоя карда:

– Ту зудтар ба воситаи ягон кас маро аз падарам талаб кун, агар ту талаб накуни ё падарам маро ба ягон каси дигар диҳад, доништа мон, ки ман худамро мекушам, – гуфтааст.

– Худо накарда агар падарат туро ба ман диҳад ё ба ягон каси дигар доданро хоҳад, аввал ман худамро мекушам, гӯён ятим рост ба пеши имоми деҳа рафта муддаои худ ва ваъдаи бойро ба вай фаҳмонда, аз ӯ хоҳиш кардааст, ки дар байни ӯ ва бой миёнаравӣ кунад.

Имом хоҳиши ятимро қабул карда, талаби ӯро ба бой расондааст. Бой дар ҷавоби ин талаб баъд аз хандидан ба имом гуфтааст:

– Ҷавоби ятимро ба худи ман ҳавола кунед, агар ӯ аз шумо: «бой ба талаби ман чӣ гуфтанд?» – гуфта пурсад, «худашон ба ту гап мезананд» – гӯед.

Ҳамон дам бой ба пеши ятим омада ба ӯ хандакунон гуфтааст:

– Писарам, ту дилтангӣ накун ва ҳар касро дар миёна наандоз, ман пасу пеши худро дида асбоби тӯйро тайёр кунам, амри хайри шумоёнро пеш мегирам. Ту аз омада рафтани хостгорҳо бадгумон нашав. Ба хушбахтии ту бахшидаат (духтар) баднамо нест, бинобар ин ба ӯ толиб бисёр аст. Мо ягон касро ранҷондан намехоҳем, бинобар ин ба хостгорҳо «равед, мо ба шумо духтар намедуҳем» намегӯем, лекин чунонки «махри духтари надодани вазнин аст» гуфтаанд, ба ӯ баҳои баланд мемонем. Ба ҳамин восита ҳар гуна хостгорро, бе он ки ӯро ранҷонем, аз дари худ меронем.

Ятим, чунонки худ ба ин гапҳои бой бовар кардааст, духтарро ҳам бовар кунанда, ўро оромонидааст ва худ аз пештара ҳам бештар ва беҳтар хизмат карда гаштан гирифтааст.

Як рӯз дар пеши дарвозаи бой як қатор шутур ҷайдо шудааст, чулу ҷағозҳои он шутурҳо ҳама аз қолинҳои нав буда, ба гардан, ба дум ва ба зонаҳои онҳо зангӯлаҳои нуқракӯб овехта будаанд. Бар болои чанд шутур ҷуволҳои биринҷ, бар чанд шутур ҷуволҳои орд, бар чанд шутур қанду наботу шакару ҳалво, бар чанд шутур пӯшоквориҳои атласу адрасу шохиву баҳмалу кимҳобу зарбафт бор карда шуда будаанд. Шутурҳоро ба пеши дарвозаи бой ҷўконида борҳоро фуруварда ба хонаи ӯ даровардан гирифтаанд.

Ҳама фаҳмидааст, ки бой духтарашро ба як бой номзад карда будааст ва ин чизҳо сартўӣ будааст, ки дар ҳамон наздикиҳо тўйи фотиҳа меводаанд. Ятим, ки ин ҳолро дида чашмонаш сиёҳ рафта сараш гаштан гирифтааст, гўё осмон ба сари ӯ фуру омада, монанди санги осие гардида танаширо гандумвор орд мекарда бошад, тамоми баданаш ба ларзиш даромадааст.

Ятим аввал худро куштан хостааст, аммо боз дар дили худ фикр кардааст, ки «худкушӣ ҳар вақт мумкин аст, бояд то чон дар рамақ дорам, барои халосии худ ва духтар кўшиш кунам. Агар ба ин кор комёб нашавам, дар он вақт худро хоҳам кушт».

Ятим ба ҳамин мулоҳиза дар вақте, ки ҳама ба тўйфурорӣ ва дидани либосвориҳои арўсу домод машғул будаанд, ӯ ба ҳавлии дарун даромада духтарро дида ўро имо карда ба як гўшае бурдааст.

Духтар ба ятим рў ба рў шудан замон гирия карда сар додааст ва аз таги куртааш як ханҷарро бароварда нишон дода:

– Ман фурсат меҷўям, ки синаи худро чок карда худро кушам, – гуфтааст.

– Ман ҳам дар ҳамин фикр будам, – гуфтааст ятим, – лекин тadbире ба хотирам омад, ки бо вай худро ва туро халос мекунам...

Духтар бо шунидани ин гап дастони худро ба гардани ятим партофта нахустин бор ўро бўсида, гуфтааст:

– Зудтар тadbиратро гўй, ки метарсам аз хурсандӣ шодимарг шуда роҳи халосиро нашунида монам.

– Ҳозир сабр кун, ба падару модар ва ба дигарон худро чунон нишон дех, ки ту ба ин тўй, гўё, розӣ ва хурсанд мебошӣ. Аммо ҳамеша ба гурехтан тайёр бош. Ҳар вақт ки фурсат ёфт шуд, ман пинҳонӣ омада туро гирифта мегурезам, – гуфтааст ятим ва илова намудааст: – Аммо ман дар ин тўй, ки дар ҳақиқат мотами ману туст, дар ин ҷо истода наметавонам ва ба ҷое рафта пинҳон шуда ба пайи қор меафтам. Лекин баъд аз тўй як бор ба падарат вохўрда аз вай ҳақи хизмати 12-солаамро талаб мекунам. Азбаски ӯ аз занталоқӣ ҷасам хўрдааст, бояд ҳақи маро диҳад. Инро ҳам аз барои ҳамин талаб мекунам, ки баъд аз гурехта рафтанимон то ягон қор ёфтани ба мо пул дарқор мешавад.

Аз ҳамон дам сар карда ятим аз он деҳа гоиб шудааст ва баъд аз ягон ҳафта гузаштан аз тўй ятим ба деҳа омадааст, ки бой дар пеши масҷид бо имом ва калоншавандагони деҳа нишаста будааст.

Ятим ба бой нигоҳ карда:

– Амаки бой, нону намакатонро бисёр хӯрдам, хизмататонро кам кардам, акнун аз ман розӣ шавед. Агар ҳақи маро медодед, инро дар бораи худ охири некии шумо доништа, аз шумо бисёр миннатдор мешудам, – гуфтааст.

– Чӣ ҳақ? – бой оташинона пурсидааст.

– Ҳақи хизмати 12-солаам, он ҳақке, ки шумо дар пеши домулло бобом аз занталоқӣ қасам хӯрда будед, ки хоҳед дод.

Чашмони бой калон кушода шуда аз шасташ фуromaдааст.

– Ҳақ талаб кунӣ, ҳақ медиҳам, – гуфтааст мулоимона, – Пагоҳонӣ ба нияти ба осие бурдан аз анбор ним чувол гандум бароварда монда будам, ба дари анбор истодааст. Ана ҳамон гандумро гирифта бар.

– Магар ҳақи 12-сола хизмати ман ним чувол гандум мешавад? Шумо бо ин кор мехоҳед, ки зани ҳалоли худро ба худ ҳаром гардонед?

Бой бо шунидани ин суҳанони ятим дар пеши мардум аз беномусии «занталоқӣ» тарсида, саросема шуда бо назари мададталабӣ ба имом нигоҳ кардааст, ки ӯ шоҳиди қасами ҳудаиш буд.

Имом ҳам ба зудӣ ба ёрии бой расида аз ятим пурсидааст:

– Вақте ки бой туро ба дастерии худ гирифта буданд, ба ту ҳар сол чӣ қадар ваъда карда буданд?

– Ҳеч ваъда накарда буданд, фақат туро домод мекунам гуфта буданд.

– Домодкунӣ ҳақ намешавад. Ҳар сол музди хизмат аз мол ё пул чӣ ваъда карда буданд?

– Ҳеч чиз ваъда накардаанд.

– Бисёр хуб, – гуфтааст имом, – ин тавр бошад, ҳар чизе, ки бой муносиб бинанд, ҳамон ҳақи хизмати ту мешавад. Ҳоло, ки ним чувол гандум додан мехоҳанд, хурсанд шуда гирифтани гир. Агар як коса гандум медоданд ҳам, ту ба зиёда талаб кардан ҳақ надоштӣ ва қасами ин кас бо ҳамон ба ҷояш меомад. Аз рӯи шарият, модом ки ба ту ҳақ доданд ва бемузд кор нафармуданд, занашон талоқ намешавад.

Ятим бо шунидани ин ҳилаҳои шаръии имом аввал оташин шуда бошад ҳам, фикре ба хотираш расида ҳудаишро ором додааст ва ба бой нигоҳ карда:

– Хуб, ҳар чизе, ки шумо муносиб бинед, ман розӣ, лекин агар ман гандумро бурдан хоҳам, бибибой надиханд, чӣ кор кунам?

– Агар ба гапи ту бовар накунад, ба вай гӯӣ аз дарвоза баромада ба ман нигоҳ кунад, ман «дода фиристон» гуфта ишорат мекунам.

Ятим давон-давон ба ҳавлии бой омада аспро зин пахш кардан гирифта, ба бибибой гуфтааст.

– Амаки бой «гандумро осие бар, хоҳаратро ҳам ҳамроҳ бар, ки пеш аз тӯӣ шуда рафтани осиеро тамошо карда монад» – гуфтанд, ба хоҳарам гӯед, ки тайёр шуда барояд.

– Дурӯғ мегӯӣ. – гуфтааст бибибой, – духтари қадраси нав фотиҳа шудагиро ҳеч гоҳ ба ту ҳамроҳ карда намефиристонанд.

– Агар бовар накунад, бароед, дар таги дарвоза аз худашон пурсед, – гуфтааст ятим.

Бибибой ҷомачаро ба сараш гирифта ҳамроҳи ятим аз дарвоза баромада-

аст. Аз пеши дарвозаи бой одамони дар пеши масҷид гап зада нишастагӣ менамудаанд. Ятим бо дасташ ишорат карда бо овози баланд ба бой гуфтааст.

– Ин кас гапи маро бовар накарданд. Ба ман намедиханд.

Бой ҳам дасташро баланд карда ишорат намуда, бо овози баланд ба занаш:

– Майлаш, мон, гирифта барад, – гуфтааст.

Ятим тозон-тозон ба ҳавлӣ даромада, ҳуволӣ гандумро ба асп бор карда худ савор шудааст ва духтар, ки ҳамеша тайёр шуда нишаста мунтазири фурсат будааст, ба пушти ӯ ба асп савор шудааст.

Ятим аз дарвоза баромада аспро ба тарафи дигари деҳа, ки дар муқобили тарафи масҷид будааст, давонда рафтааст ва то хабардор шуда аз дунбол асп давондани бой, ятим бо духтар аз назарҳо гоиб шуда рафтаанд ва ба як вилояти дурдаст рафта ҳар ду бо хурсандӣ зиндагонӣ карда ба муроду мақсадашон расидаанд.

* * *

Тўтапошшо ин ҳикояро бо образҳои бисёр равшан ва бо тасвирҳои содаи халқӣ бағоят дилчасп нақл карда буд, бо вучуди хурдсолӣ ман ва дигар шунавандагон бо шунидани ин воқеа ба ҳаяҷон омада будем. Ҳайфо, ки ман таъбир ва тасвирҳои он кампирро аз ёд баровардаам ва дар ин вақт, ки аз замони шуниданам ин ҳикояро шасту чанд сол гузаштааст, маҷбур шудам, ки бо забони худ нависам, лекин ба қадри имкон кўшиш намудам, ки умуман сода шавад. Дар ҳар ҳол ман он кампири 80-солаи бесаводно дар ҳикоябандии воқеаҳо устои аввалини худ медонам ва ӯро ҳар вақт ба некӣ ёд мекунам.

Тўтапошшо дар ҳикоянақлкунӣ умуман бисёр хунарманд буд. Як бегоҳӣ, ки ханӯз шаб торик нашуда буд, модарам ба ман як коса ширбиринҷ дод, ки ба кампир бурда диҳам. Ошро бурда додам, кампир ба ман гуфт:

– Андак нишин, ман ошро хўрда косаро медиҳам, гирифта мебарӣ ва модарат дар қатори деғу табақ инро ҳам шуста мемонад.

Ман нишастам. Дар ҳамон вақт писари Устохоҷа – Икромхоҷа омад ва дар паҳлуи ман нишаста аз кампир талаб кард, ки ягон ҳикоя гўяд. Кампир гуфт:

– Ман ин шаб ба ҳикоягўӣ ҳавсала надорам, ҳудамро бисёр сушт мебинам, аз гушнагӣ хобам набурда истода буд, ошро ки хўрдм, мехобам.

Икромхоҷа бачаи як дараҷа дағал буд, хусусан ба кампир хеле ҳазлҳои азобдиҳанда мекард:

– Агар ҳикоя намегуфта бошед, ман шуморо ба ош хўрдан намемонам, – гуфт ва косаи ошро аз пеши кампир гирифта гурехта дуртар рафта истод.

Кампир маҷбур шуд, ки ягон ҳикоя гўяд ва ваъда дода ошро аз дасти Икромхоҷа гирифта хўрд ва ба ҳикоягўӣ сар кард.

ҲАР КОР ЯК ВАҚТ ДОРАД

Назар ба қавли Тўтапошшо, будааст, набудааст як муллои қашшоқ будааст. Ӯ дар як ҳучраи яке аз мадрасаҳо истиқомат доштааст. Ӯ як ошно доштааст, ки ҳамеша ӯро зиёфат мекардааст. Ин муллои қашшоқ ҳамеша орзу мекардааст, ки ягон чиз ёфта ҳеч набошад, ягон бор он ошнояшро зиёфат кунад.

Рўзе як кабутари (кафтари) ёбой нохост парвоз карда омада ба ҳучрааш да-

ромада мондааст. Мулло бо чобукӣ аз чояш хеста давида рафта дари хучраро бастааст ва кабӯтари дар даруни хучра мондаро дошта, вайро кушта ва пар канда дарунашро тоза қардааст. Баъд аз он ба ҳамсоҷахучрааш рафта, воқеаро ба ӯ ҳикоя кардааст ва аз вай як чумча равған талабидааст, ки он кабӯтарро бирён карда ошнояшро зиёфат кунад.

Ҳамсоҷаш равған додааст. Мулло кабӯтарро дар он равған бирён карда, дегро пӯшонда монда, ба овардани ошнояш рафтааст.

Вақте ки мулло аз хучра баромада рафтааст, ҳамсоҷаш як кабӯтари зиндаро дошта оварда кабобӣ тайёрро аз деги мулло кашида гирифта ва кабӯтари зиндаро ба ҷои вай андохта, боз монанди аввала пӯшонда мондааст.

Мулло баъд аз фурсате меҳмони худро оварда ба пешгоҳи хучрааш шинондааст, дастонашро шуста, остинҳояшро то оринҷ барзадааст, табақро шуста дар пеши оташдон бар рӯи сандалича ниҳодааст ва кафгирро ба дасти росташ гирифта бо дасти чапаш ҳамин ки сарпӯши дегро бардоштааст, кабӯтар аз даруни дег парида баромада парвозкунон ва муаллақзанон аз даруни хучра берун шуда ба ҳаво рафтааст. Мулло бо дидани ин ҳодисаи ногаҳонӣ, ки ҳамаи орзуҳои ӯро барбод дода буд, қариб аз хуш рафтааст: кафгир аз дасташ ба замин афтадасту ду дасташ ба ҳаво баланд шудааст ва ӯ ба осмон нигоҳ карда гуфтааст:

– «Худоё, худовандо, зинда гардонидани баъд аз миронидан ҳақ аст ва рост аст, лекин ҷой дорад-дия. На ин ки ту бо зинда кардани кабӯтари кушта ва бирён кардашуда маро дар пеши меҳмон шарманда ва аз таоми болаззат маҳрум кунӣ».

Кампир баъд аз тамом кардани ҳикояи худ ба Икромхоҷа гуфт:

– Писарам, мисли гуфтаи ҳамон мулло ҳикоягӯӣ ҳам вақт дорад-дия, на ин ки ту дар вақти бемориам маро ҳикоя гӯенда азоб диҳӣ.

Ҳикояҳои аз Тӯтапошшо шунидаам бисёранд; мумкин аст, ки баъзе аз онҳоро дар рафти таҳрири ёддоштҳои худ, дар мавридҳои муносиб нақл намоям. Дар ин ҷо ҳаминро қайд карданам даркор аст, ки кампири 80-солаи умрашро дар саҳтӣ гузаронида бо гуфтани як-ду ҳикоя ё шуг – афсона монда мешуд, лекин бачагон ӯро танг мекарданд, ки боз гӯяд. Хусусан Икромхоҷа барои бисёртар ҳикоя гӯендан ӯро азоб меод. Баъзан болишҳои зерӣ сар ва зерӣ пой ӯро гирифта мегурехт, ки дар он вақт кампир ба дарди миёни саҳт гирифтӣ мешуд.

Дар ин гуна мавридҳо кампир барои халос кардани худ аз дасти он бачагонӣ шум ҳикояҳои дева ачинаро сар мекард, ки бо шунидани он гуна ҳикояҳо бачагон тарсида аз пеши ӯ мегурехтанд ва ӯ ҳам бо осудагӣ ба осмон нигоҳ карда дуқат чаппа, яъне сар ва поҳояшро бар рӯи болишҳо баланд карда меҳобид.

Хусусан ҳикояи «Деви ҳафтсар»-и ӯ бисёр воҳимаангез буд, ҳарчанд он деви баттоли бадқирдори бачадуздак дар охир дар «Кӯҳи Қоф» дар дасти Рустами Достон кушта мешуд, аммо аввалҳои ҳикоя бисёр тарсовар буд. Аз бачагон танҳо ман будам, ки ҳикояи «Деви ҳафтсар»-ро то охираш шунидаам (ман дар рӯзҳои Чанги Бузурги Ватанӣ Гитлер ва фашистони немисро ба ҳамин деви ҳафтсар монанд намуда, онҳоро дар дасти Рустами Достони замони – Армияи Сурх ку-

шонда будам, ки он дар вақташ дар газетаҳои «Тоҷикистони Сурх», дар «Коммунисти Тоҷикистон», ҳам дар газетаи «Ленин Йӯли» нашр шуда буд).

Аз калонҳо зани Иброҳимхоҷа, ки Султонпошшо ном дошт, ба шунидани ҳикояҳои деғу парӣ бисёр шавқманд буд, хонаи ӯ бо хонаи Тӯтапошшо девор ба девор ва суффааш ба суффаи вай пайваста буд. Дар шабҳои тобистон ҳар дуи инҳо дар суффаҳои худ меҳобиданд. Султонпошшо ба шунидани ҳикояҳои одӣ майл нашошт, ҳар вақт дид, ки Тӯтапошшо ҳикояи деғу ачинаро сар мекунад, ӯ аз чоғаш хеста омада ба пеши кампир менишаст ва ӯро ба гуфтани ҳикояҳои деғу ташвиқ мекард.

Султонпошшо ҳикояҳои ба деғу ачина оидро, ки аз Тӯтапошшо мешунид, ба онҳо аз худ чанд чизи дигар баста ба бачагон ва ба занон нақл мекард.

Назар ба қавли Султонпошшо, вай ҳар гуна деғу парихоро ва аз ин ҷумла деғи ҳафтсарро дидааст. ӯ меғуфт, ки дар пушти меҳмонхонаи амакбобо (ӯ падаршӯяшро, яъне Абдуллохоҷаи 90-соларо амакбобо меғуфт) деғи ҳафтсар ҳаст, аввал вай ба сурати гурба менамояд, баъд аз он ба сурати сағ, гург, ҳар ва монанди инҳо мебарояд, дар охир ба шакли одами сиёҳи баднамо бадал гардида, дар худ ҳафт сар пайдо мекунад ва ба осмон нигоҳ карда дароз шуда рафта меғирад, ба ҳаде ки рафта-рафта сараш ба осмон мерасад. Агар ҳамоно вақт ба назараш ягон одам – хусусан бача намояд, ба дасташ гирифта ба осмон расонда молиш дода-молиш дода, ба офтоб бирён намуда майда-майда карда меғурад. Ман аз вай пурсидам:

– Шумо, ки вайро дидед, магар ӯ шуморо надидааст, ки гирифта нахӯрдааст?

ӯ гуфт:

– Амакмулло (шавҳарашро меғуяд, ки Иброҳимхоҷа ном дошта, ҷунонки дар боло қайд шуд, дуохони нобарор буд) ба ман «исми аъзам»-ро ёд додаанд. Ҳар вақт ман деғи ҳафтсарро дидам, «исми аъзам»-ро меҳонам ва ӯ ба ман зарар расонида наметавонад.

Боз илова мекард:

– Ҳикояҳои деғу ва ачинаро дар ягон чоғ нақл накуни, ки даррав ба ту зарар мерасад. Ман ва Тӯтапошшо, ки аз деғу ачина наметарсем, мо «исми аъзам»-ро меҳонам, вай ба мо зарар намерасонад.

Ман аз ҳамоно вақт сар карда бисёр тарсонҷак шудам, шаб ки торик шуд, ҳар чизе, ки ба назарам намояд, «деғ» ё «ачина» гумон карда дар ларза меафтадам, азбаски Султонпошшо маро аз нақл кардани ҳикояҳои деғу ачина тарсонда буд, ба пеши падару модари худ ҳам аз он воқеаҳо лаб намекушодам¹³.

«ДЕВ» ВА «АЖДАҲО»

Умуман дар Соктаре, ки деҳаи «деғбандон» ва дуохонон буд, афсонаҳои деғу, ҷин ва аждаҳо бисёр буд. Дар шимоли ғарбии ҳавлии мо мазоре буд, ки аз ҳавлии мо то он чо тахминан чорсад метр роҳ буд. Мазор иборат аз як тал буд, ки боло ва атрофаш аз қабр пур буд. Дар гӯшаи шимоли ғарбии ин тал як ғор буд. Афсонапарастон меғуфтанд, ки дар ҳамоно ғор аждаҳо ҳаст ва ҳар шаб баъд аз хобидани тамоми мардум вай аз ғор мебарояд, ба лаби Зарафшон меравад,

ба дарё даромада лаби зеринашро дар зери об ва лаби болояшро бар рӯи об медорад, бо ҳамин оби Зарафшон баста шуда, хамааш дар даруни вай меравад. Ҳар вақт, ки вай аз об сер шуд, ба хонааш бармегардад. Агар дар рафтуомади аждаҳо касе ба вай вохӯрад, он касро зинда ба зинда фуру мебарад. Аждаҳо танҳо аз шамол метарсад ва ҳар вақт, ки шамол хест, ӯ ба нолиш медарояд.

Ман ин гапҳоро бовар мекардам ва ҳар вақт, ки шамол хест, ба тарафи мазор гуш медодам. Дар ҳақиқат дар вақтҳои шамоли баланд аз он гор овози гурриш мебаромад.

Дар ҷониби ғарбии ин мазор як пуштачаи паст буд, ки вайро Ғарибмазор мегуфтанд. Дар вай мурдаи касони мусофиреро, ки онҷой-соктареғи набошанд, мегӯрониданд. Ғарибмазор пур аз чангали хордор буд, ки дар миёни он чангал касе даромада наметавонист. Шабҳо аз он ҷо ҳам овози нола ва гурриш мебаромад. Афсонапарастон он нӯлаҳоро овози ачина медонистанд. Ман аз вай чангал ҳам метарсидам.

***

Як вақт модарам барои дида омадани падару модараш аз Соктаре ба Маҳаллаи Боло рафт ва акаам ӯро гирифта бурд. Ман бо падарам дар хавлии Соктаре танҳо монда будем. Дар рӯидарича дар зери ниҳолҳои зардолу падарам гандум кишта буд, ки вайро дарав карда гирифта буд. Дар он вақтҳо деҳқонони бодикқат ҷои гандум ва ҷавро дар як рӯзи шамол об медоданд, ки хасҳояш ба як тараф гун шуда замин тоза шавад.

Дар яке аз ҳамон шабҳои танҳои, ки шамол аз сари шом сар шуда буд, падарам ба замини гандумпоя об сар дод. Аммо пеш аз пур шудани замин аз об шамол хобид. Падарам маро дар рӯи суффа танҳо монда бар рӯи дарича баромад, ки бо шох оби гандумпояро лат дода, хасҳоро ба як тараф гун кунад.

Вақте ки падарам дур шуд ва шаб ҳам торик шудан гирифт, ба ёди ман «деви ҳафтсар»-и Султонпошшо омада, дар поёни суффа як гурба ба назарам намуд, фурсате нагузашта сағу харҳои бисёре пайдо шуданд. Дар миёни харҳо якчанд курраҳои хушрӯ ҳам буданд, ки ман борҳо ба он гуна курра соҳиб шуда савор шуданро орзу мекардам. Дар вақте, ки ман ба тамошои курра ғарқ шуда будам, он ҳайвонҳо дар як ҷо гун шуда ба шакли одами сиёҳи ҳафтсардор даромаданд ва он одам ба тарафи осмон баланд шуда рафтан гирифт. Ман якбора «вой мурдам» гӯён фарёди сахте кашидам.

– Чӣ шуд, чӣ шуд? – гӯён овози падарам баромад ва бо шунидани овози вай он одами сиёҳи ҳафтсардор якбора аз назар ғойб гардид.

Падарам расида омада аҳвол пурсид, ба ӯ хикоя кардам ва деви ҳафтсар будани он одами сиёҳро бо сухани Султонпошшо таъкид намудам.

Падарам хандид ва гуфт:

– Шайх Саъдӣ ном як одами калони донишманд гузаштаанд ва он кас гуфтаанд, ки «Дев бо одам наёмезад, матарс, – Бал битарс аз одамони девсор». Бинобар ин дев ба одам зарар расонда наметавонад ва аз ҳама чиз одам зӯр аст. Агар ҳар вақт ба назарат чизе намояд, натарс ва ҳамин сухани Шайх Саъдиро ба ёдат ор, ки он кас ҳеч гоҳ дурӯғ намегуфтанд.

Ман пурсидам:

– «Одамони девсор» кихоянд, ки аз онҳо тарсидан даркор будааст?

– Одамони девсор дар ҳама ҷо ҳастанд, аммо дар деҳаи мо бисёранд, онҳое, ки дуохониро ба худ касб карда гирифтаанд ва худро «девбанд» гуфта мардумро фиреб медиҳанд, одамони девсор мебошанд. Инҳо аввал одамнро аз дев метарсонанд ва баъд аз он «девро мебандем» гуфта аз онҳо пул мегиранд.

Падарам ба андеша фуру рафта қадаре хомӯш монд ва баъд аз он илова кард:

– Ин амакбачаи ман – Иброҳимхоча ҳам одами девсор шудааст. Лекин ин девсори аҳмак аст, агар дигар девсорон аз дунболи девбандӣ ва дуохонӣ бой шаванд, ин аҳмак лоақал шиками худашро ҳам сер карда наметавонад. Бо вучуди ин аз пайи ин касб наметавонад. Худаш бас набуд, ки занаш ҳам барои ёрӣ додан ба касби шавҳараш девсор шудааст. Ту минбаъд ба пеши Султонпошшо нарав ва ба ҳикояҳои ӯ гӯш наандоз ва агар дар хусуси деви парӣ гап занад, гапи ӯро бовар наку.

Ман бо ин суханони падарам хеле шердил шудам, бо вучуди ин воқеаи ғор, аждаҳо ва ачинахона будани ҷангали Ғарибмазор дар дилам шубҳа меандоخت, чунки гурриши ғор ва нӯлаи аз ҷангал барояндаро худам бо гӯши худ шунида будам. Бинобар ин ҷӣ будани он ҳодисаро аз падар пурсидам.

Падарам гуфт:

– Он овозе, ки аз ҷангали Ғарибмазор шунидӣ, нӯлаи шағолон аст. Ҷангали Ғарибмазор шағолхона аст, имсол шағоле, ки ду мурғи моро бурд, аз шағолҳои ҳамон ҷо буд. Аммо ҷӣ будани садоеро, ки аз ғор шунидӣ, ман фардо ба ту нишон медиҳам.

Фардои он шаб падарам маро ба нишон додани ғори «аждаҳохона» бурдан хост. Лекин пеш аз рафтаниамон ба пеши ман як кӯзаи холиро овард ва гуфт:

– Даҳонатро ба даҳони кӯза наздик карда як пуфи дароз кун!

Ман пуф кардам, аз даруни кӯза як овози гуввоси баланд баромад.

– Ана, ҳамин садоро аз ёдат набарор, ки дар вақти дидани ғор ба ту кор меояд, – гуфт ва маро ҳамроҳ гирифта ба мазор – ба пеши ғор бурд.

Ман то он вақт аз тарси «аждаҳо» ба наздикии он ғор нарафта будам. Он рӯз дидам, ки дар гӯшаи шимоли ғарбии тал тахминан 5 метр болотар аз замин ба шакли айвон як камари айвонмонанд кофта будаанд ва барои фуру рафтани он айвон хокӣ аз хишти пухта як сутун сохта сари вайро ба сақфи он айвон расонда мондаанд. Дар зери он айвон, дар пеши девораш, ки шиками тал ҳисоб меёфт, як ғор будааст, ё кофта будаанд, ки он ғор дар шакли тал нишебона чуқур шуда мерафт.

Падарам баъд аз нишон додани онҳо ба ман гуфт:

– Ҳар вақт ки боди саҳт мехезад, омада ба ин айвон мезанад, азбаски роҳи дигар надорад, бо зӯрии худ ба даруни ғор медарояд, азбаски ғор ҳам пешбаста аст, бод дар он ҷо ҳам роҳ наёфта бо ҳамон зӯри бозгашта мебарояд ва он гуррише, ки дар рӯзи шамол аз ин ғор мебарояд, садои даромад-баромади бод аст ба ҳамин ғор.

Падарам баъд аз ба хотири ман овардани ба даҳони кӯза пуф карданам, илова кард:

– Дидӣ, ки ба як пуфи ту кӯза чӣ қадар гуввос зад. Қувваи шамол чандин ҳазор бор зиёдтар аз пуфи туст, калонӣ ва чуқурии гор ҳам аз кӯзаи мо аз ҳад афзун зиёда аст. Бинобар ин бо вазидани бод аз ин гор садои тарсоваре мебарояд. Вагарна дар ин ҷо на аждаҳо ҳаст ва на овози вай.

Падарам ба будани дев ва ачина боварӣ дошт ва фарқи ӯ аз дигарон дар ҳамин буд, ки вай «деву ачина ба одам зарар расонда наметавонад» мегуфт ва дар ин ақидаи худ далели ӯ байти мазкури Саъдии Шерозӣ буд.

Дар ҳамон вақт аз тарси деву чин маро бароварда тавонистанаш ба ман бисёр фоидаи калон дод. Баъд аз он воқеа ман на аз танҳои метарсидам ва на аз шаби торик. Ҳатто баъд аз калонсолтар шуданам, бо бачагоне, ки аз чангали Ғарибмазор «ачинахона» гуфта метарсиданд, гарав баста шабона ба пеши он чангал рафта корд зада омадам (ман ин ёлдошти худро бо чанд ёлдошти дигарам, ки ба ҳамин мавзӯ оид буд, дар «Аҳмади девбанд» ном очерки худ тасвир кардаам).

Дар тирамоҳи он сол падарам бо Устохоҷа маслиҳат карда, дар байни худ қарор доданд, ки писарони калони худро барои хондан ба Бухоро фиристонанд. Бурда ба Бухоро мондан ва ҷои истиқомат ёфта доданро падарам ба гардан гирифт.

Дар аввалҳои моҳи сентябр, ки пеш аз сар шудани соли таҳсили мадрасаҳои Бухоро мешавад, падарам писари калони Устохоҷа – Сайид Акбархоҷаро бо акаам, ки Муҳиддин ном дошт, ба Бухоро бурда монда омад. Назар ба қавли падарам, ба инҳо роҳбарӣ карданро тағоиям, ки Мулло Деҳқон ном дошт, ба гардан гирифтааст.

Баъд аз ин воқеа ман дар оила яккаписар ва дастёри ягона шуда мондам. (Ҳарчанд Сирочиддин ном як додарам бошад ҳам, ханӯз вай дар қатори фарзандон надаромада буд.) Ман ҳамеша кӯшиш менамудам, ки ба қадри қувваи худ ба падар ва модар ёрмандӣ намуда, набудани акаамро ба онҳо ҳис накунонам.

Баъд аз ҳазонрезӣ ҳуҷуми шағолҳои Ғарибмазор ба мурғони деҳа қувват гирифт. Қурбони аввалини ҳуҷуми шағолон мурғони мо ва мурғони ҳамсоягонии дигарамон мешуданд, ки ҳавлиҳоямон ба тарафи шимоли деҳа буда, ба шағолхона бо киштзорҳо мепайвастанд. Бинобар ин он сол падарам аз деҳаи Маҳаллаи Боло аз тағоии ҷӯпонам як сағи зотии ҷӯпонии шашмоҳа овард, ки Хайбар ном дошт.

ХАЙБАР

Хайбар сағи бисёр хушёр буда, дар андак вақт ҳамаи гуфтаҳои моро фаҳманда ва вазифаи асосии худро донанда шуда монд. Ӯ фаҳмида гирифт, ки хавфи асосӣ дар ин хонадон барои мурғон ва он ҳам аз тарафи шағолон аст. Бинобар ин вай ҳамеша дарахтонеро, ки дар онҳо мурғон мехобиданд, дидбонӣ мекард ва гоҳ-гоҳ ба тарафи рӯидарича рафта, то роҳи омади шағолон гашт карда, тафтиш намуда меомад.

Айёми баҳорон буд, зардолуҳо ба шукуфтани сар карда буданд. Сағ ҳам қариб яқсола шуда буд. Як саҳар баъд аз рӯз сафед шудан падарам барои намози бом-

дод ба-масчид рафт. Ман бедор будам. Ногахон овози «қок» гуфтани мургонро шунидам, дар паси ин овоз садои аз болои бом ба замин афтодани як чизи вазнин ҳам шунида шуд.

Ман дарҳол аз ҷо хеста, ҷомаамро пӯшида аз хона баромадам ва Хайбарро садо кардам. Ҷавоб надод ва ӯ дар он ҷо набуд. Ба зери дарахтон рафта мургонро аз назар гузаронидам. Як мурғ набуд. Маълум шуд, ки як мурғро шағол бурдааст.

Ман ба рӯидарича рафта, аз он ҷо ба тарафи ёбон баромадам. Акнун рӯз тамоман сафед шуда буд ва ҳар чиз ба назари кас аз дур ҳам бошад, равшан менамуд. Ман тахминан дусад метр дуртар аз худ Хайбарро дидам, ки рӯ ба тарафи ҳавлӣ истодааст ва ӯ ҳам маро дида овози махсусе бароварда гӯё маро ба пеши худ ҷег мезад. Дар ҷавоб ман ҳам ӯро ном гирифта ба пеши худ ҷег задам.

Вай як чизро аз замин ба даҳони худ бардошта пештар омадан гирифт. Баъд аз тай кардани нимаи роҳ он чизро ба замин гузошт ва пас гашта дунболи худро бодикқат аз назар гузаронид, баъд аз он ба тарафи ман тирвор давон омад ва ба ман расида аз доманам газида маро пеш кашид ва бо овози махсусе садо бароварда, маро сар дода, худ боз ба ҳамон ҷобуқӣ ба пеши он чизе, ки дар замин гузошта буд, рафта истод.

Ман пай бурдам, ки сағ мурғро аз чанголи шағол раҳонидааст, аммо худ бардошта оварданро барои ҳаёти вай хавфнок мепиндорад ва бинобар ин маро таклиф мекунад, ки худ рафта мурғро гирифта оварам.

Ман ба пеши сағ рафтам, дар ҳақиқат мурғ дар замин мехобид ва зинда буд. Вайро бардоштам, дар тахтапушташ, дар шикамаш ва дар бозуяш андак-андак захми дандон ва чанголи шағол менамуд.

Ман мурғро ба хона гирифта овардам, пеш-пеш ман Хайбар бозикунон ва шодикунон медавид. Вақте ки ба пеши модарам расидем, Хайбар ба замин ғел зада, гӯё ҳам ба гуноҳи худ, ки ба сабаби мусоҳилақории вай мурғро шағол бурда буд, узр мегуфт, ҳам барои мурғро халос карда тавонистанаш изҳори шодмонӣ мекард.

Хайбар одатан ҳар шаб то аз хона баромадани падарам намехобид, вақте ки рӯз сафед шуд ва падарам ба таҳорат баромад, вай хотирҷамъ шуда ба боми дуконхонаи падарам мебаромад, ки дар он ҷо хасбеда зер карда буданд ва ӯ дар он ҷо дар байни он хасҳо даромада мехобид.

Шағол, ки ҳамеша дар пайи мурғ буда, фақат аз тарси Хайбар пеш омада наметавонист, ин одати сағро омӯхта гирифтааст ва баъд аз хобидани сағ рӯз сафед шуда бошад ҳам, ба омада гирифтани мурғ ҷуръат кардааст. Баъд аз он ки Хайбар ин гуна хиёнатгарона ҳучум овардани шағолро доништа гирифт, дигар бо сафед шудани рӯз баромада нахобид ва то бедор шуда баромадани ҳамаи аҳли хона ва фуромадани мурғон аз дарахт вазифаи посбонии худро давом дод.

Хайбар бағоят бо ору номус буд: рӯзе ба айвони ошхона омада табакеро, ки дар он ҷо будааст, бӯидааст. Модарам инро дида бо тароша ӯро задааст. Баъд аз ин ҳодиса вай хӯрокашро нахӯрдааст. Рӯзона тамоман дар даруни хасбеда мехобид ва шабона аз бом фуромада мурғонро посбонӣ мекард.

Модарам ба падарам хабар дод, ки:

– Хайбар бемор шудааст, ду рӯз аст, ки хӯрок намехӯрад.

Ин хабар маро бисёр парешон кард, чунки ман ба вай зиёда омӯхта шуда будам, хусусан баъд аз воқеаи мурғу шағол боз ҳам зиёдтар ўро дўст дошта будам, бинобар ин бо шунидани ин хабар як порча нон гиифта ба пешаш рафтам, то ки аз вай ҳолпурсӣ кунам. Ў дар бом буд, чег задам, фуромад. Нонро пешаш партофтам, хўрд. Нон хўрданаширо ба падару модарам хабар додам. Падар ба модарам фармуд, ки ў ҳам ба Хайбар нон диҳад. Оварда дод. Аммо саг ба нони вай нигоҳе ҳам накард. Ман дубора нон додам, дубора ҳам хўрд.

Падарам ин ҳолро дида ба модарам гуфт, ки:

– Хайбар аз ту ранчидааст, сабабаш чӣ бошад?

Модарам воқеаи заданаширо ҳикоя кард. Падарам гуфт:

– Дар ин сурат саг ҳақ дорад, ки аз ту ранчад, чунки ин саги чўпонист, чўпон ба сари дегу табақ омадани сагро манъ намекунам. Бинобар ин вай беибо ба сари дег омада табақро бўидааст. Дар он вақт туро лозим буд, ки ба ў нодуруст будани ин корашро бо забони хуш ва ишорати нарм мефаҳмондӣ. Модом ки нодуруст будани ин ҳаракаташиро нафаҳмонда задӣ, албатта меранчад.

Саг дар ҳақиқат саҳт ранчида буд, то чанд рӯзи дигар аз дасти модарам чиз нахўрд. (Ман характери ин сагро бо номаш дар романи «Ғулумон» акс кунонидаам.)¹⁴

* * *

Дар вақте, ки мо ба Соктаре омадем, падарам ба модарам таъин карда буд, ки ҳар чизе, ки пазад, ба амакаш – Абдуллохоҷа аз вай як коса диҳад ва ба ман таъин кард, ки ҳар вақт таоми ўро ман бароварда диҳам ва ҳамеша аз офтобааш хабардор бошам, агар холӣ бошад, – об пур карда бурда монам.

Ба ин сабаб ман ҳар рӯз чандин бор ба пеши вай, ки ўро амакбобо мегуфтем, мерафтам. Ў қади баланд, бадани лоғар, чеҳраи гандумгун, риши миёнаи на он қадар сафед (бо вучуди ин ки худ 90-сола буд) ва абрўҳои баланди дарозмӯ дошт. Мўҳҳои абрўвонаш чунон дароз буданд, ки чашмонаширо пўшонда меистоданд. Агар ў ба ҷое ё ба касе нигаристан хоҳад, маҷбур буд, ки бо пушти сарангушташ мўҳҳои абрўвонаширо аз болои чашмаш бардорад.

Аммо ў ба касе нигоҳ намекард ва ҳарфе намезад, ҳамеша дар гўшаи мехмонхона хомўшона менишаст. Аммо ў нисбат ба синнаш боқувват буд, рўзе якду бор ба рўи ҳавлӣ мебаромад, таҳорат мекард, ҳаво мехўрд ва боз ба гўшаи хомўшиаш мебаромад.

Мегуфтанд, ки ў дар умри худ бемор нашудааст ва дар вақти вафоташ ҳам бемор нашуд. Як бегоҳӣ ман ош бароварда ба пешаш гузоштам. Пагоҳонии ҳамон шаб ширу нон баровардам. Ў ёзида хобида буд; косаи оши холишуда ҳам дар пешаш буд. Ман ширу нонро дар пеши ў нагузошта гардонда бурдам, ки гурба нахўрад ва ба падарам хобида буданаширо хабар додам.

– Ў дар ин вақт намехобид, ҳар сахар ду соат пеш аз баромадани офтоб мехест. Хабар гирифтнам даркор аст, – гуфт падарам ва хеста пеши ў рафт, ман ҳам ҳамроҳ рафтам.

Падарам пеш аз ба мехмонхона даромадан офтобаи обро дид, ки дар дами дар истода буд.

– Офтоба холӣ аст! Маълум мешавад, ки сахар хестааст, – гуфт падарам ва ба пеши ӯ рафта нишаста аввал дасташро, баъд аз он дилашро дид.

– Мурдааст, хозир мурдааст ва баданаш гарм аст, – гуфт.

Падарам маро фармуд, ки Усто амакро ҳеҷ зада биёрам. Рафта ӯро гирифта овардам. Ҳар дуяшон мурдаро тахт карда монданд. Асбоби кафанаширо ҳам ҳар ду ба тариқи шарикӣ тайёр карданд. Писараш дар ин ҷо набуд ва дар кучо буданаш ҳам маълум набуд, ки ӯро хабар диханд.

Мардуми деҳаро хабар доданд ва ҳамон рӯз баъд аз пешин мурдаро бардоштанд ва ба хавлии масҷид бурда ҷаноза хонданд. Баъд аз ҷаноза хондан мардум газвори гирди тобути ӯро талош карда порча-порча дарронда гирифтанд.

Ман аз падарам пурсидам:

– Ҷаро гирди тобутро мардум дарронда гирифтанд?

Падарам гуфт:

– Гирди тобути ӯро табаррук гуфта мегиранд, аҳмакҳо! Ва ҳол он ки ҳамин одамҳо дар зиндагии ӯ ягон бор аҳволи ӯро напурсиданд. Баъд аз мурданаш гирди тобуташ, ки ман аз хонаи худ баровардам, барои инҳо табаррук шуд.

УСТО АМАК

Зимистон бинокориҳои мардум хобида буд, Усто амак, яъне Устохоҷа дар хавлии беруни худ, дар зери айвончае дарсозӣ мекард; дарҳое, ки вай месохт, аз ҷӯби гучум буд. Ӯ тахтаи ҷӯби гучумро ҷунон сайқал мезад, ки акси ҳар чиз ба тарзи хира бошад ҳам, аз вай намуда меистод. Дар он тахтаҳои саҳт, ки онҳоро «тахтаҳои оҳанин» номидан мумкин аст, бо қаламҳои пӯлодини гуногуни худ кандакорӣ мекард. Нақшҳои кандакории вай ҷунон нозук ва хушнамо буданд, ки гӯё нақшошони забардаст бо қалами мӯин дар коғаз он нақшҳоро кашида бошанд.

Ӯ одами пешонакушода, хушзабон, хушмуомила ва як дараҷа ширинкор ҳам буд. Асло калонгириро намедонист, аз калону хурд забони хуши худро дарег намедошт. Худро бо ҳама баробар мегирифт. Ба ман ҳам, ки як бачаи хурдсол будам, бо назари ҷиддӣ нигоҳ мекард ва ҳар чизе, ки дар бораи кораш мепурсидам, бо тафсил ҷавоб медод ва кӯшиш мекард, ки нозуқиҳои санъати худро ба ман фаҳмонад. Кораш, ки ба назари ман хеле дилгиркунанда менамуд, ӯро ҳеҷ дилгир намекард, аз сафед шудани рӯз то торикии бегоҳӣ аз болои кори худ намечунбид.

Рӯзе ман аз вай пурсидам:

– Амак! Шумо ин қадар хунарро ба кӣ шогирд шуда омӯхтед?

Ӯ ҷавоб дод:

– Хешовандони мо ҳама дурудгариро медонанд. Намебинӣ, ки падарат усто, амакат усто, амакбобоят ҳам усто буданд. Аммо ҳеҷ кадоми онҳо ба касе шогирд нашудаанд ва аз якдигар дида омӯхтаанд, баъд аз он мувофиқи қобилият ва ғайрати худ баъзеҳашон бисёр хунарманд ва баъзеҳашон камхунартар шуда монданд. Ман ҳам тешазаниро ба кори падару бобо нигоҳ карда омӯхтам. Баъд аз он акли худро кор фармуда хунари худро пеш бурдам. Дар кандакорӣ ман

аввалин намунахоро аз сангҳои мазори худамон гирифтаам ва баъд аз он бо ақли худ нақшҳои шишаҳои хушнамо ёфтаам.

Усто амак як нақшо, ки дар когазе кашида шуда буд, ба ман нишон дода гуфт:

– Ин нақшо дувоздаҳгиреҳ меноманд ва когази дигареро ба ман нишон дода давом намуд: – ин ҳам ҳамон дувоздаҳгиреҳ аст, фарқ дар ин ҷост, ки дар ин когаз дар байни гиреҳҳои дувоздаҳгона ситораҳо ва бодомчаҳо нақш ёфтаанд. Мебинӣ, ки ин дувоздаҳгиреҳ назар ба он дувоздаҳгиреҳи қадимӣ чӣ қадар хушнамо ва назаррабо шудааст. Ана ҳамин майдакориро ба дувоздаҳгиреҳи қадимӣ ман аз ақли худ бароварда ҳамроҳ кардам.

Усто амак когазхоро, ки онхоро худ андоза меномид, ба ҷузъгири чармини худ гузошт ва боз сухани худро давом дод:

– Агар шогирд танҳо ба омӯхтани ҳунари устои худ қаноат мекард, дар дунё ҳеч ҳунар пеш намерафт, ривочдиҳандаи ҳунарҳо он шогирдон мебошанд, ки аз ақли худ чизҳо ёфта ба ҳунари устои худ зам мекунанд, – гуфт ва баъд аз он: – исто-исто, ман ба ту як чизи галатӣ сохта диҳам гӯён аз ҷояш хеста ба ҳавлии дарунаш даромад ва аз он ҷо як най гирифта баровард, ки ним метр дарозӣ дошт ва сӯроҳии дарунаш ҳам тахминан ним сантиметр меомад.

Усто амак ҷӯбсари лӯлашакли худро гирифта даруни он найро соида суфта кард, баъд аз он дар як нӯги най аз шикамаш як ҷоки дарозрӯя зад, ки баробари ними рӯи ноҳуни ангушти дасти одамии меомад. Баъд аз он як порча меширо тунук тарошид, аз вай ба андозае бурида гирифт, ки ҷоки найро пӯшонда метавонист, дар як нӯги он чарм як ришта ресмонро бо сӯзан дӯхта банд кард. Аз тарафи болои ҷоки най бо бигиз як сӯроҳча кушод. Баъд аз он риштаи ба чарм банд кардашударо аз даруни най ба сӯроҳча рост карда ва аз берун бо як симчаи нӯгқач он риштаро берун кашида гирифт. Бо саҳт кашидани ришта чарм омада аз дарун ба болои ҷок банд шуд, ба тарзе, ки нӯги чарми овезон шудаистода аз тарафи дарун даҳони ҷокро тамоман банд мекард. Баъд аз он як ҷӯбчаро пробқавор тарошида ба он тарафи сӯроҳи най, ки аз он ҷо шиками най ҷок карда шуда буд, зада банд кард. Пас аз он як химчаи хушки дарахти тутро ёфта оварда дар як сари вай як парраи чорчилликшакл баровард, аз пеши парра то нӯги химча тарошида бориқтар кард, аз мешии тунуккардашуда як порчаи пулакчамонандро ба андозае, ки сӯроҳи даруни найро тамом гирифта тавонад, бурида гирифт, аз миёнаҷои он пулакча сӯроҳ карда аз вай тарафи борики химчаро гузаронида пулакчаро бурда ба парра расонда банд кард.

Аз тарафи дигари най, наздик ба даҳонаш, аз шикамаш як сӯроҳ кушода дар вай як нойчаи бофандагири банд кард.

Баъди вай дар сатил қадаре об рехт, химчаро, ки даста меномид, аз тарафи паррадораш дар даруни най даровард, тарафи ҷокдори найро дар даруни оби сатил фуру дода, тарафи дигарашро рост нигоҳ дошт.

Вақте ки дастаро боло-поин ҳаракат дод, об аз сатил ба даруни най даромада ва аз он ҷо боло рафта аз нойча берун рехтан гирифт.

Ман аз дидани ин ҳол дар ҳайрат афтода, чӣ навъ ба даруни най даромада ба чӣ сабаб боло рафтани обро аз Усто амак пурсидам.

Ў эзоҳ дод:

– Дастаро ки боло мекашем, пулакчаи бар рӯи парраи даста банд кардашуда ҳавои даруни найро боло мебардорад. Вақте ки поини най аз ҳаво холӣ шуд, об аз чок зӯр карда даромада чарми рӯи чокро бо зӯрии худ бардошта, чои аз ҳаво холишудаи найро аз худ пур мекунад. Вақте ки мо дастаро поин фуру медем, бо зӯрии оби пасгашта чарми болои чок рӯи чокро баста роҳ намедихад, ки об боз гашта ба сатил барояд, дар вақти фуру додани даста бо зӯрии об пулакчаи рӯи парра бардошта шуда, об аз он ҷо гузашта ба тарафи болои най мебарояд ва ҳамин тариқа шуда бо 2–3 бор боло-поин ҳаракат додан даруни най аз об пур шуда аз нойча берун рехтан мегирад.

Усто амак дар охири эзоҳи худ он асбобро ба ман дода:

– Ин барои ту бозичаи хуб, инро «обкашаки навбаромад» ном монӣ, мешавад, – гуфт.

Ман аз ин хунари ӯ ба ҳаяҷон омада аз вай пурсидам:

– Ин бозичаро шумо аз ақли худ баровардед?

– Не, – гуфт ӯ, – калонтари ин обкашакро бобои ман, ки Сайид Аҳмадхоча ном дошта, бобокалони ту, яъне бобои падарат мебошанд, сохта буданд. Он кас як чӯби гафси дарози сафедори самарқандиро (сафедореро, ки дар Самарқанд шамшод меноманд) рост арра карда, ҳар кадоми онҳоро ба шакли нова кофта боз дуяшро бо ҳам бо елим чафс карда, ба тарзе, ки дар ин най дидӣ, сохта буданд ва дар рӯи он ду-се ҳалқаи оҳанин ҳам гузаронида буданд, ки бо зӯрии об накафад. Бобокалонат баъд аз сохтани он асбоб, дар як рӯзи чумъа, ки мардуми атроф барои намози чумъа дар пеши ҳавзи масҷиди мо гун шуда буданд, ба воситаи он асбоб аз ҳавзи масҷид ба боми масҷид об бароварда, ҳамаро дар тааччуб андохта буданд. Лекин обкашаки он кас чунон зӯр буд, ки як кас дастаи вайро ҷунбонда наметавонист, дар сари даста як чӯби кундаланг банд карда буданд ва ду ҷавони зӯрманд аз ду тарафи он чӯб гирифта боло-поин мекарданд, оби вай, ҳамчунон ки аз даҳони кӯза резад, шаррос зада мерехт.

Усто амак ба сари кори худ нишаста ва қаламҳои пӯлодинашро бо қайроқ тез карда истода илова кард:

– Ҳамон сол дар Зарафшон аввал об кам шуда, дар вақти тобистон тамоман хушкид, киштҳои канори дарё, ки одатан беоб ва бо нами дарё мерасиданд, бе нам монда, онҳо ҳам ба хушкидан рӯ оварданд. Дар он вақт деҳқонон ҳамон обкашаки бобокалонатро ба канори Зарафшон бурда, ба воситаи вай киштҳои худро аз кӯлмакҳои дарё об доданд.

Усто амак кори худро сар карда гуфт:

– Аз ақли худ барорандаи он асбоб ана ҳамон кас буданд, ман дар он вақт ҳафтсола будам. Чӣ гуна сохта шудани вай дар ёдам буд. Ту бачаи хунардӯст менамой, барои ҳамин аз рӯи он асбоб ба ту ин бозичаро сохта додам. Рав, бозӣ кун. (Баъд аз даҳ соли ин воқеа ман навъи мукамал кардашуда ва аз металл сохташудаи ин асбобро дидам, ки аз Россия оварда шуда буд, бо вай аз бочқаҳо карасин ва равгани сафед мекашиданд ва номашро «насос» мегуфтанд.)

* * *

Усто амак мехост писари хурди худ – Икромхочаро устои хунарманд кунад. Аммо ӯ ба таълимоти падараш гардан намефуровард ва корҳои падараш фармударо, ки ба кандакорӣ оид буданд, қасдан вайрон мекард.

Рӯзе Усто амак аз писараш шикоят карда ба падарам гуфт:

– Сайид Акбар мувофиқи номи худаш* аз қадаш зиёдтар калон шуда рафта аст. Ӯ ба хунаромӯзӣ майл накард ва ин корро ба худ ор донист. Ман ҳам ӯро «майлаш, акнун, ки ӯ хунарманд шудан ва одам шуданро намехоҳад, кӯр шавад, мулло-пулло шуда равад» гуфта ба хондан мондам. Аммо ин хурдиаш боз як тамгаи дигар шуда баромад. Худам ду сол зӯр задам, се сол дар мактаб мондам, ғайр аз кӯрсаводӣ дигар чизеро ҳосил накард, хунарро бошад, ҳеч ба гардан намегирад. Акнун ин на одам мешавад ва на мулло, рафта-рафта ҳар мешавад.

– Аз муллои муқаррарӣ шуданаш, ҳар шуданаш беҳтар аст, – гуфт падарам дар ҷавоб.

Дар ҳақиқат ҳам Икромхоча хеле гарданшах буд. Рӯзе падараш дар як тахта нақши ислимиро¹⁵ кашида дод, ки барои машқ кор кунад. Аммо ӯ чоҳро, ки мондан даркор буд, канд ва чоҳи кандашуданиро ба ҳоли худ гузошт. Ҳарчанд ман нишондодҳои падарашро ба ёдаш овардам, қабул накард ва «ту намедонӣ» гуфт.

Вақте ки ин кори худро ба падараш нишон дод, ӯ дар ғазаб шуд ва дастан пойтешаро, ки тарошида истода буд, калтақвор ба дасташ гирифта ба писараш хитоб карда гуфт:

– Гурез, ки мезанам!

Икромхоча як-ду қадам пасттар рафта истод. Усто амак бо ҳамон вазъияти ҳамлақунандагӣ аз ҷояш хест ва такрор кард:

– Гурез, ки мезанам!

Икромхоча давида ба тарафи ҳавлии дарун гурехт ва Усто амак ҳам ӯро пеш карда рафт: ман дар тарс афтадам, ки агар ӯ бо ҳамон ҷӯб писарашро занад, ягон ҷояшро маиб накарда наемонад. Ман ҳам «амакҷон, назанед» гӯён аз дунболи онҳо давидам. Икромхоча аз ҳавлии дарун ба рӯидарича гузашта ба баромадгоҳи ёбон рафта истод. Усто амак ҳам миёнаҷои рӯидарича рафта нишаст ва баъд аз фурсате нишаста нафаси худро рост гирифтани боз аз ҷояш хест ва боз фармон дод:

– Гурез, ки мезанам!

Икромхоча гурехт, ӯ пеш кард ва ман «назанед» гӯён фарёд мекардам. Ба ҳамин тариқа падару писар ёбонро ду давр заданд. Усто амак ба писараш фарёдқунон гуфт:

– Биё, акнун намезанам, хашмам фуру нишаст. Баъд аз ин коратро дониста кун. – Худ ба тарафи ҳавлӣ бозгашт, ман ҳам аз дунболи ӯ ва дар роҳ ба ман гуфт:

– Ту тарсидӣ, ки ман Икром акаатро мезада бошам, ё не, ман намезанам. Ҳар бачаашро намезанам; гов бачаашро намезанам, одам чаро фарзанди худро занад, ман ӯро хунар ёд гирад гуфта, пӯписа кардам. Ин кори маро ба падарат нагӯй, ки ханда мекунад.

* Акбар (арабӣ) – яъне калонтар.

Усто амак гайр аз хешӣ бо падарам дӯсти бисёр наздик ҳам буд, ҳар як ба они дигар «чӯра» гуфта хитоб мекарданд. Дар фикр ва дар ақидаашон дар ҳаққи одамон ҳам ҳар ду як буданд. Фақат фарқ дар ин ҷо буд, ки Усто амак ширинзабон, хушмуомила ва ширинкорнамо буд ва кори бади одамонро бо ширинсуханӣ ба рӯяшон мезад. Чунончи, мо Азизхоча ном ҳамсоя доштем. Ў Ёълмхоча ном писарашро ба дарахт баста сахт задан гирифт. Усто амак фарёди Ёълмхочаро шунида ба ҳавлии онҳо гузашт ва дасти Азизхочаро дошта:

– Бас кунед, эшон амак, тавба кардааст, минбаъд аз фармони шумо намебарояд, – гуфт.

– Ин девона шудааст, инро зада хушёр кардан даркор аст, ин тавбаро намедонад, – гӯён Азизхоча чандала мекард, ки аз дасти Усто амак раҳой ёфта писарашро занад.

Усто амак гуфт:

– Эшон амак, шумо ғалатӣ одам будаед, магар ду девонаро дар як ҳавлӣ намонанд ва ҳол он ки дар деҳаи худамон ман даҳ ҳавлиро медонам, ки дар ҳар кадомаш ду-се девона ҳаст.

Усто амак бо ин сухани худ худи Азизхочаро девона гуфта буд ва инчунин дигар эшонҳои девонахони он деҳаро низ санг зада буд. Лекин ҳамаи ин гапҳо низ бо ширинзабонӣ гуфта шуда буданд, шунаванда ба худаш дахлдор будани ин суханхоро фаҳмад ҳам, ба ҷавоб гардондан сухани муносиб намеёфт.

Аммо падари ман як дараҷа дағал ва сахтгап буд, ӯ корҳои ба худаш номақбулро бо суханҳои сахт ва талх фош мекард ва аз ранҷидани тарафи муқобил ҳеч парво надошт.

ЛУТФУЛЛО - ГҶПОН

Дар Соктаре каси дигаре, ки бо вучуди хурдсолиам диққати маро ба худ кашид, Лутфулло-Гўппон ном касе буд. Ў писари аз дунболи занаш омадаи Авезхоча ном ҳамсояи бевоситаи мо буд. Авезхоча деҳқони беамин буд. Ў дар замини заминдороне, ки худ кор намекарданд, ё кор карда наметавонистанд, чоряккорӣ ва бо истилоҳи он вақт корандагӣ мекард. Авезхоча ду писари хурд дошт, калонаш Нозимхоча ном дошт, ки ўро ба хондан монда буд ва дигараш ҳамсоли ман буда, ҳанӯз аз дасташ кор намеомад. Худи Авезхоча бошад, одами сергапи камкор буд, 20 таноб (5 гектар) заминро, ки ў ба корандагӣ гирифта буд, танҳо ҳамин Лутфулло-Гўппон кор мекард.

Дар Соктаре деҳқонон умуман каланди устодўстбойи (аз Гиждувон) кор мефармуданд, ки ҳар кадомаш 4 килограмм вазн дошт. Мегуфтанд 10 кас ҳаст, ки ҳар кадоми онҳо ба Устодўстбойи каландгар каландҳои 5-килограммӣ фармуда гирифтаанд. Яке аз он 10 нафар ҳамин Лутфулло-Гўппон буд.

Аммо мардуми он ҷо Лутфулло-Гўппонро аз дигар 9 нафар калонкаланд фарқ мекарданд ва «ин девкор аст» мегуфтанд. Назар ба қавли онҳо, Лутфулло Гўппон аз пагоҳонӣ то вақти хӯроки пешин ва аз пешин то шом дам нагирифта каланд мезадааст ва дар таомхӯрӣ ҳам чор баробари дигар коргарон хӯрок меҳӯрдааст.

Рӯзе ман дар лаби ҷӯи Мазрангон, ки аз даруни деҳа мегузашт, бо обкаша-

кам бозӣ мекардам. Абдушукурхоҷа ном аз сайидатоиҳо бо ду-се ҷавон омад, ки ҷӯйро баста ба чорбоғи худ об барад. Аммо одамони ӯ ҷӯйро баста натавонистанд, ҳар лой ва хоке, ки дар ҷӯй мерехтанд, об шуста мебуд.

Дар ин вақт Лутфулло-Гӯппон пайдо шуд ва баъд аз қадаре кори ҷӯйбандии онҳоро тамошо карда истодан, ба Абдушукурхоҷа гуфт:

– Амаки эшон! Ман танҳо худам ҳамин ҷӯйро баста диҳам, ҷӣ мемихед?

– Яқта нон ва як қабза ҳалвои равғанӣ, – гуфт Абдушукурхоҷа.

Лутфулло-Гӯппон қабул кард ва ғайр аз эзор ҳамаи либосҳои ӯро кашида ба кор даромад. Аввал дар ду қанори ҷӯй ду тӯда хок гундошт. Душвории кор дар ин ҷо буд, ки дар он ҷо чим ва лойи шитта набуд. Даруни ҷӯй тамоман рег ва атрофаш хоки регомез буд. Бо вучуди ин, Лутфулло-Гӯппон аз он кор натарсид ва ба об даромада хоки дар як тараф тӯда кардаашро ба даруни ҷӯй кашида сеяки вайро баст, баъд аз он ба тарафи дигари ҷӯй рафта аз он ҷо ҳам сеякашро банд кард. Зӯрии кор акнун сар мешуд, оби ҷӯ танг шуда омада аз сеяки миёнаҳои ҷӯй бо шиддат мегузашт ва хокҳои нарми нав рехташударо шуста бурдан мегирифт.

Лутфулло фурсат нагузаронида дар ҷои гузаргоҳи об кундаланг хобид, хокҳои дар як тараф рехтаашро бо сару гарданаш ва тарафи дигарро ба пойҳояш нагоҳдорӣ кард. Танаи ӯ дар гузаргоҳи об гӯё кундае буд, ки об аз болои он шорида мегузашт.

Лутфулло дар ҳамин вазъият каланди дӯстбойиашро бо суръат зада аз даруни ҷӯй аз тарафи омади об лой кашида ба танаи худ банд мекард. Дар он вақт бозувони ӯ ҷунон бо суръат ҳаракат мекарданд, ки ман ба чизе монанд карда натавонистам. Фақат баъд аз он ки аз хоки Бухоро роҳи оҳан гузашт ва ман ҳаракати бозувони оташхонаи поездро дидам, ба хотирам суръати ҳаракати бозувони Лутфулло-Гӯппон расид. Ман дар он вақт дар байни ин ду ҳаракат як монандии пурраро дидам.

Баъд аз он ки банди миёнаи ҷӯй аз танаи Лутфулло баландтар шуд, ӯ аз ҷояш хеста ба паси банд дузону нишаста ва банди худро бо шиками худ нигоҳдорӣ карда, боз ба ҳамон суръат ва ҷобукии аввалиаш каланд зада аз тарафи омади об лой кашида банди худро баланд ва мустаҳкам кард ва пас аз он аз об баромада ба болои банд хоки хушк партофта, бандро аз хавфи оббарӣ эмин намуд.

Усто амак, ки вай ҳам дар ин тамошо ҳозир шуда буд, ба Лутфулло хитоб карда гуфт: Додар, илоҳӣ ҳазорсола шавӣ, намури!

Абдушукурхоҷа хандид ва ба Усто амак гуфт:

– Устохоҷа, шумо Лутфуллоро дуо кардед, ки қабул шуданаш мумкин нест ва ба ӯ якпула фоида надорад, кист, ки дар дунё ҳазорсола шавад, кист, ки дар дунё намирад? Ба ҷои ин агар мегуфтед, ки «илоҳӣ бой шавӣ ва шикамат аз нон сер шавад», беҳтар буд.

Усто амак бо ҳамон шукуфтагӯии одатиаш ба Абдушукурхоҷа гуфт:

– Рухсат диҳед, ака эшон, ки маънии дуои худро ба шумо фаҳмонам.

– Марҳамат кунед – гуфт Абдушукурхоҷа.

– Маънии ҳазорсола шудани як одам он нест, ки, – гуфт Усто амак, – ӯ дар зиндагии худ ҳазор солро аз сар гузаронад, балки маънии ин сухан ҳамин аст,

ки ӯ дар зиндагии муқаррариаш корхое кунад, ки одами дигар дар ҳазорсола умри худ, ба шарти зинда мондан, он корхоро мекарда бошад. Инчунин маънии намурдани як одам ҳам ин нест, ки вай монанди одами афсонагии «оби ҳаёт» хӯрда зиндаи бадтар аз мурда шуда то қиёмат монад, балки маънии ин сухан ин аст, ки ӯ чунон корхое кунад, ки номаш дар дунё зинда монад.

Абдушукурхоча истехзокорона ва хандаомезона пурсид:

– Хӯш, Лутфулло чӣ кор карда метавонад, ки кори ӯро дигар кас дар ҳазор сол кунад ва номи ӯ бо кадом қораш дар дунё зинда мемонад?

Усто амак ҷавоб дод:

– Лутфулло 30 сол умр дидааст, дар ҳамин умри худ аз бозе, ки ба дасти худ каланд гирифтааст, як хонаводаро бо меҳнати худ сер карда омадааст. Аммо шумо дар шастсола умратон бо меҳнати худ аҳли хонавода он сӯ истад, шиками худатонро сер накардаед.

– Чаро? – гуфта савол дод Абдушукурхоча бо оҳанги истехзокорона ва ило-ва кард: – ман ҳама вақт дар муридавкунӣ мегардам. Аз ин кор ҳар моҳ 100–200 танга меёбам. Бо ҳамин кор рӯзам ва рӯзи хонаводаам ба подшоҳӣ мегузарам. Боз чӣ кор карданам даркор буд?

– Боракалло, – гуфт Усто амак бо ханда, – ҳар чӣ худатон иқрор кардед! Охир, «муридавкунӣ» кор нест. Дуруст аст, ки шикори ҳайвонот ба парандагон касб аст, аммо муридавкунӣ, ки шикори одамон аст, чӣ маънӣ дорад?

– Фиребгарӣ, фиреб дода ба доми худ кашидани одамон, – гуфт касе аз гӯшае.

Ҳама хандиданд ва Абдушукурхоча аз хичолат суп - сурх шуд ва худаш ҳам дар қатори одамон хандида:

– Биёед, монед ин гапхоро. Акнун аз меҳнати худ чӣ гуна ҳалво хӯрдани Лутфуллоро тамошо мекунам, – гуфт ва ба дастҳои худ фармуд, ки аз хона якта нон ва аз баққолии урганчиён як қабза ҳалво биёрад.

Гӯппон як нонро чор пора карда, ҳалворо ҳам ба чор қисм тақсим намуда дар онҳо печонда, чор даҳон карда хӯрд ва ду кафашро дар як ҷо чумча сохта аз ҷӯй об нӯшид ва гуфт:

– Лаб гуфт: «омад», даҳон гуфт: «даромад», шикам гуфт: «дар боло чӣ буд, ки поин нафуромад».

Ҳама хандиданд ва ҷавоне ба ӯ гуфт:

– Лутфулло ака, агар ҳамин вақт бошад, чанд қабзаи дигар ҳалво хӯрда метавонед?

– Агар ҳамин вақт бошад, се қабзаи дигар, агар бегоҳонӣ бошад, чор қабза, – гуфт Лутфулло.

– Гапи бекор, як қабзаи дигар ҳам хӯрда наметавонед, – гуфт ҷавони дигар.

– Ҳалворо тайёр кунед, бинед, ки ман чӣ навъ меҳӯрам, – гуфт Гӯппон.

– Гарав мебандем, – гуфт ҷавони дигар, – ҳалвои бекор дар кучост?

– Ҳар шарте, ки кунетон, ман розӣ, ҳалворо тайёр кунед, – гуфт Лутфулло.

– Се қабза ҳалво, се танга пул, гуфт ҷавоне, ки ба гарав ҷег зада буд, – агар хӯрда тавонистед, ҳалво нӯши ҷонатон шавад, ба болояш се танга пул ҳам меги-ред. Агар натавонистед, се танга пули ҳалво ва се танга гаравӣ – 6 танга меди-хед. Чӣ гуфтед?

– Чй мегуфтам? Аз ҳазм шуда рафтани ҳалвои ҳозир хӯрдагиам пештар биёред, ки сер шуда монам, мегӯям-дия! – гуфт Лутфулло.

Ҳалворо оварданд. Лутфулло ба хӯрдан даромад, аз болои ҳар як даҳан ҳалво як қулт об менӯшид ва баъд аз хӯрда тамоm кардан аз гаравбастагон се танга ҳам гирифт.

– Дар ҳақиқат шумо 6 танга не, 7 танга бурдед, – гуфт ба Лутфулло касе, ки ҳалворо оварда буд ва эзоҳ дод: – се қабза ҳалвои муқаррарӣ се нимча (якуним килограмм) меомад. Ман барои фиреб додани шумо чор нимча (ду килограмм)-ро се қабза бурронда оварда будам, ки чор танга меистад.

– Бисёр нағз карда будед, – гуфт Лутфулло ва ба Абдушукурхоча ишорат карда давом намуд: – амаки эшонам одамонро фиреб дода пулашонро хӯранд, шумоён маро фиреб дода пул хӯрондетон. Ин бисёр нағз.

Ҳама хандида аз чо хеста пароканда шуда рафтанд. (Ман дар «Аҳмади девбанд» ном асари худ Лутфулло-Гӯппонро ёд кардаам.)¹⁶

* * *

Падарам дар Соктаре баъд аз фориғ шуданаш аз кори деҳқонӣ ҳамеша бо бофандагӣ машғул шуд. Аз ҳама бештар қарбос бофт, ӯ як қисми вайро ба шуштагар¹⁸ ба худ курта-лозимӣ дӯзонид, дигарашро абра ва остари кӯрпаву кӯрпача, болиш, дастархон ва дигар чизҳои дарқории хона дӯзонда, ба читгар дода ранг кунонида гирифт. (Читгарҳо одатан ҳар чизро мувофиқи худаш нақш ва ранг мекарданд. Бинобар ин аввал дӯхта, баъд аз он ба ранг додан дарқор буд.)

Қаламӣ монда ба мо курта-лозимӣ ва ба худаш, ҳам ба мо яктаҳ дӯзонид. Алоча монда худаш ва ҳамамонро бо чомаҳои таҳпӯшӣ ва рӯпӯшӣ таъмин кард. Танҳо ба акаам, ки ӯ Бухоро мерафт, як чуфт курта-лозимии суф ва як яктаҳи чит аз моли фабрика харида дӯзонда дод. Дигар ҳамамон аз матои хона мепӯшидем. Падарам бештарин ранги чизҳои бофтаниашро ҳам худ тайёр мекард: аз испарак¹⁹ ранги нахӯдии зард, аз норпӯст ранги сиёҳча, аз омехтани испарак намедонам бо кадом чизи сиёҳ ранги пистагӣ, аз рӯяш ранги сурх ва дигарҳоро месохт. Танҳо ранги зайтунӣ²⁰ ва нилобино ба рангрез ранг мекунонид, ки онҳо ин рангҳоро аз нили Ҳиндустон тайёр мекарданд.

Ба ҳамаи ин корҳо модарам ёрмандии калон меод: баъд аз ғундоштани сардарахтиҳо бештарини умри ӯ ба чархресӣ – ресмонресӣ, калова, зағӯта ва ночатайёркунӣ мегузашт. Корҳои каловарангкуниро ҳам бо нишондоди падарам ӯ мекард.

Дар охириҳои зимистон падарам ба Маҳаллаи Боло рафтани хост, ки дар он чо чӯбҳои дар даст доштаашро чархи осие тарошад, чархи тайёр ва чархҳои тайёршуданиро ба осиеҳои атроф фурушад.

Модарам дар як хавлии вайрон бо ду бачаи майда аз танҳо мондан тарсида ба рафтани ӯ норозигӣ баён карда бошад ҳам, нашонид:

– Шумоёнро гург намехӯрад, агар фарз кардем, ки гург биёяд ҳам, Хайбар ҳаст, – гуфт ва баромада рафт.

РҶДИ НАВИ ШОФИРКОМ

Баҳор омад, давҷаҳо аз гул баромаданд, навдаҳои тутҳои балхӣ гӯра бастанд, дарахтони хастут барои хӯроки кирмакҳои пилла каллак шудан гирифтанд; ҷӯи Мазрангон бо лойоби селҳои баҳорӣ пур аз сурӯхоб шуда мешорид; деҳқонон ҷуфт мебастанд, замин меронданд, дандонамола мекарданд ва мекиштанд; фароштурукҳо лойҳои шиттаро ба шакли пунбадона лӯнда карда оварда дар шифтҳои хонаҳо – дар паҳлуи болорҳо бо камоли маҳорат ба тарзи нимкишти барои худ хона месохтанд. Лаклакҳо бар пештоқи дарвозаи мазор барои худ ошӯна мебастанд ва аз дарёбод, аз миёни суззорҳо морҳои обиро шикор карда оварда мехӯрданд. Мурғони титави товусранг, ки болу парҳояшон бо рангорангтобӣ назаррабо буданд, аз лаклакҳо хӯсида аз тағи буттае ба тағи буттаи дигаре меҷаҳиданд ва бо қалқоси ҳаяҷономези худ ҳамчинсҳошонро аз хавф огоҳ мекарданд. Хулоса, аз одамони гирифта то парандагон ва растаниҳо – ҳама чиз дар ҳаракат буд.

Дар яке аз он рӯзҳо, ки абри баҳорӣ аз партави офтоби шаъшаадор одамони кориро соядорӣ мекард, падарам аз деҳаи Маҳаллаи Боло омад. Ба ман, ки дар он вақт дар паскӯҷаи пушти масҷид Хайбарро савор шуда «хартозӣ» мекардам ва шодикунон ўро пешвоз гирифтаам, ҳеҷ илтифоте накард, Хайбарро ҳам, ки бо думҷӯлонӣ ва бо садои маҳсуси сағона гӯё ўро «хуш омадед» мегуфт, ҳеҷ дӯстдорӣ нанамуд ва харро дар зерии дарахти тут баста ва хӯрчинро ба даст гирифта ба хавлии дарун даромад. Ман ва Хайбар аз вай пештар ба хона даромада модарро аз омадани падар хабар дода будем, ў ҳам аз хона давида баромада хӯрчинро аз дасти падарам гирифт ва саломатиашро пурсид.

Ба ў ҳам гайр аз пурсуҷӯи одӣ ва расонидани саломии падару модараш чизе нагуфта ба хона даромад.

Модар хӯрчинро дар айвонҷаи ошхона гузошта, зуд ба хона даромада салла ва ҷомаи падарро гирифта ба меҳи девор овехт ва дар ҷои нишастии ў кӯрпача паҳн намуда лӯлаболишҳоро дар паҳлуаш гузошт.

Падар бо ҳамон вазъияти андӯҳгинона ба модарам:

– Зудтар самовор монда ҷой дам кун ва аз даруни хӯрчин гӯштро гирифта саришта кун, ки гурба набарад, – гуфт ва худ лӯлаболишҳоро дар сарғаҳи кӯрпача гузошта дароз кашид ва ман дар ҷое, ки рӯи ғамолуди ў намуда меистод, хомӯшона нишастам.

Модарам баъд аз ҷой дам карда овардан ба пеши падар дастархон кушод, нон ва ғулунгоб ниҳод. Падар аз ҷояш хеста нишаста ба ҷойнӯшӣ ва нонхӯрӣ даромад ва ҳоло ҳам пешонааш кушода намешуд. Модарам бояд барои фаҳмидани ин вазъияти падар бошад, ки аз вай пурсид:

– Магар чархҳо фуруш нашуданд?

– Фуруш шуданд, ду дарахти гучум ҳам харида ғалтонда ба андозаи чарх бурида мондам, ки дар айёми тобистон рафта метарошам, – гуфт дар ҷавоб ва боз хомӯш монд.

– Худо накарда, магар дар мизочатон гаронӣ доред, ки ин қадар пажмурда ва ғамгин менамояд? – гуфт модарам.

– Ин гаронӣ дар ман аз мизоҷам не, балки аз аҳволи тумани Шофирком омад, – гуфт падарам ва боз хомӯш монд.

Модарам нӯги каловаи чигилшудани аҳволи падарамро ёфта буд. Аммо тафсилот мехост. Бинобар ин гапковӣ карда пурсид:

– Мегуфтанд, ки дар Шофирком рӯди нав баровардаанд, магар ин рост аст?

– Рост аст, – гуфт падар ва илова намуд: – кошкӣ рӯди нав намебароварданд. Кори ин рӯди нав ба болои он харобие, ки ба сари мардуми он ҷо аз регпахшкунӣ омада буд, «болои мурда сад чӯб» шуд.

Падар як қадар кушода шуда ба ҳикоя даромад. Назар ба нақли вай, мардуми тумани Шофирком тирамоҳи гузашта ба сари худ кӯшиш кардаанд, ки рӯди кӯхнаро аз сари нав кофта об ҷорӣ кунанд, аммо натавонистаанд, чандин бор регкашонӣ карда то ёбони Қо-қо як чилдиروба ҷорӣ намудаанд, аммо аз миёна ду рӯз нагузашта аз лабҳои рӯд ба дарунаш боз рег шорида фууромада дубора гӯронидааст.

Баъд аз он калоншавандагон ва арбобу аминҳои туман ба амир арз кардаанд, ки рӯди нав бароварда диҳад, харҷ ва корашро аҳолии туман ба гардан мегиранд.

Амир ба чор ҳокими туман – ба қозиву раису амлоқдору миршаби Шофирком фармон фиристодааст, ки сар шуда кори рӯдинавбарориро ба анҷом расонанд. Онҳо баъд аз муайян кардани ҷои кашаи шудани рӯди нав ҳашар эълон карда ба кор даромадаанд. Аммо аз сари зимистон то ҳол, ки аз миён шаш моҳ гузаштааст, базӯр ним санг (чор километр) ҷойро қовондаанд ва лекин дар ин муддат бақияи дорои мардуми он ҷо, ки аз харобии регзеркунӣ монда будааст, ба харҷи чор ҳоким рафтааст.

Падарам рафти кори рӯдковиро ба тарзи зерин ҳикоя кард:

– Рӯзе ман барои дидани рафти кори ҳашар ба сари кор рафтам, чор ҳоким бо одамони худ ва арбобу аминони туман қариб дусад кас шуда дар ёбони васеи чодир зада нишастаанд. Садо нафар мардуми ҳашарчӣ ҳам ҳар ҷо-ҳар ҷо хобидаанд. Қассоб гӯсфанд мекушт, ошпазҳо оши палаву қабоб ва нонвойҳо фатири равғанӣ мепухтанд. Аспони он гурӯҳи дусаднафарӣ дар пеши чодир соҳибонашон бедаи қабуд меҳӯрданд ва ҷуволҳои пурҷав барои эми шабонаи он чорпоҳо омода буданд. Оқсақолони деҳаҳо ба харҷи бор карда биринҷ, ҷав ва орд меоварданд. Дар ҳар ҷо-ҳар ҷои пеши чодирҳо самоворҳои калон дар ҷӯш буданд. Он гурӯҳи дусаднафарӣ палав ва қабобро хӯрданд, ҷой ҳам нӯшиданд. Вақт ҳам хеле гузашта ба офтобфуруравӣ тахминан ду соат монда буд. Дар он вақт аминҳо аз чодирхошон баромада ҳар қадам пойкорҳои²¹ деҳаи худро ҷеғ зада фармуданд, ки ҳашарчиҳоро гундошта ба кор дароранд. То гун шуда кор сар кардани ҳашарчиён ҳам қариб як соати дигар гузашт. Вақте ки кор сар шуда ҳар даҳа аз сахми худ тахминан як-ду газ замин кофта буд, ки рӯз ҳам торик шуда омад ва бо фармоиши аминон пойкорон ба ҳашарчиён нидо дардоданд, ки «имрӯз кор тамома, фардо барвақттар ба кор оянд, вагарна «бокипулӣ» хоҳанд дод». Ана рафти кор ҳамин тарз аст, – гуфт падар дар охири сухани худ.

– Аз ин тавр кашола кардани кор ба чор ҳоким чӣ фоида? – гуфта модарам пурсид.

– Агар кори хашар тамои шавад, он гурӯҳи дусаднафарӣ он палав, кабоб ва фатирро аз кучо мехӯранд ва аспҳошон беда ва чавро аз кучо меёбанд? – гуфт падарам дар ҷавоб. – Ва ҳол он ки ғоидаи онҳо бо ин хӯрок намемонад: агар хар рӯз даҳ ҳазор танга барои харчи хашар аз мардум ҷамъ карда гиранд, нимаи онро нақд медузданд ва нимаашро пухта мехӯранд.

Падарам як пиёла ҷой нӯшида қадре хомӯш монд, дар вақти хомӯшӣ дар чашмонаш як нури ҷасорати ифтихоромезе дурахшид ва ба модарам нигоҳ карда:

– Ман як кор карда омадам, намедонам, ғоида медиҳад ё не. Ба фикри худам, ғоида медиҳад, – гуфт. Аммо ҷӣ будани он кори кардаашро нагуфт ва боз хомӯш монд.

Модарам қадре мунтазир шуда истод, дид, ки ӯ дар бораи он кор ҷизе намегӯяд, аз вай пурсид:

– Ҷӣ кор кардед?

– Ҳоло аз ваҷҳи он кори ман ба касе ҷизе гуфтан дуруст нест. Ту ҳам аз он ваҷҳ ба касе ҷизе нагӯӣ, – гуфт ва ба шарҳи кори кардаи худ даромад:

– Ман дидам, ки мардуми туман тамоман беҳонумон мешаванд ва рӯди нав ҳам намебарояд. Як тахта коғазӣ калонро пур карда ба амир ариза навиштам. Дар ариза рафти корро ба тарзе, ки ҳозир гуфта гузаштам, шарҳ додам. Ва талаб кардам, ки барои пеш бурдани кори хашар ягон каси худотарсро фармояд, ки ин кор зудтар тамои шавад. Дер мондани ин кор ҳам ба халқ зарар дорад, ҳам ба давлат. Зеро вақте ки рӯд кофта нашавад ва об ҷорӣ нагардад, албатта, заминҳо аз кишт мемонанд, дар он сурат подшоҳ хироҷ ва молиётро аз кучо мегирад?

– Аризаро аз номи кӣ навиштед? – гуфта модарам пурсид.

– Аз номи худ навиштам, – гуфт падарам ва тафсил дод: – лекин номи худро маълум накардам. Дар охири ариза навиштам, ки «нависандаи ин ариза дар ин туман на замин дорад ва на барои ӯ об даркор аст. Ин аҳвол холисона, ба умеди манфиат расондан ҳам ба халқ ва ҳам ба давлат ба ҷаноби олий арз карда шуд».

– Аризаро ба амир расонидед? – гӯён пурсид модарам ба оҳанги шодиёна.

– Бояд расад, – гуфт падар ва илова кард: – аризаро навишта ба бародари ту Қурбонниёз, ки ҷавони боҷасорати оқил аст, супурдам, ки ӯ Бухоро рафта дар рӯзи ҷумъа, дар вақте ки амир аз арк баромада ба масҷид меравад, дар миёнаи гурӯҳи мардум истода дар вақти аз пешаш гузаштани амир медиҳад. Амир баъд аз хондани ин ариза бояд ягон ҷора бинад. Ҷунки ғоидаи худаш аст.

Баъд аз он ки падар ҳикояи кори худро кард, гӯё ки аризааш натиҷаи амалӣ дода бошад, рӯҳаш баланд ва рӯяш кушода шуд ва аз он андӯҳе, ки дар вақти омадан дошт, дар башарааш асаре намонд ва ба корҳои ҳаррӯзааш мисли пештара машғул гардид.

* * *

Баъд аз 15 рӯзи аз Маҳаллаи Боло омадани падарам акаам бо Сайид Акбар-хоҷа таҳсилро тамои карда аз шаҳр омаданд ва баъд аз ду ҳафта дам гирифтанд ҳар дуяшон ба пеши хатиби деҳа боз дарс сар карданд.

Баъд аз як моҳи дигар тағоиям Мулло Деҳқон барои дидани хоҳараш – мо-

дарам ба хонаи мо омад. Аз рӯи қавли ӯ, вай дар Бухоро бо писари қозии Гиждувон – қозӣ Абдулвоҳид шарикдарс будааст. Баъд аз тамомияти таҳсил ҳар ду ба Гиждувон омадаанд, ки дар он ҷо, дар пеши қозӣ дарسخониро давом кунонанд. Аммо аз амир ба номи қозии мазкур муборакнома (фармон) омадааст, ки вай дар тумани Шофирком рафта ба кори рӯдинавбарорӣ роҳбарӣ намояд ва корро ба тарзе ташкил кунад, ки то охири тобистон дар рӯди нав об чорӣ шуда, деҳқонон барои киштҳои тирамоҳӣ аз он об истифода бурда тавонанд.

Падарам бо шунидани ин сухани тағоиям аз шодӣ гӯё қад-қад мепарид ва ба назарам чунон менамуд, ки дар ҷои нишастагиаш, гӯё қадаш ба тарафи осмон баланд шуда рафта истодааст ва гарданаширо рост карда сари синаширо ба тарафи пеш мебаровард. Маълум мешуд, ки хурсандӣ аз ин хабар пайдошуда ба дилаш намегунҷид ва сандуқи синааш васеъ шуданро мехост. Бо ҳамаи ин, ғайр аз як нигоҳи маънидори бо табассуми шодиёна омехтае, ки ба модарам қард, дигар чизе нагуфт ва аз хусуси аризаи худаш лаб накушод ва аз тағоиям пурсид:

– Хуб, баъд аз таъин шудани сарқори нав кори ҳашар чӣ тавр рафта истодааст?

– Вақте ки ман дар Гиждувон будам, – гуфт тағоиям дар ҷавоб, – ин фармон ба қозидомуллои мо расид, ӯ дарсгӯиро хобонда ба сари ҳашар рафт. Ман якчанд рӯзи дигар бо шарикам қозизода дар он ҷо мондам ва аз он ҷо ба ин ҷо омадам, ки ҳамшираро бинам, баъд аз он ба пеши падару модар равам. Бинобар ин аз рафти кори ҳашар хабар надорам. Ҳамин қадар шунидам, ки амир чор ҳокими Шофиркомро, ки то ҳол дар ҳашар роҳбарӣ мекардаанд, аз мансабашон бекор карда, молу мулкашонро яроғу (мусодира) намудааст.

* * *

Тағоиям баъд аз даҳ рӯз дар хонаи мо истодан ба пеши падару модараш рафтан хост, падарам ҳам хост, ки ҳамроҳи ӯ рафта кори ҳашарро дар зери раҳбарияти қозии Гиждувон тамошо кунад. Ман ҳам талаб кардам, ки ҳамроҳи худ барам. Падарам розӣ шуд, мо ҳар се ба Маҳаллаи Боло рафта рост ба ҳавлии бобоям фурумадем. Мӯйсафедони деҳа барои дидани падар ва тағоиям омадан гирифтанд ва ҳар кадомашон аз дуруст роҳбарӣ қардани роҳбари нав дар кори ҳашар гап мезаданд ва изҳори хурсандӣ менамуданд. Назар ба қавли онҳо, қозии Гиждувон ҳашарчиҳоро фармудааст, ки ҳамагӣ дар аввали рӯз ба ҳашар ҳозир шуда ба кор дароянд, то торикии рӯз корро давом диҳанд. Вақти пешин барои хӯрокхӯрӣ як соат дам гиранд.

Ҳар ҳашарчӣ нони худро аз хонаи худ оварда хӯрад, арбобу аминҳо ҳам хӯроқи худашонро аз худ биёранд ва аз деҳқонон барои харчи ҳашар чизе наситонанд. Худи қозӣ ҳам ба сари кор бо ду одамаш меомадааст, яке барои ба ҳар ҷо хату хабар бурда овардан, дигаре барои хизмати худаш ва худаш ҳам хӯроқашро аз хонааш меовардааст. Дар муддати 10 рӯзе, ки қозӣ Абдулвоҳид кор сар кардааст, андозаи кор ба миқдори кори шашмоҳаи гузашта баробар шудааст.

Падарам баъд аз шунидани ин хабарҳо аз аввалӣ ҳам зиёдтар хурсанд шуд ва ба тағоиям гуфт:

– Биёед, мо ҳам рафта кори ҳашарро тамошо кунем ва ба ҳашарчиён «монда нашавед» – гӯем.

Тағоиям розӣ шуд. Падарам маро ҳам ҳамроҳи худ гирифт. Ҷои ҳашар ба деҳаи Рӯбаҳо, ки дар ҷануби Маҳаллаи Боло буда, дар байни ин ду деҳа ҳазор қадам барин роҳ буд, расида будааст. Мо ба он ҷо рафтем. Қозӣ, дар ҳолате ки миёнаш аз рӯй бастагӣ ва ба дасташ як асои ҷавбеда дароз буд, дар лаби рӯди нав рост меистод. Ӯ як одами лоғарбадани миёнақад, сабзинаҷеҳра, ришаш миёна ва сафед ва абрӯҳояш монанди абрӯҳои амакбобии ман гафс ва дарозмӯ буд.

Тағоиям бо таъзими шогирдона ҳам шуда бо ӯ вохӯрдӣ кард ва падарамро ҳам «язнаам» ва «барои зиёрати шумо омаданд» гуфта шиносо кунонид.

Қозӣ бо падарам вохӯрдӣ карда истода ба тағоиям гуфт:

– Он касе, ки саводи шуморо бароварда ба мадраса бурда мондааст, ҳамин шахс бояд бошанд?

– Ҳамин кас, – гуфт тағоиям дар ҷавоб. Қозӣ ба падарам нигоҳ карда:

– Ман аз писари худ, ки шарикӣ додарарӯси шумост, ба хондани ин ҷавон сабаб шудани шуморо шунидаам, – гуфт ва дуҷумбора бо падарам вохӯрдӣ кард.

Вақте ки ҷашми қозӣ ба ман афтод:

– Ин писари кист? – гӯён аз падарам пурсид.

– Писарчаи ман, – гуфт падарам дар ҷавоб.

Қозӣ маро баробари сараш бардошта, баъд аз он ба замин гузошт ва: – илоҳӣ калон шавӣ, мулло шавӣ, доно шавӣ! – гӯён аз кисабағалаш як дона конфети ҷойдорӣ, ки ба коғази сурх печондагӣ буд, бароварда дод ва аз падарам пурсид: – писарча мехонад?

– Ҳамин тирамоҳ ба мактаб медиҳам, – гуфт падарам дар ҷавоб.

Тағоихоям – Қурбонниёз, Равшанниёз ва Ниёзхонҳо ҳам дар байни ҳашарчиҳо буданд, омада бо падар ва тағоиям вохӯрдӣ карданд.

– Инҳо кӣ? – пурсид қозӣ.

– Додарҳои ман, – гуфт тағоимулло.

– Бисёр нағз, инҳо хуб кор мекунанд, – гуфт қозӣ ва ба тағоихоям нигоҳ карда: – хуб, шумоҳо ба сари кор равед, шабона бо инҳо сӯхбат мекунад, – гӯён падар ва тағоиямро нишон дод ва ба Қурбонниёз тағоиям фармуд, ки ӯ як дақиқа ин ҷо бошад. Қозӣ баъд аз ба кор рафтани ду тағоиям ба тағоимулло нигоҳ карда давом намуд:

– Ин додараат (Қурбонниёзро нишон дода ва суханаширо аз «шумо-шумо» ба «ту-ту» гардонда) коркунӣ бисёр гузарост. Монанди ин коркун дар байни ҳашарчиён 10 нафари дигар ҳаст. Лекин дар ақл ва ҷасорат ин аз онҳо пеш аст...

Магар рост истода гап задан ба қозии пир зӯр омад, ки ба асои ҷавбедаш така карда нишаст ва ҳамсӯхбатонаширо ба нишастан фармуд ва сухани худро давом дод:

– Ман рӯзи аввали ба сари кори ҳашар омаданам ба аминҳо фармудам, ки даҳ нафар устои дурудгар ёбанд, то ки баробари рӯдковӣ, пул (кӯпрук), дарғот ва тахтаварғоро²² ҳам сохта равем. Яке аз аминҳо гуфт: «ҳар устои дурудгар ҳар рӯз бе 5 танга кор намекунад, 10 усто ҳар рӯз 50 танга меистад. Шумо, ки аз мардум хароҷот чамъ карданро манъ кардед, музди кори дурудгарҳоро кӣ медиҳад ва аз кучо медиҳад?» Бо шунидани суханони он амин ин ҷавон (Қурбонниёзро нишон дода) ба ман нигоҳ карда – Таксир, арз дорам, – гуфт.

– Гӯй гапатро, – ман фармудам. Ӯ гуфт: «Дар байни ҳашарчиён 50 нафар дурудгар ва харротон ҳастанд, ки дар қатори дигарон рӯдковӣ мекунад. Агар онҳо аз кори заминковӣ озод карда шуда, ба кори дурудгарӣ фармуда шаванд, хурсанд шуда бепул кор мекунад». Ман даррав устоҳои дурудгарро гун карда аз байни онҳо 10 нафар хунармандтаринашонро ба кори пул, дарғот ва тахтаваргсозӣ мондам, ки он корҳо ҳам баробари рӯдковӣ пеш рафтанд. Ақл ва часорати ин ҷавон маро қоиладард. Агар часорат намедошт, ақли ӯ дар ин ҷо ба вай Ҷоида намерасонд ва дар пеши аминҳои худписанд омада ба ман маслиҳат дода наметавонист. Бинобар ин барои ҳар кас ақли боҷасорат лозим аст. Инчунин часорати беақлона ҳам Ҷоида надорад.

Қозӣ боз сухани худро давом дода ба тағоимуллоҷ:

– Ин додараҷро дар хизмати ман мон. Ман аз ин хурсанд мешавам, – гуфт ва илова карда пурсид: – Савод дорад?

– Не, – гуфт тағоимуллоҷ.

– Майлаш, ақл ва часорат ки дорад, маро хурсанд карда метавонад ва худ ҳам бисёр чизҳоро меомӯзад.

Қозӣ ба Қурбонниёз фармуд, ки ба қораш равад ва одами худашро фармуд, ки ҷой биёрад. Хизматгор аз шохи дарахт як халтаи чарминро, ки дар он ҷо овехтагӣ буд, гирифта кушода, аз даруни вай як пиёла ва як ҷойҷӯши биринҷиро бароварда, аз ҷойҷӯш ба пиёла ҷой рехта ба қозӣ дод. Қозӣ бо ду хурт он ҷойро нӯшида ба пешхизмат фармуд, ки ба ҳамсӯхбатонаш ҳам ҷой диҳад ва ба падарам нигоҳ карда гуфт:

– Ин ҷойро аз Гиждувон дам карда оварда будем, сард шудааст. Айб накунад, ҳар ҷӣ бошад, аз оби сарди хом беҳтар аст.

Баъд аз он ки падар ва тағоиям якпиёлагӣ ҷой сард нӯшиданд, қозӣ аз ҷояш хест, дигарон ҳам ба по рост шуданд. Қозӣ ба онҳо гуфт:

– Биёетон, ҳашарчиҳоро «монда нашавед!» гӯем.

Қозӣ пеш даромад, падар ва тағоиям дар паҳлуи ӯ, аммо аз вай қадаре пастар ба роҳ даромаданд. Ман ҳам аз дунболи онҳо. Қозӣ дар пеши ҳар гурӯҳ аз ҳашарчиён «монда нашавед!» гӯён қадаре меистод. Коркунони дурусттарро ба тарзи ҷудоғона «Ҳай борақалло!», ё ин ки «офарин!» мегуфт ва боз пеш мерафт.

Амин ва арбобҳо, ки миёнашонро аз рӯй баста дар сояи дарахтон менишастанд, аз дур намоён шудани қозиро дида аз ҷо хеста ба болои ҳашарчиён медавиданд ва овозашонро баланд карда «инча бизан!» мегуфтанд. Як вақт як амини бисёр фарбеҳ аз зери дарахте хеста ба сари ҳашар омад. Ва ӯ ҳам ба қозӣ шунавонда ба ҳашарчиён ҷӣ навъ кор карданро нишон додан гирифт. Вақте ки қозӣ ба ӯ наздик расид, ӯ салом дода таъзимкунон истод ва қозӣ ба вай:

– Амин, шумо аз ҳад зиёд фарбеҳ шудаед. Ин ҳолат ба шумо бори зиёдатӣ аст ва шуморо ноором мекунад. Бо ин коре, ки шумо дар пеши ман монанди арбоб ва аминҳои дигар мекунад, боратон сабук намешавад. Муносиб он аст, ки шумо гоҳе аз дасти ҳашарчиён каландро гирифта қадаре кор кунед, то ки ҳам бори худатон ва ҳам бори ҳашарчиён сабук шавад.

Амин «хуш, тақсир» гӯён давида ба рӯд даромад ва аз дасти ҳашарчиё каландро гирифта ба замин зада хок кандан гирифт. Аммо баъд аз 12 бор ка-

ланд задан чунон дар арақ гӯтид, ки гӯё ба сари ӯ аз сатил об рехта бошанд ва сушт шуда бар замин нишаста монд, ҳашарчиён қаҳ-қаҳзанон хандиданд. Қозӣ ба амин гуфт:

- Дидед, ки коркунӣ аз корфармой чӣ қадар душвор будааст. Шумоҳо ҳамон корфармоии осонро ҳам накарда дар сояи дарахт шикам хорида мехобед.

Мо пеш рафтем. Баъд аз қадаре роҳ рафтани қозӣ ба пас нигоҳ кард. Ҳамаи арбоб ва аминҳо дар сари ҳашар ҳаракат мекарданд.

Мо аз деҳаи Рӯбаҳо баромада ба ҷое расидем, ки аз он ҷо, аз тарафи шимолӣ рӯд сари ҷӯи Маҳаллаи Боло ва аз тарафи ҷанубаш ҷӯи Истамзе сар мешуд. Дар пеши сари ин ду ҷӯӣ устоҳои дурудгар тахтаваргро сохта тамоми карда буданд ва барои хубтар бо ҳам ҷафс шудани тахтаҳо паҳлуи онҳоро ранда мекарданд. Тахминан то 50 қадам поёнтар аз он ҷо қор давом мекард.

Қозӣ ба ҳашарчиён фармуд, ки дар охири ҷои тайёршудаи рӯд банди баланде банданд ва миробро, ки ба тахтаваргсозӣ назорат мекард, фармуд, ки рафта банди Қо-қоро кушода обро поин сар диҳад.

Мироб «хӯш, тақсир» гӯён аспашро аз дарахт кушода, савор шуда ба тарафи ёбони Қо-қо давонд. Қозӣ ба падарам нигоҳ карда гуфт:

– Ман корро ба ҳамин тартиб ниҳодам, ки аз паси ҳашарчиён об ҳам меояд. Ҳашарчӣ, ки дар вақти кори душвори худ самарани вайро дар пеши назараш мебинад, қувват ва ғайраташ дучанд мешавад. Ҳашарчиён ҳар китъаро, ки канда тайёр мекунад, фардои он рӯз дар он китъа об меояд. Мо фардо обро то Рӯбаҳо ва пасфардо то Дехнав мебарем.

Қозӣ ба дараҳте тақя карда саридупо нишаст ва ҳамсӯҳбатонаш ҳам дар рӯ ба рӯяш нишастанд. Қозӣ гоҳо суханоне мегуфт, ки ман аз онҳо чизе намефаҳмидам ва онҳоро ба забони тоҷикӣ шарҳ медод, лекин аз он шарҳҳо ҳам ман чизе намефаҳмидам. Падарам монанди шогирдони мактаб бо эҳтиром суханони ӯро гӯш медод ва гоҳо аз шунидани суханони ӯ завқ карда бо тамоми баданаш пасу пеш мечунбид.

Дар миён мироб омада омадани обро хабар дод. Қозӣ ва ҳамсӯҳбатонаш хеста ба сари варғ рафтанд. Об қафқҳои чиркини зардчанангро дар дами худ пеш андохта меомад ва ба тахтаварг расида аз рафтор бозмонда ба боло дамида гирифт. Аз байни тахтаҳо ба поин об мешорида бошад ҳам, ин ҳол ба боло дамида баромадани вай монё намешуд.

Як вақт дами об ба сари тахтаварг расида ҳам ба ҷӯи Истамзе ва ҳам ба ҷӯи Маҳаллаи Боло ҷорӣ шуд ва аз болои тахтабанд бо шарроси башиддат шорида фууромада ба банди хокӣ дакка хӯрда истод.

Падар ва тағоиям аз қозӣ рухсат гирифтанд, ки ба хона баргарданд. Мо лаб-лаби ҷӯӣ ҳамроҳи об оҳиста-оҳиста мерафтем, падарам ба тағоиям гуфт:

– Ба болои ин ки ин одам олимтарин, донишмандтарин, оқилтарин ва боинсофтарини уламои замони мо будааст, баданаш ҳам аз оҳан сохта шуда будааст. Дар ин пирӣ на аз саридупо нишастан монда мешавад ва на аз рост истодану роҳ рафтани. Умраш бояд аз ҳафтод гузашта бошад.

– Назар ба қавли писараш, ҳамин сол 76 солро пур карда ба 77 қадам мондааст, – гуфт тағоиям.

Мо баробари об ба деҳа даромадем. Бачагони кӯча шодикунон ва чапакзанон «об омаду об омад – аз рӯи китоб омад» гӯён фарёд мекашиданд ва лаблаби чӯ боло-поин медавиданд.

Мо ба пеши бобоям даромадем. Дар он ҷо қаймоқи гап кордонӣ ва кордо-риҳои саркори нави рӯдковӣ буд. Дар он миён дар бораи ба хизмати ӯ супурда-ни Қурбонниёз тағоям сухан рафт. Падарам ин корро маъкул донист ва хизмати сипоҳгарӣ, хусусан мулозимии қозихоро дӯст надорам ҳам, ин корро дуруст мешуморам, – гуфт. Хизмати ин қозӣ барои Қурбонниёз як мактаби тарбия хо-ҳад шуд (ин қозӣ Абдулвоҳид, ҳамон қозӣ Абдулвоҳиди Садри Сариртахаллус аст, ки ман дар саҳифаҳои 385–391-уми «Намунаи адабиёти тоҷик» намунаи шеърҳои ӯро нақл карда, худашро ба некӣ ёд кардам).

АҲВОЛИ ТУМАНИ ШОФИРКОМ БАЪД АЗ ҚОРҶ ШУДАНИ РҶДИ НАВ

Дар ҳамон тирамоҳе, ки рӯди нав бароварда шуд, деҳқонони тумани Шо-фирком аз ин комёбии худ рӯҳи нав ёфта кор сар карданд. Ғандуми тирамоҳиро кишта гирифтанд, шохчӯйхоро кофта тоза карда барои кишти баҳорӣ тайёрӣ диданд.

Азбаски сари рӯди нави Шофирком соз шуда, аз дарёи Зарафшон нисбат ба пештарааш зиёдтар об мегирифтагӣ шуда буд, деҳқонон бо меҳнати худ ва аз ғайри роҳбарии ҳукумати амир рӯди кӯхнаи Шофиркомро ҳам аз рег тоза кар-да, дар вай ҳам аз рӯди нав об гирифтанд ва қисми калони заминҳои регпахш-кардари кушода ва обёрӣ намуда, аз сари нав ба қатори заминҳои қорам даро-варданд ва ба ин восита деҳқононе ҳам, ки пас аз регпахшкунӣ ба тараф-ҳои ҷануб кӯчида рафта буданд, баргашта ба ҷоҳои аслии худҳошон омада ба киш-туқор даромаданд.

Илова бар ин, деҳқонони безамин рӯди Қилвонро, ки дар домани ҷӯл буда, солҳои бисёр боз ботил ва «хушкӯд» шуда монда буд, бо ташаббуси худ кофта, дар вай ҳам аз оби фаровони рӯди нави Шофирком об қорӣ карданд ва замин-ҳои қанори Қилвонро, ки «ҷарогоҳи бегиёҳ» шуда рафта буданд, обёрӣ карда ба қор дароварданд.

Ҳамин тариқа шуда дар соли дуҷуми ба қор даромадани рӯди нав тумани Шофирком монанди як бӯстон обод гардид. Аммо ба ин бӯстон аз ҳама пештар чашии ҷугзмонанди амир Музаффар дӯхта шуд: ӯ дар он туман Муродбек ном касеро, ки дар золимӣ ном бароварда буд, амлоқдор ва Сафӣ ном муллоеро, ки бо «қордонии» худ дили амирро бурда буд, қозӣ таъин кард.

Ин ду торочгар бо гурӯҳи малахон – мулозимон ва шогирдпешагони худ он бӯстони навободро ба ҷӯлистон гардониданд: онҳо ба баҳонаи ин, ки «аҳли ту-мани Шофирком якҷанд сол боз андози замин надодаанд» (бинобар регпахш-кунӣ ва беобӣ) баъди бо номи андоз гирифтани тамоми ҳосилоти онсола, деҳ-қононро қарздор ҳам карда монданд, ки бояд онҳо дар солҳои оянда аз ҳосило-ти замин аз ҳама пештар он «қарз»-ро адо менамуданд.

Қозӣ Сафӣ, ки вазифаи асосиаш қозигӣ буда, бо сифати «шариатпаноҳӣ»

мардумро тороч мекард, барои боз ҳам мақбултар гардидан дар пеши амири худ ёридиҳандаи амлоқдор ҳам шуда ба майдон баромад: дар тартиби андоз - гундории амир одат ин буд, ки амлоқдор дар мавсими ҳосилпазӣ ба сари замин рафта, андози маҳсулоти деҳқониро ба номи деҳқонон чинсан менавишт. Дар охири тирамоҳ – баъд аз тамои шудани мавсими ҳосилгундорӣ – қозӣ нархи ҳар маҳсулро аз рӯи бозор ба амир арз мекард ва амир дар бораи бо ҳамон нархи қозӣ арз карда, аз деҳқонон рӯенда гирифтани пули андозҳои чинсӣ ба амлоқдор фармон мефиристод.

Қозӣ Сафӣ ана дар ҳамин маврид ёрии худро ба амлоқдор ва ба он восита ба хазинаи амир нишон дод: ӯ дар вақти нархарзкунии худ ба тарзи сунъӣ нархи бозорро гарон кард, масалан, нархи як ман гандум 20 танга бошад, ба 25 танга баровард ва ҳамон нархи сохта баровардаи худро ба амир арз кард. Амир ҳам мувофиқи аризаи қозӣ дар бораи рӯенда гирифтани пулҳои андоз фармон дод (ин кор бо намуна гирифтани аз қозӣ Сафӣ ба ҳамаи қозиҳои музофотҳои Бухоро одати умумӣ шуда рафт). Аҷобат дар ин ҷо буд, ки амир сохта будани он гуна нархҳоро равшан медонист. Бинобар ин дар ин гуна мавридҳо бешармона ба надимон ва ҳамсӯҳбатони худ мегуфтааст: «Ман дар ин гуна корҳо дар пеши худо худро гунаҳкор намедонам, ба ин корҳо рӯзи қиёмат қозиҳо ҷавоб хоҳанд дод».

Дар натиҷаи ин гуна андозгундорӣ деҳқононе, ки дар асл дар вақти андоз-андозӣ як бор тороч дида буданд, дар вақти пардохтани пули андоз тамои хонавайрон шуданд ва маҷбур гардиданд, ки баъзеҳашон заминҳашонро бо нархи арзон ба бойҳо фурӯхта, баъзеҳашон ҳайвоноти қорӣ ва асбоби хонаашонро фурӯхта пули андозро диҳанд. Ҳатто баъзе деҳқонон маҷбур шуданд, ки писару духтарҳояшонро ба бойҳо фурӯхта «қарзи ҳукумат»-ро адо намоянд, ё ин ки духтарҳояшонро бо номи «духтархона» ва писарҳояшонро бо номи «гуломбача» ба ҳукумат ба ҷои андоз баҳо карда диҳанд (амир Музаффар дар охириҳои умри худ аз ҳамон деҳқонбачагони ба андоз баҳо карда додашуда бо номи «гуломбача» як дастаи сарбози махсус ташкил карда буд) ва касоне, ки бо ҳеч кадоми ин роҳҳо аз андози ҳукуматӣ халос шуда наметавонишанд, ба зиндон мерафтанд, ё ин ки рӯй пинҳон карда ба дудӣ қардан маҷбур мешуданд ва ё ин ки гурехта ба Туркистони русӣ рафта дар он ҷо сарсарӣ мегаштанд.

Муродбек ва қозӣ Сафӣ канори рӯди Чилвони навободро ҳам ором нагузоштанд: деҳқонони дар он ҷо киштукоркунанда тамои бе ҳайвоноти қорӣ буда ва фақат бо каланду бел заминҳои майта (мурда)-ро қор карда гашта буданд. Амлоқдор ба онҳо ҳам баробари заминҳои кӯҳнаобод андоз андохт. Онҳо он андозро дода натавониста аз ҳукумат қарздор шуда монданд ва маҷбур шуданд бо ҳезумкашӣ, ки касби асосии онҳо буд, «қарзи ҳукумат»-ро пеш-пеш адо кунанд. (Ман ин аҳволро дар қисми дуҷуми романи «Ғуломон» тасвир кардаам.)²³

Қозиҳо мувофиқи қонунӣ нонавиштаи амири Бухоро молҳои бесоҳибмондари бо номи «луқата» (дар роҳ афтада монда) ба даст дароварда подшоҳӣ мекарданд. Қозӣ Сафӣ ана аз ҳамин «қонун» фоида бурда, сағони шикории худ-мулозимонашро ба канори рӯди Чилвон баровард, ки онҳо аз он ҷо молҳои луқата ёфта ба даст дароранд. Мулозимон бузу гӯсфанди ҳезумкашони канори Чилвонро, ки худ ба ҳезумкашӣ рафтанд, бо номи «моли бесоҳиб» ба қозихона

ронда бурдан гирифтанд ва қозӣ он хайвонотро луқата мекард. Агар соҳиби он хайвон дар вақти ронда истодани мулозим расида меомад ҳам, моли худро аз дасти вай гирифта наметавонист, мулозим: «ман ба қозихона мебарам, ту аз дунбол гувоҳ бурда, ба шарият ораста карда, аз дасти ман мегири» гӯён талаби соҳиби молро рад мекард.

Албатта, соҳиби хайвон ба қозихона гувоҳ бурда, ба мулозим даъвогар шуда аз вай моли худро гирифта наметавонист, чунки гувоҳҳои ӯ дар пеши қозӣ, бинобар надонишонашон фарзи айн (зарурияти динӣ)-ро, ё ин ки бо тӯҳмати «шарик буданашон бо соҳиби мол» дар сурати ҳамдеҳа ва ҳамсоии ӯ буданашон, ё худ бинобар сохта ва харида буданашон дар сурате аз деҳаи бегона буданашон аз тарафи қозии ислом рад карда мешуданд, аммо агар соҳиби мол баъд аз ба қозихона супурда шудани хайвонаш хабардор шавад, ба талаб кардан ва лаб кушодан ҳам-ҳақ надошт, чунки дар ин сурат бояд ӯ ба қозӣ даъвогар мешуд, ки ин қатъиян мамнӯъ буд.

Дар натиҷаи ин корҳо рӯди кӯҳнаи Шофирком ва рӯди Чилвон дубора «хушкрӯд» шуда монданд; аз киштзорҳои рӯди нав ҳам он заминҳое, ки дар дасти деҳқонони камзамин ва миёнаҳол буданд, аз кишт монда нокорам гардиданд, ё ин ки ба дасти бойҳои серзамин гузаштанд ва оби барзиёди рӯди нави Шофирком бошад, ба кӯлҳо ва нишебиҳо рехта, он ҷоҳоро вараҷахона кард. (Рӯди кӯҳнаи Шофирком ва рӯди Чилвон то замони охир ботил буданд, аммо баъд аз Революсияи Кабири Сотсиалистии Октябр – дар давраи ислоҳоти замин ин ду рӯд дубора кофта шуда, заминҳои атрофи худро обёрӣ карданд.)²⁴

* * *

Қозӣ Абдулвоҳиди Садри Сарир, ки худро сабаби аз сари нав обод шудани тумани Шофирком медонист ва он ободиро аз ёдгориҳои айёми пириҳои худ мешумурд, ба ин ҳол тоқат карда натавонист – ӯ ба богбоне монанд шуда монд, ки дар пеши назараш ниҳолҳои навсабзашро бурида баранд, гулбунҳояшро шикаста партоянд ва бӯстонашро подаҳона кунанд.

Ӯ дар натиҷаи ин корҳо на танҳо аз қозӣ Сафӣ ва Муродбек нафрат кард, балки аз амир ва мансабдории ӯ ҳам нафрат карда, бе он ки ба амир аризаи истеъфо диҳад, намоишкорона қозигии Ғиждувонро партофта ба Бухоро – ба хонаи худ рафт ва дар он ҷо якчанд рӯз хобида ғуссамарг шуда вафот намуд (Қозӣ Абдулвоҳиди Сарир аз ҳамфикрони Аҳмад Махдуми Дониш буд, аммо ӯ ғайрифаъол буда, ғазбаи иҷтимоии худро изҳор карда натавонист ва монанди қаҳуд дарун-дарун сӯхта мурд).

ДАР РӯЗҲОИ МАКТАБҲОНИ

Ман воқеаи мактабхонии худро дар «Мактаби кӯҳна» ном асари худ батафсил зикр кардам. Дар ин ҷо танҳо он воқеаҳоро ёд мекунам, ки дар он асар баён наёфтаанд, ё ин ки ба тарзи кӯтоҳ қайд шудаанд.

Чунон ки дар «Мактаби кӯҳна» гуфтаам, падарам маро дар шашсолағӣ дар мактаби пеши масҷид гузошт. Чун дар он ҷо кори ман пеш нарафт, маро ба

мактаби духтаракона дод. Ин мактаб дар хавлии даруни хатиби²⁵ деҳа буда, вайро зани ӯ идора мекард. Дар он ҷо аз писарбачагон ман ва боз Абдулло ном як бачаи гиждувонӣ буд. Азбаски Абдулло калонсолтар ва ҳам як дараҷа дағалтар буд, духтарон вайро намефоронданд ва аз муомилаҳои ӯ мекебиданд. Аммо ба ман бисёр нармона муомила мекарданд ва монанди бародари худ дӯстдорӣ менамуданд.

Дар соли дуюм, ки ман дар он ҷо мехондам, аз Работи Қазоқ ном деҳа Ҳабиба ном духтаре ба он мактаб омад. Работи Қазоқ дар ҷануби ғарбии деҳаи мо буда, дар байни ин ду деҳа тахминан як километр роҳ буд. Бинобар ин он духтарак ба хонаи худ нарафта шабу рӯз дар хонаи хатиб меистод ва бо духтари хатиб дар як хона зиндагонӣ мекард.

Ҳабиба бо духтари хатиб, ки Қутбия ном дошт, ҳамқад буда, ҳар дуи онҳо калонсолтарини духтарони он мактаб буданд. Аммо Ҳабиба аз духтари хатиб донотар, гапзантар, дар китобхонӣ устотар буд. Ӯ хат ҳам навишта метавонист. Падарам мегуфт, ки «падари Ҳабиба имоми деҳаи худ буда, аз хушсаводтарин имомҳои он давру пеш аст ва духтарашро худ савод хононда, соҳиби хату савод кардааст», аммо ӯ хайрон буд, ки чаро падараш вайро дар он ҷо барои хондан фиристодааст ва дар пеши зани хатиб ӯ чӣ чизи барзиёд меомӯзад? Ва инчунин падар таачҷуб мекард, ки бо вучуди ба бист даромадани ин духтар чаро падараш ӯро то ҳол ба шавҳар намедихад.

Ҳабиба аз ҳамаи духтарони дигар ба ман меҳрубонтар буд, ӯ сабақҳои маро ба ман ёд меод ва ба ман зочаҳо (бозичаҳо)-и хушрӯй сохта меод. Ҳарчанд ман он вақтҳо маънии шеърҳои ишқиро намефаҳмида бошам ҳам, ҳар гоҳ, ки ба ман ғазалҳои Ҳофизро меомӯхт, маъниҳои ишқии онҳоро шарҳ мекард. Сухан ба болои «ёр», «дилдор», «маъшуқа» ё «шоҳид» равад, мисол карда духтари хатибро нишон меод, агар дар байт калимаи «ошик», «ошуфта», «дилдода» ё «дилшуда» дида шавад, худаширо мисоли он калимаҳо мешуморид.

Духтари хатиб аз ин кори ӯ зоҳиран дар ҳашм мешуд, пешонаи худро турш, абрӯвонашро чин ва чашмонашро ҳашмгиннамо мекард, лекин дар ҳамон вазъият дар зери лаб механдид ва «ту ҳоло нигоҳ карда ист, ин коратро ба модарам мегӯям, туро чунон зананд, ки падарат ҳаргиз туро ончунон назада бошад. Аҷаб нест, ки туро ба ин корат аз мактаб ҳам пеш кунанд» – мегуфт.

Ҳабиба дар ҷавоби ин сухани ӯ «кошкӣ пеш кунанд» гӯён оҳе мекашид ва ин сухани ӯ ба назари кас на шухӣ, балки чиддӣ барин менамуд.

Духтарони дигар дар байни худ аз хушрӯии Ҳабиба ва Қутбия гап мезаданд, баъзеи онҳо Ҳабибаро хушрӯитар медонистанд ва баъзеашон Қутбияро. Бо вучуди ин ҳеч кадомашон ҳеч кадоми инҳоро дӯст намедоштанд. Ва дар ғайби онҳо аз онҳо шикоят мекарданд: дар ҳаққи Қутбия «бадмуомила, бадгап, калонгир ва аз болои падару модараш калонӣ мекунад» – мегуфтанд. Дар ҳаққи Ҳабиба бошад, «сабук, сергап, созандаҳо барин ғазал мехонад, ба хушрӯии худ гарқа» – мегуфтанд.

Аммо ин гапҳои онҳо ба ман маъқул намешуд, ман ба ягон духтар бадмуомилагӣ, бадгапӣ кардани Қутбияро надида будам ва калонгарияшро ҳам ҳис намекардам. Монанди созандагон ғазалхонӣ кардани Ҳабиба, ки бештар сабаби шикояти духтарони дигар мешуд, ба ман бисёр хуш меомад.

Дар вақте ки ман дар мактаб як газали Ҳофизро, ки бо байти зерин сар мешавад:

Даст аз талаб надорам, то коми ман барояд,
Ё чон расад ба чонон, ё чон зи тан барояд.

мехондам, бибахалифа ба ман такрор кунонидани он газалро ба Ҳабиба фармуд ва худааш ба хонааш барои корҳои хонагиаш рафт.

Ҳабиба баъд аз ба ман ду-се бор хондани он газал, китобро ба дасташ бардошта он газалро чунон дилсӯзона хонд, ки дар чашмони худааш об чарх зад ва ба ман ҳам оҳанги ҳазинонаи ӯ чунон таъсир кард, ки пуштам вачаррос задан гирифт. Хусусан вақте ки байти зеринро мехонд:

Хар дам чу бевафоён натвон гирифт ёре,
Моему остонаш, то чон зи тан барояд.

аҳволи ӯ чунон дигаргун шуд, ки ман гумон кардам ҳамин замон беҳуш гардида бар замин хоҳад афтод. Чашмонашро пӯшид, қадаре хомӯш монд. Оёе, ки дар даруни чашмаш дар вақти суруд чарх мезад, чакра-чакра шорида ба рӯяш фурумад. Баъд чашмонашро кушода ба тарафи ман як нигоҳи табассумомези шармгинонае кард. Ҳарчанд ман он вақтҳо аз ишқу муҳаббат тамоман беҳабар бошам ҳам, ин ҳолати ӯ ба ман бисёр хуш омад. Инчунин инро ҳам хис кардам, ки ӯ дар дили худ дарде дорад ва орзу мекардам, ки «чӣ мешуд, ягон кор карда он дардро аз дили ӯ мебаровардам, ё ин ки сабуктар менамудам». Албатта, ҳеч кор кардан наметавонистам ва чӣ будани дарди ӯро ҳам наметавонистам.

Ҳоло дар ёдам намондааст, ки ҳамон рӯз буд ё рӯзи дигар, Ҳабиба баъд аз тамомияти мактаб аз ман пурсид:

– Дар хонаҳотон гул ҳаст?

– Ҳаст! – гуфтам дар ҷавоб.

– Ба ман пагоҳонӣ як дона гули навшукуфтаи хушбӯӣ биёр!

– Бисёр хуб, – гуфтам ман ва ба хона равон шудам. Бо ин супориши он духтар дар дили ман хурсандие пайдо шуда буд ва худ ба худ фикр мекардам: «Шояд бо он гуле, ки ман хоҳам овард, дарди дили ӯ бартараф шавад, ё сабук гардад ва он орзуе, ки дар вақти газалхонии ӯ дар дили ман гузашта буд, ба вучуд ояд».

Дар рӯидаричаи мо ду гулбутта буд, ки яке гули сафед мекушод, дигаре гули гулобӣ. Ман рӯзи дигар пеш аз баромади офтоб ба пеши он гулбуттаҳо рафтам, ки барои Ҳабиба гул чинам. Ҳар дуи онҳо ҳам пур аз гулҳои навшукуфта буданд ва гули ҳар дуи онҳо ҳам хушбӯӣ буд. Ман дар андеша афтодам, ки аз кадоми инҳо чида барам, то ки ба ӯ хуш ояд ва барои интиҳоб кардани яке аз он гулҳо гулҳои ҳар дуяшро бо диққат тамошо кардам: ранги гули гулобӣ ба ранги рӯи Ҳабиба саҳт монандӣ дошт, хусусан дар он вақт, ки донаҳои шабнам ҳанӯз аз рӯи барғҳои вай напарида буданд, ба назарам бисёр хуш ва дилкаш намуд, вай дар он вақт чунон зебо менамуд, ки рӯи ашқолуди Ҳабиба дар вақти суруди мазкур бад-он зебой намуда буд.

Ман гули гулобиро барои он духтар муносиб дида, се дона аз вай чида гирифтам. Бо ҳамин «аҷаб нест, ки ба ӯ гули сафед хуш ояд» гӯён се дона аз вай ҳам гирифтам ва ба тарафи мактаб давидам. Вақте ки ба дарвозаи хатиб расидам, аз тарси он ки мабодо гулҳоро аз дастам духтарон чанг зада нагиранд,

онҳоро дар зери бағалам пинҳон намудам. Чун аз дарвоза даромадам, Кутбия дар роҳрав ба ман рӯ ба рӯ омада:– Дар бағалат чист? – гуфта пурсид.

Барои сирри гулҳоро ба ӯ фош накардан:

– Китоб! – гӯён ҷавоб додам.

Лекин аз ин ҷавоби бардурӯғи худ худ тарсидам, чунки китобам дар чилд ва дар дастам овезон буд, ин дурӯғи тамоман рӯйрост буд. Агар ӯ ба ин дурӯғи ман пай мебуд, бағаламро кофта дида, гулҳоро гирифтаниш муқаррар буд. Ман ба фикри он ки «ӯ фаҳмид ё не» бори якум ба рӯи вай бо диққат нигоҳ кардам. Рӯи ӯ аз рӯи Ҳабиба бисёр фарқ дошт: агар рӯи Ҳабиба ба гули гулобӣ монанд бошад, рӯи ӯ монанди гули сафед намуд. Падарам маро бисёрҳо манъ карда буд, ки аз гули гулобӣ наканам, то ки ӯ вайро гундошта ба аттор бурда дар бадалаш гулоб гирад. Аммо ман ҳар гоҳ, ки чашми падару модарро хато мекардам, аз гулбуттаи гулобӣ гул мечидам.

Ҳар чӣ ӯ пай набурда будааст, бе он ки ба бағали ман диққат кунад, ба як даре, ки дар он тарафи вай гов мебастанд, гузашта рафт. Ман рафта ба мактабхона даромадам. Ҳанӯз ягон бача ҳам наёмада будааст ва Ҳабиба он хонаро мерӯфт.

Ман дар ду дастам ду хел гулро гирифта ба ӯ тақдим кардам. Ӯ «боракалло» гӯён гулҳои гулобиро зуд аз дастам гирифта аввал бӯид, баъд аз он ду донаи онҳоро аз пеши гӯшаш якдонагӣ аз ду тараф дар зери каллапӯшаш гузаронида монда ба оина нигоҳ кард ва як дона гули дигарро ба сари синааш бо сӯзан банд кард. Пас аз он гулҳои сафедро аз дастам гирифта бӯид ва чашмашро қадаре хашмолуд карда ва дасти росташро, ки дар вай гулҳои сафед буд, ба тарафи ман чунбиш дода бо як оҳанги норозиёна:

– Инро барои чӣ овардӣ? – гуфт.

– Шояд ба шумо ҳамин хуш ояд гуфта фикр кардам, – гуфтам дар ҷавоб.

– Ба худат кадомаш нағз менамояд – гулобиаш ё сафедаш?

– Гулобиаш!

– Чаро?

– Сабабашро намедонам, ба назарам нағз менамояд.

Ҳабиба гули сафедро ба рухсорааш ниҳода аз ман пурсид:

– Ба ман кадомаш мезебад – гулобиаш ё сафедаш?

– Гулобиаш, – гуфтам ман.

– Чаро?

– Чунки гулобиаш ба рӯятон ҳамранг аст.

Ӯ бо шунидани ин ҷавоби ман «о, балоча!» гӯён хандид ва маро дар бағал сахт кашида аз рӯҳоям бӯсид. Баъд аз он гули сафедро ба ман нишон дода:

– Ин ба рӯи кӣ ҳамранг аст? – гуфта пурсид.

Ман бе ҳеч мулоҳиза ва бо содагии кӯдакона бо илҳоми оғ фикре, ки ду дақиқа пеш аз он сӯҳбат дар вақти рӯ ба рӯ омаданам бо Кутбия дар дилам гузашта буд:

– Сафедаш ба рӯи Кутбия ойтӯтем ҳамранг аст, – гуфтам дар ҷавоб.

Ин ҷавоби ман ба ӯ магар аз ҷавоби аввалиам ҳам хуштар омад, ки қаҳ-қосзанон хандид ва маро дубора ба оғӯш кашида сару рӯямро аз бӯсаи сероб тар кард. Баъд аз он маро сар дода:

– Ба ман нигоҳ кун, ба ягон кас ин гапҳоро нагӯй, гули гулобӣ ба рӯи Ҳабиба ойтӯтем, гули сафед ба рӯи Қутбия ойтӯтем ҳамранг аст, нагӯй. Агар гӯй, ман аз ту бисёр хафа мешавам, – гуфт ва илова кард: – рав, дар ҷоят нишаста сабақатро хондан гир. (Ман образи Қутбияро бо номаш дар охири романи «Ғуломон» тасвир кардаам.)²⁶

* * *

Айёми баҳорон, вақти тутпазӣ буд, акаам бо Сайид Акбархоҷа аз Бухоро омаданд. Онҳо баъд аз якчанд рӯзи дамгирӣ монанди ҳарсола ба пеши хатиб дарс сар карданд. Сайид Акбархоҷа, ки аз калонгирӣ ба одамҳои калон базӯр гап мезад, бо ман ёри «бозӣ» шуда монд. Ў дар меҳмонхонаи падараш, ки ду дари вай ба тарафи чорбоғи масҷид кушода мешуд, менишаст. Ҳар вақт, ки ман аз мактаби духтарон баромада ба тарафи ҳавлӣ меомадам, ҷег мезад, ба ман бозичаҳо сохта медод ва аз аҳволи мактаб ва аз ҷӣ гуна хондани баъзе духтарони ҳамсоя гап мепурсид. Дар ин миён аз аҳволи Ҳабиба ҳам мепурсид. Ман бо софдилии кӯдакона ба ҳамаи саволҳои ӯ ба қадри дониши худ ҷавоб медодам.

Як пагоҳонӣ, ки ман аз ҳавлӣ баромада аз пеши меҳмонхонаи Усто амак гузашта ба мактаб рафта истода будам, Сайид Акбар маро ҷег зад. Ў одатан маро дар бозгашти мактаб ҷег мезад, имрӯз бар хилофи одати худ дар вақти рафт ҷег зад. Ман ба ӯ як нигоҳ карда:

– Ба мактаб дер мешавад, – гӯён дар роҳи худ давом кардам.

Аммо ӯ тақрор ҷег зад:

– Дер наемонӣ, як даҳан гап мешунавӣ, меравӣ, – гуфт.

Ман ба бозгаштан маҷбур шуда пеши ӯ омадам. Ў ба дастам як мактуби сарбаста дода гуфт:

– Ин хатро ба Ҳабиба деҳ ва ҷавобашро гирифта биёр. Эҳтиёт кун, ки ба ӯ хат доданатро ҳеч кас набинад.

Ман хатро гирифта бурдам. Албатта, ман он вақт маънӣ ва мақсади он хатро наемдонистам. Ҳамон рӯз фурсате ёфта мактубро ба Ҳабиба супурдам. Ў мактубро аз дастам гирифта ба тарафе рафт ва баъд аз фурсате баргашта омад. Чашмонаш аз оташи ғазаб медурахшиданд, лабонаш монанди варачагирифтагон меларзиданд, пӯстҳои рӯй ва атрофи чашмонаш мепариданд. Ба ман нигоҳ намекард. Лекин ман ҳанӯз ҷӣ будани масъаларо нафаҳмида будам ва бо нияти ўро ба ягон кори дигар машғул карда аз фикре, ки ўро ба ин аҳвол андохтааст, баровардан:

– Ҷавоби хатро кай навишта медихед? – гуфта пурсидам.

Ў дар ҳолате, ки оташи хашми чашмонаш аз аввалӣ ҳам зиёдтар гардида буд, ба ман нигоҳ карда аз ҷояш хест ва:

– Ин ҷо биё! – гӯён маро аз дунболи худ гирифта бурд. Ў рост ба роҳрави ҳавлӣ рафта, аз он ҷо ба тарафи ҳавли гавбандӣ гузашт, ман ҳам аз дунболи ӯ ба он тараф гузаштам. Ў дар он ҷо кафшашро аз по кашида, ба саргини гаволонда ба пеши ман бо ғазаб партофт ва:

– Ана ҳамин кафшро бурда ба даҳони нависандаи ин хат зан ва «ҷавоби хататон ҳамин будааст» гӯй! – гуфт.

Албатта, ман он кафшро гирифта набурдам. Лекин дар бозгашти мактаб, дар вақте ки Сайид Акбар маро чег зада чӣ шудани хаташ ва ҷавобашро пурсид, ҳикояти «кафш»-ро гуфта додам.

Сайид Акбар оташин шуд, вақте ки ӯ барои гап задан даҳон кушод, аз даҳонаш пеш аз сухан кафк мепарид. Ӯ аз шиддати ғазаб забонаш гирифта-гирифта: – Ҳабиба-ку як духтари аҳмақи сабукпо будааст.

Ту бо қитти ҷонат ҳар... ки ӯ хӯрдааст, шарм накарда начакконда оварда ба рӯи ман мезанӣ, – гӯён кашидаву кушода як торсақӣ ба рӯи ман зад.

Ман аввал таачҷуб кардам, баъд оташин шудам ва баъд аз он хандаам гирифт: таачҷуб кардам барои ин ки ман ба бадали хизмати хатбардории худ ин гуна «музд» мегирам гуфта ҳеч наандешида будам; оташин шудам – чунки он ҷазо тамоман ноҳақона буд: хандаам омад – чунки ӯ дар сухани худ «...ҳар фалоне, ки ӯ хӯрдааст, ту шарм накарда–начакконда оварда ба рӯи ман мезанӣ» – гӯён худааш худаашро ҳақорат карда буд.

Албатта, ман аз ӯ кинаи сахте дар дили худ гирифтам. Лекин ман аз вай ниқор гирифта наметавонистам, чунки ман як бачаи хурдсол, ӯ як ҷавони ғуруқуввати калонсол буд. Ночор сабр кардам, то фурсати интиқомгирӣ расад. Ин фурсат ҳам ба зудӣ расид.

* * *

Писари амаки падарам – Иброҳимхоча пас аз вафоти падараш дуохонӣ ва «девбандӣ»-ро дар меҳмонхонаи худ – дар хонае, ки падараш менишаст, сар карда буд. Рӯзе ба пеши ӯ аз деҳае девонаеро оварданд. Ин девона як одами қадбаланди тануманди ришқалон буд. Умраш дар миёнаҳои 30 – 40 менамуд.

Иброҳимхоча ба пой он девона ишқел андохта қуфл кард ва нӯги занҷири ишқелро аз таги синчи меҳмонхона гузаронда ба сутуне, ки дар миёнаи он хона буд, бааст. Девона дар рӯи суффаи меҳмонхона менишаст, ё рост меистод, ба ҷои дигаре ҳаракат карда наметавонист.

Усули дуохонии Иброҳимхоча барои девонаҳо, монанди усули эшонони дигар, бисёр сода буд: ӯ ба девона дар як шабу рӯз ғайр аз як порча нони қок, ки баробари кафи дасти одам меомад, дигар чизе барои хӯрок намедод, ғайр аз ин, ҳар рӯз ду бор – пагоҳонӣ ва бегоҳонӣ пушти девонаро бараҳна карда қамчинкорӣ мекард. Қамчинзании Иброҳимхоча ҳам монанди эшонони дигар ношумур ва то монда шудани дасти худааш буд.

Девона ба ҳар касе, ки ба назараш аз дур менамуд, ё аз пешаш мегузашт, зориқунон: «чӣ мешавад, ки барои худо ба ман як даҳан нон диҳетон, охир, ман ҳам бандаи худо, як ҷонзодро аз гушнагӣ куштан дуруст нест, ба ҳоли ман раҳм кунетон...» – мегуфт ва гиря мекард. Дили ман ба ҳоли ӯ бисёр месӯхт, ҳар вақт нон хӯрам, як парчаашро ба ӯ меодам, ҳар рӯз як каф ғӯлунг ё тутмавизро аз вай дарег намедоштам.

Кам-кам девона ба ман унс гирифт. Ман аз ӯ натарсида дар пешаш меништастагӣ шудам. Ман аз ӯ ҳаракатҳои девонаворона намедидам. Фақат ӯ баъзе гапҳои ғалатӣ мезад, ки он суханони вайро аз девонагӣ зиёдтар ба шӯтқаригӣ ҳамл кардан беҳтар буд. Масалан, ӯ бисёртар рост истода ба офтоб гап мезад, ҳалос кардани худро аз вай мепурсид ва аз ӯ зорӣ карда мепурсид, ки вайро ҳалос

карда ба пеши худ барад, то ки ин ҳам мисли ӯ дар осмон озод парида хамаи рӯи заминро тамошо карда гардад.

Девона як рӯз ба ман гуфт:

– Чӣ мешавад, ки ба амаки эшонат гӯӣ, ҳеч набошад, рӯзе як бор маро сар диҳад. Ман чорбоғи масҷидро як гардиш карда оям. Ман қавл медиҳам, ки намегурезам ва худам омада ишкелро бо дасти худ ба поям андохта мехобам. Агар ту ҳамин некиро дар ҳақи ман кунӣ, ман офтобро гирифта ба ту медиҳам, ки гирифта савор шуда хама чоро тамошо карда мегардӣ.

Дар ҳамин вақт назарам афтид, ки Сайид Акбархоҷа аз мадрасача баромада ба тарафи ҳавлиаш меояд. Ман дар дили худ гуфтам: «фурсати интиқом расид» ва ба девона ӯро нишон дода гуфтам:

– Эшон туро сар додан хост, аммо ҳамин одам намонд, агар ман ишкели туро кушода сар диҳам, ту рафта ҳамин одамро занӣ, чашмаш ба ҷояш меафтад, минбаъд ба баста мондани ту далолат намекунад.

– Сар деҳ, – гуфт девона дар ҳолате, ки чашмонаш монанди чашмони гурги гӯсфанддида аз оташи ғазаб шӯълавар гардида буд.

Ман ба меҳмонхона даромада нӯги занҷири ишкелро аз сутун кушода сар додам. Девона занҷирро аз таги синчи хона кашида лӯнда карда ба даст гирифта аз ҷо хест. Ба тарафи чорбоғи масҷид нигоҳ карда қадам монд. Бо ишкел қадам мондан душвор буд ва ишкел ба тарзе зада шуда буд, ки дар ҳар қадам мондан як пой аз пой дигар аз як вачаб зиёда пеш намеравад. Агар сушт монад, аз назар ғоиб шуда рафтани «душман» мумкин аст. Шояд ба ҳамин мулоҳиза бошад, девона ба ҷои қадаммонии одӣ чуфтак рост кард ва дар ҳар ҷаҳидан ҳар ду пояш аз замин баробар чудо шуда, ду-се қадам масофаро тай кардан гирифт ва Сайид Акбар ҳанӯз ба хонаи худ нарасида ба ӯ бархӯрда ӯро бо ду дасташ аз замин баланд бардошта бар замин зад ва худаш бар синаи ӯ нишаста ӯро бо кундазону задан гирифт.

Сайид Акбархоҷа дар аввали бархӯрда аз замин бардоштани девона фарёди ҷонкоҳе бароварда:

– Девона маро кушт, халос кунетон, – гуфт ва магар беҳуш шуд, ё нафасаш ба дарун афтид, ки дигар садое набаровард. Аммо бо фарёди аввалини ӯ падараш аз ҳавлӣ ва одамони дигар аз мадрасача ва масҷид давон омада ӯро аз дасти девона халос карданд ва девонаро бурда дар ҷояш бастанд.

Ман дар он вақт хатои худро фаҳмидам, чунки агар халоскорон якчанд дақиқаи дигар дер мемонданд, Сайид Акбарро куштани девона муайян буд. Дар он вақт ниқоргирии ман ниқоргирии золимонае мешуд, ҳоло ҳам интиқом аз ҳад зиёд гирифта шуда буд.

Чунонки ман аз тарси падар зарбаи аз Сайид Акбар хӯрдаамро ба касе нагуфта будам (зеро агар падарам мефаҳмид, ки дар натиҷаи хатбарӣ он зарба ба ман расидааст, аввал маро танбех мекард, ки чаро мактуби як ҷавонро ба як духтари қадрас бурдаам), инчунин ҳам аз тарси падар ва ҳам аз тарси Сайид Акбар воқеаи ниқоргирии худро ҳам ба касе нагуфтам...

* * *

Усто амак ғайр аз кандакорию худ, ба устохонаҳои дигар ҳам нақшҳои ши-
нам кашида медод, аз ин ҷумла косагарон, ҷитгарон ва гилкорон барои кори
худ ба ӯ нақшаҳо фармуда мегирифтанд. Ӯ барои косагар ё ҷитгар дар қоғаз
нақшаҳо мекашид ва атрофи ҳар гул ва нақшаро сӯзан мезад. Онҳо он нақша-
ро бурда ба рӯи кори худ монда, аз рӯи қоғаз хокаи ангишт мезаданд ва баъд
аз он қоғазро аз рӯи кор бардошта гирифта, ҷои хокаи ангишт нишонкардари
ба тарзе, ки дар қоғазии нақша ишора шудааст, бо рангҳои гуногун нақш ме-
карданд.

Аз ҷумлаи косагарон дар деҳаи Қазоқрабӯт устое буд, ки коса ва табақҳои
нақшҳои хеле хуб мебаровард. Ӯ барои ҳар хумдон ба Усто амак супориш дода
нақшаҳои тоза ба тоза мегирифт. Он устои косагар писаре дошт, ки тахминан
24 – 25-сола буд. Ӯ дар вақти хурдсолиаш аз дарахт ғалтида як пояш шикаста
будааст ва дар натиҷаи нодуруст бастании шикастабанди пой чапаш аз пой рос-
таш ду ангушт кӯтоҳ шуда монда буд. Ӯ ҳар ҳафта як бор ба пеши Усто амак
омада нақшаҳо супориш карда, рӯзи дигар омада нақшаҳои тайёршударо ги-
рифта мебард. Аммо дар рӯзҳои охир нақшасупоришкунӣ ӯ зиёд шуд, ҳар рӯз
омада супориши нав медод ва баъзан шабона ин ҷо монда нақшаро тайёр ку-
нонда саҳарӣ мебард ва бозгашт омада боз нақшаи дигар супориш мекард.

Ҳама аз бисёр нақшасупоришкунӣ ӯ дар ҳайрат буданд. Усто амак мегуфт:

– Косагарони муқаррарӣ дар ҳар сол як бор барои коса як нақша ва барои
табақ як нақша – ҳамагӣ ду нақшаи нав мегиранд. Косагарони номдор дар ҳар
хумдон барои коса ё табақ як нақша мегиранд. Аммо ин косагари қазоқрабӯтӣ
дар рӯзҳои охир ҷунун нақшаи нави бисёре аз ман бурд, ки қариб дар ҳар дона
табақ ва ҳар дона коса як нақшаи нав мерасад. Дар ин сурат коса ва табақи
сафолини ӯ аз косаву табақи ҷинӣ даҳ чанд қимат меафтад. Намедонам, ин усто
барои ҷӣ ин корро мекарда бошад?

Лекин дар он рӯзҳо воқеа рӯй дод, ки аз ҳама пештар сабаби бисёр нақша
супориш кардани писари косагари қазоқрабӯтиро фаҳмидам. Он воқеа ба ин
тариқа рӯй дода буд: баъд аз ҳашари рӯди нави Шофирком Қурбонниёз тағои-
ям ба қозии Ғиждувон – қозӣ Абдулвоҳид ба кори мулозимӣ даромада буд. Дар
он миён тағои чорбозоргардам – Алихон аз Ғиждувон духтари як косагарро ба
худ номзад кард. Модаркалонам ба муносибати писараш мулозими қозӣ будан
хост, ки оилаи вайро ба тӯй хабар кунад. Ман ҳам, ки аз қозии мазкур илтифот
дида будам, хоҳиш кардам, ки бо модаркалонам равам. Падарам розӣ шуд. Мо
ба Ғиждувон рафта, дар хонаи косагар хобидем. Нимишабӣ «дузд омад» гуён
ғалоғула шуда зуд хомӯш гардид. Хурду калон ҳама аз хоб хестанд. Ҳамаи за-
нон тарсону ларзон паст-паст бо ҳам гап мезаданд. Мардон дар ҳавлии берун
буданд. Писари косагар хабар овард, ки «омадагон дузд набуда меҳмон буда-
анд» ва бо ин хабари худ занонро осуда кард.

Пагоҳонӣ барвақт модаркалонам дастархонашро бардоронда ба қозихона
рафт. Ман ҳам ба умеди дубора дидани он мӯйсафеди хушзабон аз дунболи ӯ
овезон шудам. Вақте ки ба қозихона даромадем, маҳрамон дастархони модар-
калонамро бардошта, ба ҳудаш роҳбарӣ карда ӯро ба ҳавлии даруни қозӣ даро-
варданд. Аммо маро, бинобар писарбача буданам (ҳарчанд хурдсол бошам ҳам),

«номаҳрам» гӯён ба ҳавлии дарун роҳ надоданд. Ман дар ҳавлии берун дар пеши саисхона ба девори вай пушт дода сари дупо нишаста мондам. Аз чое, ки ман нишаста будам, қозии пирақӣ менамуд. Ӯ дар пеши дари меҳмонхонааш нишаста мурофия мепурсид. Аммо ӯ маро надид, ё дида бошад ҳам, нашинохт, агар шинохта бошад, он илтифоте, ки ман аз вай чашм доштам, ба ман накард.

Дар ин миён ба қозихона писари косагари қазоқработӣ лангон-лангон даромада омад. Дар паҳлуи ӯ як духтарак буд, ки ба сараш чомача дошт, ӯ домани чомаи косагарзодаи лангро бо дасташ маҳкам дошта мерафт. Мулозимони қозӣ ва тамошобинони кӯчагӣ ҳама чамъ шуда даруни қозихонаро пур карданд. Ҳама «духтари гуреза, никоҳи қозихонагӣ» гӯён бо якдигар завққунон гап мезаданд. Ман аз чои нишастагиам хеста аз қафои гурӯҳи мардум ба рӯи суффаи пеши меҳмонхонаи қозӣ баромада бошам ҳам, чизеро дида наметавонистам. Яқ вақт овози қозӣ баромад:

– Духтарам, туро кӣ аз роҳ баровард?

– Маро ҳеч кас аз роҳ набаровардааст, ман ба ихтиёри худ ҳамин чавонро ба шавҳарӣ хостам, – ин овози духтар буд, ки бо ҳаяҷони гиряолуд мебаромад.

– Агар падару модарат ин коратро шунаванд, чӣ мегӯянд? Магар онҳо ба ин кори ту розӣ мешаванд? – Ин саволи дуҷоми қозӣ буд?

– Ҳозир падарам ҳам ҳамин чавон аст, модарам ҳам. Ман ба розӣ ва норозӣ шудани падару модарам кор надорам, – ин овози духтар буд, ки бо оҳанги аз аввал ҳам чиддитар мебаромад.

Қозӣ хутба ва никоҳ сар кард. Баъд аз хондани қисми арабии хутба ва иловаи тоҷикии он, бо забони тоҷикӣ ба писари косагар хитоб карда гуфт:

– Шумо, ки дар ҳолати оқил ва болиғ будан дар ин маҷлиси хайр ҳозир мебошед, ин духтари ҳозир истодаро бо никоҳи мусулмонӣ қабул кардед ба занӣ?

– Қабул кардам. – Ин овози писари косагари қазоқработӣ буд.

Баъд аз он қозӣ ба духтар хитоб карда пурсид:

– Шумо, ки дар ҳолати оқила ва болиға будан дар ин маҷлиси хайр ҳозир мебошед, ба ин чавони ҳозир истода бо никоҳи мусулмонӣ тани худро ба занӣ бахшидед?

– Ҳазор бор бахшидам! – Ин овози духтар буд, ки акнун ором мебаромад ва ба гӯши ман шинос мерасид. Аммо намедонистам ин овозро аз кӣ ва дар кучо шунидаам.

Гурӯҳи мардум ба болои косаи обе, ки одатан дар маҷлиси никоҳ мегузранд, дар талош афтоданд. Писари косагар бо духтар аз суффаи қозӣ фууромада ба тарафи дарвоза рафтанд. Духтар ба тарзе, ки дар вақти қозихона даромадан буд, ҳоло ҳам домани писари косагарро дошта дар паҳлуи ӯ мерафт. Ман бо ду хез аз онҳо пештар аз дарвозаи қозихона ба кӯча баромадам, то бином, ки ин овози шинос овози кӣ буд.

Аз кӯча дубора ба тарафи дарвозаи қозихона рӯ овардам. Аммо ба чашмони худ бовар намекардам: духтаре, ки дар паҳлуи писари косагар аз қозихона мебаромад, Ҳабиба буд. Ман бо дидани ин ҳол дар хайрат афтода рост истода мондам, ҳатто ба Ҳабиба, ки рост аз рӯ ба рӯи ман баромада буд, роҳ ҳам надода будам.

Ҳабиба ҳам маро дид, аммо ӯ монанди ман дар ҳайрат наафтод – табассумкунон ба ман наздик шуда, бо сарангуштонаш ба сари ман дӯстдорона зада ба роҳ додан ишора кард, ва:

– Ҳа, балоча! Ту дар ин чоҳо чӣ кор мекуни? Аз ҳама пештар ту фаҳмидидия, ба ҳама салом гӯй, – гуфт ва арӯсу домод хушбахтона аз пеши ман гузашта ба аспе, ки дар пеши қозихона дар кӯча бастагӣ буд, савор шуда рафтанд.

Акнун ба ман маълум шуда буд, ки Ҳабиба чаро он газали Ҳофизро, ки бо байти зерин сар мешавад:

Даст аз талаб надорам, то коми ман барояд,
Ё чон расад ба чонон, ё чон зи тан барояд...

бо овози ҳазин суруда гиря мекардааст. Он духтари қаҳрамон дар шароити истибдоди феодалии асримиёнагӣ маҳз бо сахтиродагии худ ба ҳамаи монеаҳо пуштипо зада ба чонони худ расида буд. Аммо, ростӣ, «чонони» Ҳабиба ба ман мақбул нашуда буд, чунки ӯ ба замми саҳт ланг будан баднамо ҳам буд, лекин ин ҳоли домод дараҷаи муҳаббат, гайрат, вафодорӣ ва сахтиродагии духтарро боз ҳам баландтар карда нишон меод (Ман баъд аз калонсолтар шуданам никохи духтарони гурезаро дар қозихонаҳои Вобқанд, Зандане, Чондор ва Қароқул чандин бор дидам. Бинобар ин Ҳабиба дар ин ёддошт, чунонки як номи реалӣ шуда даромад, дар айни замон ин духтар типӣ он духтаронест, ки ба муқобили истибдод ва шиканҷаҳои аз ҳад зиёди замони амирӣ исён ва қаҳрамонӣ нишон дода, бо дилдодагони худ мегурехтанд ва ба қозихонаҳо рафта бо овози баланд никохи худро талаб мекарданд).

Акнун ба ман маълум шуда буд, ки чаро писари косагар дар ҳафтаҳои охирин он қадар бисёр нақша супориш карда будааст ва албатта, барои бо духтар алоқаи пинҳонӣ бастан ба баҳонаи «нақшасупоришкунӣ» ба он ҷо бисёртар рафтуой мекардааст.

Акнун ба ман маълум шуда буд, ки дар хавлии падарарӯси тағоиям касоне, ки дар нимишабӣ омада аввал «дузд» гумон карда шуда, баъд аз он «меҳмон» шумурда шуданд, ҳамин домоду арӯс буданд, ки аз Соктаре гурехта омада ба алоқаи ҳамкасабагӣ шаб ба он ҷо фурумада, баъд аз рӯз шудан ба қозихона рафта буданд.

Инчунин акнун ба ман маълум шуда буд, ки бо вучуди хату саводи хуб доштани Ҳабиба чаро падараш ӯро ба мактаби бибихалифаи мо фиристода будааст. Албатта, ин кор барои бастан роҳи ишқбозии Ҳабиба бо писари косагар будааст (Ман образи Ҳабибаро дар «Дохунда» бо номи Гулнор тасвир кардам).

БАЪД АЗ МАКТАБХОНӢ

Ман мактабро тамои қардам. Лекин ҳанӯз савод надоштам, чизҳоеро, ки дар мактаб хонда будам ва аз ҳамаи китобе, ки аз вай хонда будам, хонда метавонистам, аммо китоби нахондаамро ва чизҳои хондаамро аз китоби дигар хонда наметавонистам. Бо вучуди ин падарам маро дар пеши имоми деҳа ба дарсхонӣ монд. Ман дар пеши хатиби деҳа «Аввали илм»²⁷ ном як китобчаи тоҷикӣ, ки дар вай чизҳои динӣ ба тарзи саволу ҷавоб баён ёфтааст, сар кардам ва баъд аз тамои қардани он ки тахминан дар як моҳ ба анҷом расида буд, «Бидон» ном

китобчаро сар кардам. «Бидон» дар забони тоҷикӣ буда, дар вай сарфи арабӣ баён меёфт. Лекин ман аз ёд менамудам. Барои аз дарсе ба дарсе гузаштан шарт ҳамин буд, ки ман бояд бе ҳеҷ сактаҳои ва забонгирӣ дарси гузаштаре дар пеши домулло хонда диҳам. Аммо аз он ибораҳои тоҷикӣ, ки бо мисолҳои арабӣ омехта буданд, чӣ фаҳмидани маро на домулло мепурсид ва на худ фаҳмидани маънии онҳоро лозим медонистам ва ҳол он ки аввали китобчаи «Бидон» бо калимаи «бидон!» сар мешавад. Дар рӯзи аввали сар кардани ин китоб домулло якҷанд суолу ҷавобро, ки ба аввали ин дарс оид аст, ёд кунонда буд. Суоли аввал ин буд: «мусанниф чаро «бидон» гуфтаасту «бихон» нагуфтааст?» ҷавоб: «Зеро хондан лозим надорад доништаро, аммо доништар лозим дорад хонданро. Бинобар ин мусанниф «бидон» гуфтаасту «бихон» нагуфтааст».

Албатта, ман дар он вақт маънии ин суолу ҷавобро намефаҳмидам, аҷобат дар ин аст, ки он домуллои ман ҳам мақсади амалии ин суолу ҷавобро намефаҳмид, ё фаҳмад ҳам, он мақсадро ба дарсҳои ман татбиқ намуда аз «доништар» ва «надоништар»-и ман чизе намепурсид. Аз ин ҳам аҷибтар ин буд, ки падарам бо ҳамаи он диққаткориаш аз «доништар» ва «надоништар»-и он дарсҳо намепурсид. Фақат ҳар шаб маро таъкид мекард, ки дарсҳои маро шарроӣ аз ёд кунам, то ки фардо ба пеши домулло шарманда наштавам. Баъзан падар дарсҳои маро аз ёд хонанда гӯш мекард. Агар бурро ва бе ғалат хонам «боракалло, дарсҳои маро ҳамеша ана ҳамин тарз аз ёд кун!», мегуфт.

Дар ҳамаи он дарсҳои ва мактабҳои танҳо ду чиз ба ман хуб таъсир карда буд: яке аз инҳо «ҳисоби абҷад»²⁸ буд, ки чунончи дар «Мактаби кӯҳна»²⁹ тафсил додаам, он ҳисобро падарам ба ман дар вақти абҷадхониам ёд дода буд. Ман ба асоси он қоида ҳарфҳои арабиро такрор ба такрор ҳисоб мекардам ва бо рақамҳои нӯхгонаи ҳиндӣ (арабӣ) ва сифр (нол) навишта чамъ менамудам ва аз ин кор завқ мегирифтаам.

Дуҷум, аз хондани шеърҳои тоҷикӣ завқ мегирифтаам, ҳарчанд дар он вақтҳо маънии он шеърҳо пурра нафаҳмам ҳам, оҳанги онҳо ба ман бисёр маъқул шуда буд ва ғазалҳоеро, ки аз ёд карда будам, дар танҳои замзама мекардам ва завқам боло мерафт. Хусусан он шеърҳо, ки Ҳабиба маънии ишқи онҳоро ба ман фаҳмонда ва махсусан он ғазалҳо, ки он духтар дар мактаб бо овози ҳазин «монанди созандагон» хонда буд, ба ман бисёр таъсир мекарданд. Дар вақте ки ман он ғазалҳоро дубора мехондам, ҳамон ҳолати Ҳабиба ба пеши чашмам омада маро ба як кайфияти маҳзунонаи гуворо меандоخت ва дар паси он воқеаи ба «ҷонон расидани ҷони Ҳабиба» ба ёдам меомад, ҳайкали он духтари парипайкари нозукандом ба назарам ба шакли як қаҳрамони афсонавӣ мучассам мегардид ва ин ҳолат ба дилам чунон таъсир мекард, ки дар сарам савдои он гуна қаҳрамон шудан, «даст аз талаб надоштан» меафтод.

Ман мехостам, ки маънии пурраи ҳамаи байтҳоеро, ки медонистам ё мешунидам, фаҳмида гирам. Дар ин бора ягона ёрирасони ман падарам буд, падарам дар ин хусус ба суолҳои ман пурра ва фаҳмонда ҷавоб медод. Аммо, вақте ки суол дар бораи маъниҳои ишқи шеърҳо мерафт, пешонаашро турш карда, ба абрувоиаш чин оварда: «ҳоло ба ту барои фаҳмидани ин гуна чизҳо вақт нарасидааст, калонтар шавӣ, мефаҳмӣ, меравӣ» мегуфт.

Ман он вақтҳо намедонистам, ки дар диёри мо шоирҳо ҳастанд, ақидаи ман ин буд, ки «барои шеър гуфтан «валӣ» будан лозим аст, дар замони мо, ки «охирзамон» аст, «валӣ» шудан мумкин нест, бинобар ин шеър гуфтан ҳам мумкин нест».

Ин ақида ба ман аз бибихалифа – муаллимаи мактаби духтарон талқин шуда буд. Аммо дар он вақтҳо ҳодисае рӯй дод, ки ин ақидаи ман зеру забар шуд ва ман дар замони мо ҳам мумкин будани шеърғӯиро фаҳмидам.

Он ҳодиса ба ин тариқа рӯй дода буд: рӯзе падарам барои намози пешин ба масҷид рафт ва зуд баргашта омада дар роҳрави ҳавлӣ истода маро ҷег зад ва «зуд биё» гӯён шитобкорона баргашта рафт. Ман ҳам аз дунболи ӯ давидам.

Ӯ дар ҳавлии берун маро бардошта ба болои девори поҳсаи пастак, ки ҳавлии моро аз чорбоғи масҷид ҷудо мекард, гузошта ва худ ба паси девор истода ба ман гуфт:

– Ҳозир аз мадрасача домуллои акаат мебарояд, нигоҳ карда исто, ман ӯро ба ту нишон медиҳам.

Дере нагузашта аз мадрасача ду кас баромад, яке аз онҳо хатиби деҳа буд, ки ман дар пеши ӯ дарс мехондам ва дар паҳлуи ӯ як одами миёнақади хушкбадани сабзинаҷеҳрае меомад, ки риши миёнаи сафедшуда дошт, ба сараш як саллачаи сафеди хурд ва ба танаш як яктаҳи сафед буд.

Падар ана ҳамин одамро ба ман нишон дода:

– Ҳамин кас аст домуллои акаат, – гуфт ва илова намуд, ки одами бисёр калон, олими гузаро, донишманди бузург ва шоири забардаст аст.

Ман ба ин тавсифи падарам шубҳа карда пурсидам:

– Шумо ин касро «одами бисёр калон ва олими гузаро» гуфтед ва ҳол он ки кади ин кас он қадар баланд не ва саллашон ҳам аз саллаи имоми мо хурд аст-ку?

– Калонии одам бо қаду қоматаш ва олимии ӯ бо саллааш муайян намешавад, – гуфт падарам дар ҷавоб ва илова намуд: – бисёртарини муллоҳои камилм саллаҳошонро калон мебанданд, ки авом онҳоро дида фиреб хӯрад ва муллои калон донад. Аммо одами доно ва муллои дуруст саллаашро хурд мебандад ва калонии ин гуна олимро илму донишаш нишон медиҳад.

Ман то он вақт «шеър» ва маънии вайро донам ҳам, калимаи «шоир»-ро нахустин бор мешунидам. Бинобар ин аз падар пурсидам:

– Шумо ин касро «шоир» гуфтед, ин чӣ маънӣ дорад?

– Шоир касеро мегӯянд, ки, – гуфт падарам, – аз дили худ шеър бароварда гӯяд.

Ман мехостам чӣ гуна шеър гуфтани он касро пурсам, лекин ин муяссар нашуд – магар вақти намози пешин расида будааст, ки падарам маро аз девор фуруварда монд ва шояд ӯ суоли дар дили ман омадаро ҳис карда бошад, ки:

– Ҳоло хона рав. Ман баъди аз намоз омаданам шеърҳои он касро ба ту хонда медиҳам, – гуфт ва худ ба тарафи масҷид нигоҳ карда давон рафт.

Падарам аз масҷид омада маро ба хона даровард ва аз тоқчаи хона як китобро гирифт, ки дар вай бо хати худаш чизҳои гуногун навиштагӣ буд. Дар пушти он китоб дар пасу пеши якчанд варақ ба шакли уреб ду-се газал навишта шуда будааст. Онҳоро ба ман нишон дода:

– Ана ҳаминҳо ғазалҳои домӯллои акаат, – гуфт ва ба хондани онҳо даромад. Он ғазалҳоро ягон-ягон хонда маънии баъзе байтҳои онҳоро (ки назар ба ақидаи худаш шояд фаҳмидани онҳо барои ман фоиданок ё безарар бошад) шарҳ дод. Дар охири ҳар кадоми он ғазалҳо калимаи «Исо» буд. Падарам он калима-ро ба ман нишон дода:

– Исо номи ҳамин кас аст ва номи худро тахаллус қарор додааст, – гуфт ва дар радифи яке аз он ғазалҳо калимаи «қашшоқӣ» буд, аз он ғазал байти зеринро:

Зи умрам сӣ гузашту ман ҳамон дар қайди ифлосам,
Ба панҷоҳу чихил шояд рахам аз шасти қашшоқӣ

такрор хонда:

– Исо ин ғазали худро дар вақти сисолагинаш гуфтааст ва умед кардааст, ки «дар чихилу панҷоҳсолағӣ шояд аз шасти қашшоқӣ раҳой ёбад». Лекин афсӯс, ки дар чихилу панҷоҳсолағӣ он тараф истад, ҳоло, ки умраш аз шаст гузаштааст, ҳанӯз ҳам «аз шасти қашшоқӣ раҳой наёфт», бо дарсгӯии бемадраса, бо китобати китобҳо умр мегузаронад, – гуфт ва сухани худро ранги умумӣ дода илова намуд:

– Зотан, одамони донишманд аз байни қашшоқон мебароянд, афсӯс, ки қашшоқзодагон барои хондан имконият надоранд, бойбачагон, хусусан маҳдумон (писарони муллоҳои калон), бештарин аҳмак, ё ин ки нобакор мешаванд, инҳо хонанд ҳам, бисёртаринашон ягон чиз намешаванд, агар шаванд ҳам, аксарашон одамони бад мешаванд. Бесабаб нест, ки дар китобҳо гуфтаанд: «илм дар дасти одами бад шамшери буррандаест дар дасти одами маст...».

Падарам хомӯш монда дар хаёл фуру рафт ва дар ҳолате, ки дар пешонааш осори андӯх пайдо гардида буд, оҳе кашида гуфт:

– Ман ҳам мадрасаро агар тамом мекардам, аҷаб набуд, ки ягон чиз мешудам. Афсӯс, ки ҳамин қашшоқии сабилмонда ба ман имкон надод. Ту хон, бо ҳар гуна душворӣ бошад ҳам, хон. Умедворам, ки ягон чиз шавӣ, «Мо худ нарасимед, ту шояд бирасӣ».

Падарам аз як ғазали дигари Исо ин байтро:

То ба кай зи бекорӣ бо фасурдағӣ мурдан?
Нусхае ба каф дорӣ, чамъ созу аҷзо кун

хонда шарҳ дода ва илова намуд:

– Дидӣ, ки ин одам чӣ қадар доност: бекориро баробари мурдан мешуморад, ҳар чӣ бошад, ягон кор кун мегӯяд. Баъд аз он падарам аз тоқчаи хона ду-се варақ коғазӣ парешонро кашида гирифта, онҳоро такурӯй карда байти зеринро ёфта хонд:

Ба дӯши таваккул манех бори худро!
Валинеъматӣ хеш дон кори худро!

– Мебинӣ, ки одамони калон чӣ гуна ба якдигар ҳамфикранд. Бобо Соиб (падарам Соиби Исфакониро бисёр дӯст медошт, шеърҳои ӯро, чунонки бачагон наботро мақида мазакунон мехӯрда бошанд, лаззат гирифта мехонд ва аз рӯи эҳтиром ӯро «Бобо Соиб» мегуфт), ки 250 сол пеш аз замони мо гузаштааст ва Исо, ки одами замони мост, ба як мазмун гап мезананд ва мардумро аз тавак-

кул ва аз бекорӣ ба тарафи қор мекашанд. (Ин сӯҳбат барои ҳаёт ва фикри ман таъсири бузург кард, чунонки саллаҳои калони олимтарошонро бад меидагӣ шудам, инчунин аз бекорӣ ҳам нафрат мекардагӣ гардидам.)

Ман дар натиҷаи ин сӯҳбат дониستم, ки дар замони мо ҳам шоир шудан мумкин будааст. Акнун як шубҳаи дигар монда буд: «оё барои шоир шудан валий – соҳибкаромот будан шарт набудааст, ё ин ки Исо валий будааст».

Барои ҳалли ин шубҳа аз падар пурсидам:

– Магар барои шоир шудан валий будан шарт нест?

– Албатта шарт нест, – гуфт ӯ ва илова кард: – Ман ҳам дар таърихи айвони масҷидамон, ки ҳамин сол Усто амакат (Ҳидоятхоча) сохт, як таърихи шеърӣ гуфтаам, – гуфта порчаи зеринро хонд:

Ҳидоятхоча – он устон мохир,
Ки бошад дар хунармандӣ яғона.
Ба соли «мурғ» ин айвон бино кард,
Бидех бар мурғи ӯ ту обу дона.

ва эзоҳ дод: – «мурғ» дар ҳисоби абҷад 1240 мебарояд, агар ба вай «обу дона», ки 63 мебошад, дода шавад, 1303 мебарояд, ки таърихи ҳичрии ҳамин сол аст.

Ман, ки ҳисоби абҷадро медониستم, ҳисоб карда дидам, ҳақиқатан 1303 баромад.

Ман дар натиҷаи ин сӯҳбат на танҳо аз ин хурсанд шудам, ки падарам шеър гуфта метавонистааст, инчунин ман аз ин ҷиҳат ҳам хурсанд шудам, ки дар бо-раи имконияти шоир шудан бе «валий» будан дар дили ман ҳеҷ шубҳае намонда буд, чунки «валий» набудани падари худро медониستم.

Ман хостам, ки шеърҳои дигари падарамро ҳам шунавам ва илтимос кардам, ки байтҳои дигарашро ҳам барои ман хонад.

Ӯ гуфт:

– Ман шоир нестам. Одам бо як байт-ду байт гуфтан шоир намешавад, ҳар касе, ки андаке шуур дорад, метавонад як байт-ду байт гӯяд. Дар асл решаи калимаи «шеър» ва «шуур» як аст. Аммо барои шоир шудан инҳо кифоя намекунад. Шоир бояд Исо барин, Бобо Соиб барин, Ҳофиз барин дар ҳар маврид шеърҳои хуб гуфта тавонад.

Азбаски падарам аз шоирони замон ғайр аз Исо каси дигарро ном нагирӣфт, ман гумон кардам, ки ӯ бояд яғона шоири замони мо бошад. Барои фаҳмидани дуруст ё нодуруст будани ин гумони худ пурсидам:

– Дар замони мо ғайр аз Исо шоир ҳаст?

– Албатта, ҳаст, – гуфт падарам, – ва бисёр аст. Яке аз шоирони хуби замони мо қозии Гиждувон аст.

Ман бо шунидани ин сухан афсӯс хӯрдам, ки чанд сол пеш ба сӯҳбати ӯ расида аз ӯ илтифот дида бошам ҳам, дар он вақт шоир будани ӯро намедониستم, дар ин вақт дар дилам гузашт, ки ман ҳам шоир шуда метавониста бошам ё не? Албатта, ба ин суоли дарунии худ худам ҷавоб дода наметавониستم, бинобар ин ин суолро ба падар додам.

Ӯ гуфт:

– Шоир шуданат мумкин аст, лекин барои ин шеърҳои шоирони калонро

бисёртар хонданат, ёд карданат ва навишта гирифттанат ва бо шоирҳои калон ҳамсӯхбат шуда, аз онҳо омӯхтанат лозим аст. Ҳоло ки ту хурдсол ҳастӣ, вази-фаи ту дарс хондан, шеър хондан, шеър ёд кардан ва шеър навишта гирифттан аст. Ҳоло ба фикри шеърҳои худро овора наку.

Аз гайри тавсияи падарам ҳам ман шеър хонданро дӯст медоштам, аммо китобхоро дуруст хонда наметавонистам. Аммо навиштан барои ман ҳеҷ мумкин набуд, чунки ман гайр аз рақами нӯхгонаи ҳисоб, ки дар абҷадҳои аз падар омӯхта будам, ягон ҳарфро навишта наметавонистам ва ночор роҳи омӯзиши хатнависиро аз падар пурсидам ва ӯ ҳам мутасаддӣ шуд, ки маро хатнавис кунад ва илова кард:

– Ҳар гоҳ хатнависиро ёд гирӣ, саводат ҳам пухта мешавад ва ҳар чизро хонда метавонистагӣ мешавӣ.

Ман дар ҳуди ҳамон маҷлис аз шеърҳои Исо якҷанд байтро, ки ба худам шуш омада буданд, ёд карда гирифтам. Ду байт аз онҳо ин буд:

...Дил ба як адо шоқир, чон ба сад чафо собир,
Эй гурури ноз охир, андаке мадуро кун!
Он баҳори ноз омад, дидан тараб бикшо!
Барг-барги ин гулшан назри он кафи по кун!

(Ман дар саҳифаҳои 418 – 428 «Намунаи адабиёти тоҷик» намунаҳои шеъри Исо бо мухтасари тарҷимаи ҳолаш нақл кардам).

ХАТМАШҚКУНИ

Вақте ки ман аз падар илтимос намудам, ки хатнависиро ба ман омӯзад, ӯ гуфт:

– Хати ман бад аст, агар дар пеши ман хат машқ кунӣ, бадхат мешавӣ. Сабр кун, Сайид Акбар аз шаҳр ояд (ин кас дар Бухоро бо акаи ман мехонд), ӯ хушхат аст, дар пеши ӯ машқ хоҳӣ кард...

Асари зарбаи торсакии Сайид Акбар аз гӯшу рӯям кайҳо рафта бошад ҳам, таъсири он зарба ҳанӯз аз дилам нарафта буд. Дар пеши чунин одам хат машқ-куниро дилам намехост. Лекин ман фикр кардам: «аввал он ки барои омӯхтани ягон ҳунар баъзе ногувориҳоро бардоштан лозим аст; дуҷум он ки ҳарчанд ба воситаи девона ҳам бошад, ман аз вай интиқоми худро барзиёд гирифтаам. Боз барои чӣ кинаи ӯро дар дил нигоҳ дорам?»

Ман бо ҳамин мулоҳиза таклифи падарро бо хурсандӣ қабул кардам. Падарам дар бораи тайёр намудани асбоби хатнависи ман гуфт:

«Қалам – чӯбу сиёҳӣ – обу қоғаз – хоку мистар – ҳас,
Ба ин асбоби нолоиқ чӣ гуна хат нависад кас?»

гуфтаанд. Бинобар ин пеш аз сар кардани хатмашққунӣ асбоби хатнависи туро тайёр кардан зарур аст.

Падарам ба ҳамин мақсад як рӯзи бозори Гиждувон, ки худ ба Маҳаллаи Боло рафтагор буд, маро ҳамроҳи худ то бозор гирифта бурд ва дар он ҷо ба ман як қаламдон, ду найқалам, як қаламтарош, як қаламқат³⁰, як ҷузғири мешигӣ, як бандча лос³¹ ва чор тахта қоғази машқии хӯкандӣ харида дод ва маро ба тарафи Соктаре гусел карда, худ ба тарафи Маҳаллаи Боло рафт.

Ман ба хари бехӯрчин савор шуда, қаламдонро, ки ҳамаи асбобҳои дар дарунаш буд, ба ҷузгир ва коғаз ба тарзи лӯла печонда, ба пеши худ гирифта аз бозор баромадам ва дар ҳолате, ки хурсандии маро поёне набуд, ба роҳ даромадам. Аммо ин хурсандии ман дароз накашид.

Вақте ки ман аз даҳанаи бозори Ғиждувон баромадам, тӯкуми хар пеш рафт. Дар он ҷо барои дуруст кардани тӯкум аз хар фуромадан даркор шуд. Дар он ҷо ба тарафи дастӣ чапи роҳ як деворчаи пастак буд, дар пеши вай аз хар фуромада, бастаи асбоби хатнависиро бар болои он деворча монда барои кушодани аил даст дароз карда будам, ки қаламдон аз даруни баста шорида баромада шилти карда ба он тарафи деворча, ба даруни ҷӯй афтод.

Ман бедикқатона бастаро қач монда будаам, ки қаламдони шаффоф аз байни коғази лӯлапеч кардашудаи шаффоф гежида баромада ба тарафи ҷӯй шорида рафтааст.

Ман тӯкуми харро ба ҳоли худаш гузошта аз болои деворча сар ҳам карда нигоҳ кардам. Дар ҷӯй об набуд ва қаламдон ҳам дар он ҷо наменамуд. Лекин дар он ҷо дар даруни ҷӯй як чоҳи хандакмонанди дарозшакл канда будаанд, ки қаламдонам – қаламдони чоночоном дар даруни он чоҳ галтидааст.

Ман ҳеҷ имконе надоштам, ки даруни чоҳ даромада қаламдони худро гирифта барорам, ночор монанди модарони фарзандмурда, ки дар сари қабри ӯ нишаста зор-зор мегирянд, бар лаби чоҳ нишаста бо «ҳой-ҳой» ба гиря даромадам.

Як роҳгузар пешам омада сабаби гиряамро пурсид. Ман хикқосзанон воқеаи қаламдонро гуфта додам. Ӯ либосашро кашидан гирифта:

– Гиря накун! Бо гиряи ту қаламдон аз чоҳ намебарояд, ман бароварда медахам, – гуфт.

Ман қадаре ором гирифтам. Ӯ чома, салла ва кафшашро кашида бар болои деворча монда тани бакурта ба сари чоҳ рафт ва ба пиллапояҳое, ки дар вақти кандани чоҳ дар ду тарафи деворааш шикофта монда будаанд, по ниҳода ба даруни чоҳ фуромад ва дар як дақиқа қаламдонро ба нифаи эзораш банд карда бароварда дод.

Акнун хурсандии маро поёне набуд. Дар як рӯз, балки дар як соат як қаламдон маро ду бор аз ҳад зиёд хурсанд карда буд. Ман аз падарам ба сабаби ба як танга (15 тин) харида додани ин қаламдон ҷӣ қадар хурсанд шуда бошам, аз ин одами ношинос аз вай зиёдтар хурсанд ва миннатдор шуда будам. Зеро касе, ки ба ман ин қаламдонро харида дода буд, падари ман буд. Ман ҳақ доштам, ки хар чизро ва аз ин ҷумла қаламдонро аз вай талаб кунам. Аммо ин одам ба ман ҳеҷ алоқа надошт, ҳатто як шиноси кӯчагӣ ҳам набуд. Бо вучуди ин, ин ҳама некиро кард.

Ман бо вучуди хурдсолӣ инҳоро мефаҳмидам ва бо ҳиссиёти миннатдорӣ ба ҳаяҷон омада будам. Ҳайфо, аз хурдсолӣ намедонистам, ки ба ӯ ҷӣ гуна изҳори миннатдорӣ кардан даркор аст ва намедонистам, ки ин ҳиссиёти худро баён наоям. Танҳо чашмони навакак бо андӯҳи бепоён гиристаистодаи худро бо остин пок карда, ба он одам табассумкунон менигаристам ва ҳис мекардам, ки на танҳо лабонам, ҳатто чашмонам ҳам бо ҳиссиёти миннатдорӣ табассумкунон медурахшанд.

Қаламдон дар даруни об зарари чиддие надида буд, танҳо аз як тарафаш рӯи нохун барин қояш пӯстмол рафта буд, ҳатто ба дарунаш ҳам об надаромада буд.

Вақте ки ба падари худ ин воқеаро нақл карда ба зарар надидани қаламдон таачҷуби худро изҳор намудам, ӯ гуфт:

– Ин қаламдон кори Миродили саҳҳоф аст (Миродил падари Қорӣ Ибод буд, ки қории мазкур дар шўъбаи дастнависҳои шарқии Китобхонаи Давлатии Ўзбекистон дар Тошканд кор мекард ва дар соли 1944 вафот намуд). Миродил аз ҳунармандтарини саҳҳофон аст. Ӯ ҳарчанд қоғазпорчаҳоро бо ширеш бо ҳам часпонда қаламдон месозад, чунон ҳунар ба кор мебарад, ки монанди чўб саҳт ва обногузар мешавад. Қоғазӣ рӯяшро аз қоғазӣ рағғани Самарқанд мекунад, ки ин қоғаз обу намро ба худ намегирад. Он пӯстмоле ҳам, ки бар рӯи вай рафтааст, аз об нест, маълум мешавад, ки дар даруни ҷоҳ дар лаби оби вай чўб ё санги нўгтезе будааст, ки қаламдон дар вақти дар ҷоҳ афтодан аввал ба вай бархўрда зада шудааст.

* * *

Сайид Акбар аз Бухоро омад. Ман дар пеши ӯ хатмашққуниро сар кардам. Ӯ мувофиқи одати муаллимони хат якчанд ҳарфи арабиرو бо қалами чалӣ³² дар як қоғаз калон-калон навишта дод. Дар вақти навиштани ин ҳарф-ҳо маълум шуд, ки ӯ дар майданависӣ хати ҳоное дошта бошад ҳам, дар ҷалинависӣ бадхат будааст. Ва ҳол он ки барои навмашққон сармашққои хушхати чалӣ-калон лозим аст ва низ муаллим бояд тарзи навиштани он ҳарфро ба шогирд амалан нишон диҳад.

Муаллими ман кашиш ва доманоҳои ҳарфҳои калонро қачу қилеб карда навишт ва баъд аз он ҷоҳои аз қоида берун баромадани онҳоро ба нўги қаламтарош аз дандонҳояш оҳор тарошида гирифта молид, пас аз он бо нўги қаламтарош онҳоро аз рӯи қоғаз тарошида гирифт, ки бо он оҳор ҷоҳои барзиёди ҳарфҳо ҳам тарошида шуданд. Баъд аз он бо нўги қалам аз рӯи қоида ҷоҳои холимондаи ҳарфҳоро сиёҳӣ пур кард. Ба ҳамин тариқа як сархате ба вучуд омад, ки вайро ҳар кас бинад, муаллимро айб карда наметавонист.

Сайид Акбар он сархатро ба ман супурда фармуд:

– Ба хона рафта ин ҳарфҳоро чунон машқ кун, ки хатат монанди хати ман шавад. Баъд аз он дар қоғазӣ ҷудоғона мисли ҳамин сархат навишта фардо пеши ман биёр, ман мебинам, агар дуруст навишта бошӣ, боз машқ мефармоям.

Ман сархатро гирифта ба хона омадам. Бе ҳеч гуна машқ ба даст қалам гирифта бо дастҳои ларзон он ҳарфҳоро дар қоғазе сархатвор навиштам. Аммо он ҳарфҳо чунон қачу қилеб ва баднамо буданд, ки аз «ҳарф» зиёдтар ба сиёҳии ба рӯи қоғаз пошхўрда монандӣ доштанд. Лекин ман барои ин ҳеч ғам нахўрдм ва монанди муаллими худ бо нўги қаламтарош аз дандонам оҳор тарошида гирифтам ва пас аз он ҷоҳои холимондаи ҳарфҳоро монанди муаллими худ сиёҳӣ пур кардам. Дар натиҷа ҳарфҳои шинохташуданӣ ба вучуд омаданд.

Вақте ки ман ин машқи аввалини худро ба падар нишон додам, ӯ таҳсин кард, чунки ӯ аз сохтакории ман беҳабар буд. Таачҷуб дар он ҷост, ки чун фардо хати худро бурда ба муаллим нишон додам, ӯ ҳам таҳсин кард; ҳеч ғумон накард, ки ман аз вай пеш аз омўхтани хатнависӣ сохтакориро омўхтаам ва ӯ маро

дар рӯзи дуҷумба ба сархати дуҷумба гузаронид. Ба ҳамин тариқа ман дар андак вақт муфрадот (танҳо-танҳо) навиштани харфҳои тамоми карда, ба мураккабот (пай-васта)-нависӣ гузаштам.

Дар вақти сар кардани мураккаботнависӣ муаллим байти зеринро ба тарзи сармашқи навишта дод:

Чун фароғат зи муфрадот омад.
Вақти машқи мураккабот омад.

Азбаски муаллим мураккаботро бо қалами майда навишт, ба чирки дандон корфармоӣ эҳтиёҷ пайдо накард. Аммо ман, ки дастам ҳеҷ машқи надида буд, машқ шудам, ки дар мураккаботнависӣ ҳам ҳамон сохтакориро-кор фармоям.

Ман машқи хатро тамоми кардам, мақсади асосӣ ва аввалинам аз хатнависӣ, ки навишта гирифта тавонистани баъзе шеърҳо буд, ба даст даромад. Лекин ман чунон бад менавиштам, ки хати маро ба ғайр аз худам ҳеҷ кас хонда наметавонист, ҳатто баъзе калимаҳои худ навиштаамро баъд аз чанд рӯз худам ҳам хонда наметавонистам.

Ҳарчанд бо гузаштани вақтҳои бисёр дар натиҷаи бисёр навиштан хатам як андоза дуруст шуда бошад ҳам, то ҳол ман бадхати гузаро ҳастам. Ин натиҷаи сохтакории муаллим аст, ки бо кирдори худ ба ман омӯхта буд.

Рӯзадорӣ ва рӯзафурӯшӣ

Моҳи рамазон дар вақти зардолуназӣ, ки ба моҳи июн рост меояд, омада буд. Рӯзҳо ба ниҳоятӣ дарозӣ расида буданд. Дар ҳамон рӯзҳои дароз ва гарм модарам маро ба рӯза гирифтани далолат кард. Ман қабул намудам, аммо рӯз соат 10 нашуда ҳам ташнагӣ ва ҳам гушагӣ ба ман зӯр оварданд. Аз модарам пурсидам, ки рухсат диҳад, то ки ман обе нӯшида ва ноне хӯрда осуда шавам. Қабул накард:

– Ҳар кас рӯзаро хӯрад, гунаҳгор мешавад ва дар дӯзах месӯзад, – гуфт.

– Чанд рӯзи рамазон гузашт, ки ман рӯза нагирифтаам. Пас маълум мешавад, ки ман дар оташи дӯзах хоҳам сӯхт. Модом ки месӯхта бошам, сӯхтан гирам. Як рӯз аз дӯзах халос шуда чӣ кор мекунам, – гӯён ман дубора талаб кардам, ки барои рӯзахӯрӣ рухсат диҳад.

– Вақте ки ту дар сахар нияти рӯзадорӣ накарда бошӣ, азбаски хурдсол ҳастӣ, рӯза хӯрда гардӣ, зарар намекунад. Ин сахар, ки нияти рӯза доштан кардӣ, агар рӯзаро хӯрда ниятатро шиканӣ, гунаҳкор мешавӣ, – гуфт модарам дар ҷавоби баҳрасонии ман.

Ман боз як соати дигар сабр кардам, аммо ҳеҷ тоқатам намонд. Кому забонам то лабонам карахш бастанд, дар меъдаам як нооромии ногуворе пайдо шуд, гӯё дар он ҷо як кирми оташини гуруснае бошад, ки обу нон мехоҳад ва агар талаби ӯро бар ҷо наёрам, гӯё маро сӯхта маҳв мекарда бошад.

Дар ҳамин ҳолати тангии ман буд, ки падарам аз сари дукони бофандагии худ хеста неши модарам омада аз вай нойча талаб кард ва рангу рӯи беморонаи маро дида аз ман ҳолпурсӣ намуд.

Ман ба ӯ қиссаи рӯзадорӣ худро хикоя карда, суханҳои модарамро нақл намудам. Ӯ хандид ва ба модарам нигоҳ карда гуфт:

– Ҳоло ки ин ба балоғат нарасидааст, ягон таклифи шаръӣ ба гарданаш бор намешавад. Шариатро ки намедонӣ, чаро бачаро аз номи шариат азоб медиҳӣ, зуд ба ӯ ягон чиз деҳ, ки хӯрад!

Ман ҳамон рӯз аз ҳаррӯза зиёдтар чиз хӯрдм, чунки баробари шикам чашмам ҳам гушна монда буд. Дар натиҷаи бисёр чиз хӯрдан ва хусусан ба сабаби зардолуро аз ҳад зиёд хӯрдан ҳамон шаб бемор шудам. Аммо модарам ин беморию аз «касофати рӯзахӯрӣ» медонист, лекин ин ақидаи худро аз тарс ба падарам изҳор намекард.

Бо ин қадар модарам аз ман даст нақашид ва кӯшиш мекард, ки ҳеч набошад, се рӯз маро рӯза доронад, то ки одат кунам ва дар калонсолӣ рӯзахӯр нашавам. Аммо ман дигар ба гапи ӯ гӯш надодам.

Охир модарам ҳилае ёфт, ки ман ба рӯзадорӣ гардан додам, ин ҳила сайри Дарвешобод буд: он вақтҳо ҳар сол дар моҳи мизон (аз 23-юми сентябр то 23-юми октябр) дар Дарвешобод ном маҳаллаи Ғиждувон ҳафтае якрӯзӣ чор шабу рӯз сайр мешуд. Ҳикояти ин сайр ба касоне, ки вайро надидаанд, монанди ҳикояҳои ҳазору як шаб дилкаш ва аҷиб менамуд. Ҳикоятҳои, ки дар бораи тарфбозӣ, мушакбозӣ, хартозӣ ва тагал чангандозии он ҷо мекарданд, монанди ҳикоятҳои деуу парӣ ҳам даҳшатовар ва ҳам ҳавасангез буданд. Дар райони Ғиждувон кам кас ёфт мешуд, ки ҳеч набошад сола як бор рафта он сайрро тамошо накунад. Деҳқонбачагони камбағал ҳам, ки падарҳашон барои сайр харҷӣ дода наметавонистанд, кӯшиш мекарданд, ки коре карда ду-се танга пул ёбанд, то ки ба он сайр рафта тамошо карда тавонанд: вақти сайр ки наздик шудан гирифт, пахта ва ғӯзачинӣ мекарданд, ба харбузакашонии деҳқонони бой ба мардикорӣ мебароманд ва агар ҳеч қор наёбанд, аз киштзорҳо дуздӣ мекарданд ва монанди инҳо.

Ман ҳам ҳар сол ба дидани ин сайр ҳавас карда аз падар мепурсидам. Аввал ӯ он сайрро бад карда нишон медод, албатта, ӯ медонист, ки ин сухани ӯро ман бовар намекардам, баъд аз он хурдсолии маро баҳона мекард ва мегуфт:

– Ту ба танҳои рафта наметавонӣ, ман бошам, намеравам, агар туро ба касе ҳамроҳ карда фиристонам, харҷ зиёд мешавад. Сабр кун, калонтар шавӣ, меравӣ, мебинӣ, орзуят мешиканад.

Модарам ана аз ҳамин ҳаваси аз ҳад зиёди ман барои рӯза дорондани ман фоида бурдан хоста ба ман гуфт:

– Агар ту се рӯз рӯза дорӣ, ба ҳар рӯз як танга ба ту медиҳам, ки се танга мешавад, бо ин пул ба Дарвешобод рафта тамошо карда омада метавонӣ.

Ман ин таклифро қабул кардам ва барои рӯзадорӣ азми қазме намудам. Модарам ҳамон рӯз маро ба хобидан маҷбур кард, ки шаб бедор нишаста тавонам, то ки сахар хӯрокро дуруст хӯрам ва рӯзи ояндаро дар хоб гузаронам, ки гузаштани рӯз номаълум шавад. Азбаски худам розӣ шудам, падарам ҳам монанди нашуд:

– Рӯза дошта тавонӣ, доштан гир, ман ҷӣ қор дорам, – гуфт.

Шаб нахобида сахарӣ бо падару модар хуб чиз хӯрдм. Рӯзона ҳам то гарм шудани ҳаво бо бачагони кӯча бозӣ карда гашта бедор мондам. Чун хоб галаба кард, ба хона омадам, ки бихобам. Модарам дар зер зардолузор ба худаш, ҳам

ба ман ҷой андохта монда будааст. Аммо ман хонаи холиро маъкул дониста ҷоямро ба хона бардошта овардам. Падарам бошад, дар рӯзҳои рамазон дар дуконхонааш мехобид.

Ман дарҳои хонаро баста хобидам, зуд хобам бурд. Як вақт бедор шудам, ки шикамам гурусна мондааст. Боз чашмамро пӯшонда хобидан хостам, то ки гузаштани рӯзро нафаҳмам. Аммо шиками гуруснаи сабилмонда ба хобидан роҳ наметод.

Хӯроки шабонаро, ки дар вақти ифтор хоҳем хӯрд, ба ёд овардам: фатири гарми равғанитардӣ, ки модарам пухтани онро ваъда карда буд ва шинии тутӣ, ки инро модарам дар вақти тутпазӣ махсусан барои рамазон пухта монда буд, ба назарам хеле дилкаш менамуданд. Ман ин хӯрданиҳои балаззатро ба ёд меовардам, ки шиками гуруснаам шояд тасаллӣ ёбад. Лекин натиҷа баръакс шуд ва иштихо талаб мекард, ки хозир аз он чизҳо хӯрам. Аз бетоқатӣ чашмам кушода шуд ва ба девори хона назар андохтам, ки оё хурмаи шинӣ дар ҷояш ҳаст ё не. Хурма дар ҷояш буд. Бо дидани вай иштихоём боз ҳам зиёдтар шуд. Модарам одатан хурмаи шинии рамазонро ба девори хона ба меҳи қадрас овехта мемонд, ки мӯрча зер накунад ва ҳар шаб аз вай ба қадри даркорӣ гирифта боз ба ҷояш меовехт.

Ман аз ҷо хеста ба зери хурма рафтам, аммо қадам нарасид. Ҷои хоби худро ба он ҷо бурда, кӯрпачаҳо ва болиштро ба девор така дода болои ҳам гузоштам ва ба болои онҳо баромада дидам, ки қадам мерасад. Баъд нондонро кушода як порча нонро бурда-бурда карда гирифтам. Миёнамро аз рӯй баста нонпораҳо дар бағал ҷо кардам, пас аз он ба болои кӯрпачаҳо баромада даҳанбанди хурмаро кушода бо як дастам аз меҳ нигоҳ дошта ва бо дасти дигарам аз бағал нон бароварда ба шинӣ гӯтонда хӯрдан гирифтам. Баробари холӣ шудани бағал аз нон шикам пур шуд. Даҳони хурмаро монанди аввалааш латтабанд карда, ба лаби пойғаҳ рафта бо офтоба дасту даҳонамро шустам ва ба қадри даркорӣ об ҳам нӯшидам. Пас аз он дубора ба худ ҷо паҳн карда хобидам. Маро модарам вақте бедор кард, ки қариб шом шуда буд ва ӯ дастархони ифториашро бо фатир ва шинӣ меорост.

Ба ҳамин тарика ман се рӯз «рӯза дошта», соҳиби се танга шудам, ки вай хароҷоти сайри Дарвешободи оянда буд.

САЙРИ ДАРВЕШОБОД

Тиранмоҳ шуд, вақти сайри Дарвешобод расид. Дар ҳафтаи якум ба сайр рафтаи падарам розӣ нашуд:

– Ҳафтаи нахустинро одатан бачадавак мегӯянд, дар вай тамошои дуруст ҳеҷ намешавад. Ҳафтаи дуюм мефиристонам, – гуфт.

Дар ҳафтаи дуюм писари амаки падарам Иброҳимхоча ба Дарвешобод рафтагор шуд. Падарам ба дасти ӯ се танга дода ба ӯ фармуд, ки маро ҳамроҳ барад ва ҷияни худаш – Ҳомидхочаро ҳам гирад, ки ҳар дуи мо бо ҳам бозикунон тамошо кунем ва инчунин ба ӯ таъин кард, ки дар Ғиждувон дар ҳавлии падарарӯси тағоиям – устои косагар манзил кунем.

Сайри Дарвешобод одатан ҳар ҳафта рӯзи сешанбе пагоҳӣ сар шуда, рӯзи

чоршанбе то чоштгоҳӣ давом мекард. Мо пагоҳони сешанбе аз хона баромада Гиждувон рафта ба хонаи устои косагар фуromaдем. Ҳавлӣ аз одам пур буд. Он одамон мехмонон набуда, коргарони устохонаҳои косагарӣ буданд. Ҳамаи онҳо бо чӯшу хурӯш тарф тайёр мекарданд, баъзеи онҳо кулӯх метарошиданд, баъзеашон дору мекӯфтанд, баъзеи дигарашон дору бо чӯянпораҳои бехта меомехтанд ва баъзеашон тарф ҷой мекарданд.

Тарф зарфе буд монанди офтобаи чӯяни, лекин даста ва нӯл надошт, инчунин тарафи зеринаш ҳам сӯроҳ дошт. Тарфҷойкунандагон сӯроҳи зерини вайро аз дарун бо кулӯх банд карда, аз болои кулӯх дору рехта бо ҷубе ўгурчадастамонанд зада зер мекарданд, дору иборат аз борут – доруи милтиқ буд, ки барои гулрез кардани оташи он дар вай резаҳои ҳар гуна фулузот – металл ва аз ин ҷумла чӯянрезаҳо омехта буданд.

Раҳбари саёҳати мо Иброҳимхоча баъд аз қадре тамошо карда истодани ҳунари тарфҷойкунӣ ва дорусозӣ аз онҳо пурсид:

– Дар ин кор чӣ қадар маблағ сарф мешавад?

– Дар ҳар тарф тахминан даҳ танга! – яке аз онҳо ҷавоб дод.

– Ин харҷро кӣ медиҳад? – Иброҳимхоча боз пурсид.

– Мо коркунони косагар ва мо барин коркунони косагархонаҳои чӯянрезӣ ва дигар корхонаҳо.

– Аз ин кор ба шумоён чӣ фоида?

– Агар мо ба ҳарифони худ, ки вобқандиҳо мебошанд, дар тарфбозӣ голиб бароем, барои мо давлати бузург хоҳад буд. Аз ин бехтар дар дунё боз чӣ фоида ҳаст?

Дар рӯи суффа бар болои кӯрпача мизбони мо – соҳиби ҳавлӣ, устои косагар чорзону зада менишаст. Ў ба тарафи Иброҳимхоча чашмак зада, бо табасуми истехзокорона ба гап ҳамроҳ шуд:

– Инҳо ва умуман коркунони корхонаҳоро «демонабача» меноманд. Инҳо на парвои зану фарзанд доранд, на ғами хӯроку пӯшок. Дилхушии ягонаи инҳо соли ду бор дар сайри Дарвешобод ва дар бозори шаби моҳи рамазон тарфбозӣ кардан аст. Инҳо ҷавонони хушбахти хушвақт мебошанд. Ман ҳам орзу доштам, ки дар қатори инҳо буда, зиндагонии худро бо хушӣ ва хуррамӣ гузаронам. Ҳайфо, ки ашғоли дунё, вобастагии зану фарзанд ва ташвиши зиндагӣ маро аз ин кори беғамона маҳрум қардаанд.

Иброҳимхоча мехост ба ў гап зада ба ин фикри вай муқобил барояд. Аммо усто ба ин кор роҳ надод ва ба ў маънидорона чашмак зада, сухани худро давом дод:

– Ҳарчанд худам аз ин бозӣ маҳрум бошам ҳам, бо роҳи ба инҳо ёрӣ додан орзуи дили худро мешиканам.

– А? – гуфт Иброҳимхоча тааҷҷубкунон, – шумо ба ин кор аз ҷайби худ пул ҳам медиҳед?

Усто як бори дигар ба ў чашмак зада ҷавоб дод:

– Аз ҷайби худ додагӣ барин як кор мекунам-дия – музди кори яксолаи бештарини инҳо ба тарфбозиашон, ки соли ду бор мешавад, намерасад. Бинобар ин ман, вақте ки инҳо барои бозӣ ба пул мӯхтоҷ шаванд, аз болои кори ояндашон

пешакӣ ба тариқи бунак³² пул медиҳам. Ана ҳамин барои касе, ки дар дасташ пул нест ва мӯхтоҷ аст, ёрмандии калон мешавад.

Усто баъд аз қадаре хомӯш монда коркунонро аз назар гузаронидан боз сухани худро давом дода илова кард:

– Шумо гумон накунед, ки фоидаи бунак барои коркунон танҳо ҳамин аст, ки онҳо бо ин тарфбозии худро давом медиҳанд. Ин тавр нест. Ин як фоидаи дилхушқунии бунак аст. Фоидаи асосии бунак дар ин аст, ки коркунон ба ин восита ба як корхона баста мешаванд, «дарахт дар як ҷо сабз мешавад» гуфтаанд ва рӯз ба рӯз хунар ва малакашон зиёд мешавад. Агар худо бахташонро кушояд, ҳудашон ҳам бо хунари худ соҳибкор шуданашон мумкин аст. Чунончи, ман ҳам дар ҷавонии худ шогирдӣ ва халфағӣ мекардам. Агар ҳамин бунак дар миён набошад, инҳо бо тақозои «демонабачагии худ» ба як танга музди барзиёд фирефта шуда, ҳар рӯз аз корхонае ба корхонае мегузаранд. Дар натиҷаи дарбадарӣ аз баланд кардани дараҷаи хунармандии худ бозмемонанд ва ба бо-лои ин, дили соҳибкорон аз инҳо сард шуда, ба корхонае роҳ намеёбанд. Оқибат сарсаригард, қиморбоз, ё ин ки дузд шуда мераванд.

Дили ман аз пургӯии мизбонамон танг шуд ва аз Иброҳимхоча хоҳиш кардам, ки моро зудтар ба сайргоҳ барад.

* * *

Мо ба сайргоҳ рафтем. Сайргоҳ дар тарафи ғарбии роҳи калоне буд, ки аз бозори гови Гиждувон баромада ба тарафи Бухоро мерафт. Ин роҳ аз даҳанаи бозор то мадрасаи Чӯбини Гиждувон, монанди як хиёбон, васеъ ва рост мерафт. Фақат ду тарафи роҳ бедарахт буд. Дар тарафи ғарбии ин роҳ 10 гектар барин замини чоркунҷа буд, ки сайргоҳ дар он ҷо барпо шуда буд. Ин қитъа ба палҳои якҷанобӣ, нимҷанобии киштзор ҷудо шуда бошад ҳам, соҳибони он замин дар аввалҳои моҳи сентябр киштҳои худро гундошта гирифта барои сайргоҳ муҳайё карда буданд ва бо пули иҷорае, ки аз дукондорони сайр мегирифтанд, зарари кишти барвақт гундоштаи худро дучанд карда мебароварданд.

Ин қитъа сар то сар аз шимол ба ҷануб ба растаҳо ҷудо карда шуда буд. Дар ду тарафи он растаҳо бо бўрӯ ва ҳодаҷаҳо каппамонанд дуконҷаҳо сохта буданд, ки баъзеи он дуконҳо чойхона, баъзеашон ошхона, моҳипазӣ ва монанди инҳо буданд. Мо сар то сари ин растаҳоро сайр карда баромадем. Аммо ба фикри ман чунон расид, ки ин ҷо ғайр аз бозори одии деҳотӣ дигар чизе нест ва ман ҳайрон будам, ки мардум дар ин ҷо чӣ чизро тамошо мекарда бошанд. Агар ҷои тамошо ҳамон чойхонаҳо ва ошхонаҳо бошанд, беҳтарини инҳо ва озодтаринашон дар растаҳои ҳуди Гиждувон ёфт мешаванд, ки ҳар рӯз кушода буданд, ҳатто чойхонаи бозорчаи Сари Пули Эшон, ки ба ҳавлии мо наздик буд, аз ин чойхонаҳо хубтар, хушнамотар ва ба сабаби пешаш сарҳавздор ва дарахтзор будан аз инҳо хушхавотар буд.

Ман аз ин ҳол диҷтанг шуда, ба Иброҳимхоча гуфтам:

– Охир, моро ба ягон ҷои тамошо карданӣ баред!

– Бисёр хуб, – гӯён ӯ моро дар охири ҳамин қитъа, берун аз растаҳои бўрӯ-печ, ба зери деворе бурд, ки он девор ин қитъаро аз роҳи калони мадрасаи Чӯбин

ва пули баланди ҷӯи Хоҷа Ҳомонӣ чудо мекард. Дар зери ин девор ҳар ҷо-ҳар ҷо мардум давра гирифта рост истода буданд. Роҳбари мо моро ба ҳар кадоми он давраҳо бурда ягон – ягон нишон дод. Дар баъзеи он давраҳо гирғиракбозӣ, дар баъзешон тасмабозӣ, дар дигарашон қартабозӣ ва монанди инҳо буд, ки ҳамаи онҳо қиморбозӣ буда, камшууртарини одамон атрофи онҳоро фаро гирифта бахтозмой мекарданд ва маблағи ночизеро, ки бояд бо сад душворӣ ба-роӣ харчи сайр захира карда бошанд, дар он ҷо бой меоданд.

– Ин ҷо ҳеч ҷои тамошо нест, – гуфтам ба роҳбари худ бо оҳанги қадаре норозиёна ва хашмгинона.

– Ту монанди падарат як бачаи ҳам дилтанг ва ҳам душворписанд будай, – гуфт Иброҳимхоҷа оташин шуда ва баъд аз дақиқае қадаре нарм гардида сухани худро давом кунонид:

– Хуб, биёстон, шуморо ба бехтарин ҷои ин сайргоҳ барам.

Ӯ моро боз як бори дигар аз он растаҳои бӯрӯй гузаронида, ба гӯшаи гарби шимолии он сайргоҳ бурд. Дар он ҷо як сарҳавз буд, ки дар тарафи шимолии вай дуконҳои нонфурушӣ, ҳалвогарӣ ва мевафурушӣ ҷой гирифта буданд. Нонвоҳо нардбонҳои калони тахтагиро ба дарахтони сарҳавз тақя кунонда монда, бар рӯи пояҳои онҳо кулчаҳои калони ширмоли дубезаи Гиждувонро назарра-бо карда чида буданд. Ҳалвогарҳо ҳам қуттиҳои пурҳалворо аз нишеб ба фароз пасу пеш чида, рӯи ҳалвоҳошонро бо коғазҳои зарҳал зеб дода буданд, ки хеле иштиҳоовар менамуданд. Ба тарафи шимолии роҳи пеши сарҳавз талчае буд, ки ба болои вай мазори Хоҷа Дарвеш, ки ин сайр ҳар сол ба шарафи вай барпо мегардид, бино ёфта буд ва дар суффаи тарафи шарқии сарҳавз як ҷойхонаи болокушода барпо шуда буд.

Ман дар ин ҷо ҳам як чизи қобили тамошоёе надидам. Дуруст аст, ки кулчаҳои ширмоли ва ҳалвоҳои зарҳалпеч хеле дилкаш менамуданд. Аммо агар пул бошад, ба қадри даркорӣ аз инҳо харида бурда дар хона хӯрдан ҳам мумкин буд, барои ин ба сайргоҳ омадан, ҳатто сайр ташкил кардан ҳам лозим набуд. Лекин ман ин фикри худро ба роҳбар, ки навакак маро ба «дилтангӣ ва душворписандӣ» айбдор карда сарзаниш намуда буд, нагуфтам.

Аммо шояд ӯ ба ин фикри ман аз вачоҳатам пай бурда бошад: – Асли сайр шабона барпо мешавад, холо мардум фақат гардиш карда хӯрок мехӯранд ва ҷой менӯшанд, – гуфт ва илова намуд: – мо ҳам чизе харида хӯрда ба манзил равем, шабона боз меоем.

Раҳбар ба 8 пул ду кулчаи ширмоли хурд, ба ним танга ҳалвои равғани зарҳалпеч харида, моро ба ҷойхонаи сарҳавз бурд. Мо дар он ҷо ҷой фармуда, ба хӯрокхӯрӣ даромадем. Дар поёни суффа ба майдончае маддоҳе маърака гирифта ба мардум аз фазоиلى Хоҷа Дарвеш гап мезад. Назар ба қавли маддоҳ, Хоҷа Дарвеш одами қашшоқ будааст, бо ҳамаи ин худ гурусна гардад ҳам, хар чизе, ки дар дасташ афтад, ба маддоҳон ва гадоён садақа мекардааст. Ҳатто дар зимистон дар як рӯзи пурбарфу борон бо як қат чома ба кӯча баромадааст. Дар кӯча ба маъракаи маддоҳе рост омадааст, ки ӯ чома талаб мекардааст. Хоҷа Дарвеш чомаи худро ба он маддоҳ дода, худ дар он сармои саҳт бо тани ба курта ба хонақоҳи худ рафтааст.

Маддох дар паси ин «хикоя» - и худ аз мардум аввал чома, баъд аз он танга ва аз ҳама охир пули сиёҳ талаб кард. Ҳама як чиз-як чиз доданд. Дар қатори мардум Иброҳимхоҷа ҳам ба маддох як танга дод. Ман аз ин кори ӯ дар хайрат афтадам, зеро падарам мегуфт, ки «Иброҳимхоҷа бо садакаи мардум зиндагонӣ мекунад», бинобар ин аз ӯ пурсидам:

– Шумо чаро ба маддох пул додед?

ӯ ба ман нигоҳи табассумомези маънидоре карда гуфт:

– Магар дар дили ту гузашт, ки ин пулро ба маддох аз се тангае, ки падарат ба ман барои харҷи сайри ту дода буд, додам? Ин тавр нест. Ман ин пулро аз кисаи худ додам.

Бо ин эзоҳи Иброҳимхоҷа шубҳа ва хайрати ман дар бораи «чавонмардӣ» ва «саҳигии» ӯ ханӯз баргараф нашуда буд ва ҳоло ҳам ба ӯ бо назари суол ва тааҷҷуб нигоҳ карда меистодам. Магар ӯ аз ин кайфияти ман пай бурд, ки ба эзоҳи аввалиаш илова карда гуфт:

– Мардумро ба кори хайр ва садақадихӣ ёд додан даркор аст, ба маддох пул додани ман, ки ба сарам саллаи сафед ҳаст, ба мардум ибрат ва намуна мешавад ва «агар ба маддох садақа додан лозим намебуд, ин кас, ки мулло, эшон ва садақакӯр ҳастанд, ба ӯ пул намедоданд» мегӯянд ва ба қадри тавонистанашон ба ин кори хайр ҳамроҳӣ мекунанд.

Дар ҷанубии маркази Гиждувон ва наздик ба он деҳае буд, ки вайро Паҳмӯза (Паҳнмӯза) меномиданд. Бештарини калонсолони он деҳа маддох ва хурдсолхон «маддохбача» буданд. Маддохон, чунонки мисолаш дар боло нишон дода шуд, дар бозорҳо ва сайргоҳҳо маъракаи гирифта, хикояти оид ба хурофоти динӣ карда садақа металабиданд, маддохбачагон дар чойхонаҳо ба давраи чойнӯшон нишаста сурудхонӣ карда пул меғундоштанд.

Баъд аз тамои шудани маъракаи маддохӣ ду маддохбача бо як пешхон дар он чойхона пайдо шуданд. Маддохбачагон тахминан 16–17-сола буда, пешхонашон 25–26-сола менамуд. Инҳо ба ҳар давраи чойнӯшон, ки меомаданд, бачагон дар давра менишастанд, пешхон рост истода ягон суруде сар мекард, бачагон ба ӯ ҳамовоз мешуданд. Аммо на бачагон ва на пешхон он суурдро пурра намехонданд ва ба охир намерасонданд: ҳамин ки пешхон сар кард ва бачагон суурдро аз даҳони ӯ гирифта суурданд, пешхон ба талаб мебаромад. Талаби ӯ ҳам як дараҷа дағалона буд, масалан, мегуфт: «Канӣ кисая ковед! Сурфа кунед! Инъоматон бояд мувофиқи бурутатон бошад. Ҷӯи чавони тӯтибурут! Чаро натақатон намебарояд?... Ва монанди инҳо.

Баъд аз он ки чойнӯшон аз шарм, ё бо далолати якдигар, ё ин ки аз «шалҳагии» пешхон ба ҷон омада як чиз-ним чиз доданд, пешхон мегуфт: «Эй дастпарвардагони хоҷаи ҷаҳон Хоҷа Абдулҳолиқи Гиждувонӣ! Ман аз Бухоро бо нияти хайре ба шумо меҳмон шуда омадам. Ман меҳоҳам имсол ба ҳаҷ равам. Маро «Ҷурачулак» меноманд, ки дар гузари Маддохони Бухоро зиндагонӣ мекунам. То ҳол шумо ба ман ҳар чизе, ки додед, барои хотири ин чавони хушовоз буд ва он чизҳо ҳақи инҳост. Акнун ман барои худо, барои харҷи роҳи Маккаи муборак – барои худ металабам. Баъд аз мавсими ҳаҷ кадоме аз шумоён, ки барои кори худ ба Бухоро равад, як сари қадам ба гузари Маддохон рафта пурсад, ки

ман ба ҳаҷ рафтаам ё не, агар касе гӯяд, ки «Чӯрачулак ҳаҷ нарафтааст», ҳар кадом аз шумо, ки дар ин ҷо ба ман як танга додааст, аз ман даҳ танга карда гирад».

Албатта, мардум ба пешхон боз як чиз-як чиз доданд.

Ба ман сурудхонии маддохбачагон хеле хуш омада буд. Ҳақиқатан ҳам онҳо хушовоз ва хушхон буданд. Ҳайфо, ки пешхони ноинсоф ба дурусттар хондани онҳо роҳ наметод, бо талаби пай дар пай ва пулгундорӣ ҳамаро ба ҷон мерасонд.

* * *

Мо бегоҳӣ ба манзил рафтем, дар он ҷо тарфҳои дору ҷойқардари монанди офтобаҳои кулолгарӣ болои ҳам чида монда буданд. Баъд аз як-ду соат дар он ҷо ёзидан, боз ба сайргоҳ омадем. Дар ҷойхонаҳо ва дуконҳо шамъҳои калон месӯхт, дар майдонҳо ўғурҳоро пури равған карда дар вай латтакӯҳна гузошта даргиронда буданд, ки машъалвор атрофро равшан мекард. Мо чароғони сайргоҳро гардиш карда баромадем. Иброҳимхоча ба мо як шадда мушаки коғазӣ харида дод. Дар ин вақт дар миёни мардум «тарфбозӣ сар мешавад» гӯён ҳаяҷон ва гулгула пайдо шуд. Иброҳимхоча моро ба болои талча баровард. Ба болои тал гайр аз мазори Хоҷа Дарвеш боз як хоначаи дигар буд, ки дар қатори иморати мазор бино ёфта буд. Дар байни мазор ва хонача як дарахти тут буд. Аз тарқиши дари хонача партави заифи чароғи хирасӯзе берун меафтад.

Иброҳимхоча моро дар пеши он хонача – дар ҷое, ки аз он ҷо сарҳавз ва дуконҳои нонворӣ, ҳалвогарӣ ва мевафурушӣ менамуданд, шинонда:

– Тарфбозӣ дар атрофи ҳамин сарҳавз сар мешавад. Дар он ҷо будани шумоён хавфнок ва дар вақти тарфбозӣ тарсиданатон, ё ин ки дар зерини мардум монда пахш шуданатон мумкин аст. Дар ин ҷо беозор ва бетарсу бим тарфбозиро ба хубӣ тамошо мекунад, – гуфт ва аз кисааш як қуттӣ гӯгирд бароварда ба ҷияни худ Ҳомидхоча дода илова намуд:

– Агар то сар шудани тарфбозӣ дилатон тангӣ кунад, гоҳо аз мушак як донашро даргиронда бозӣ карда шинетон.

Иброҳимхоча рафт. Ҳомидхоча гӯгирд зада яке аз мушакҳоро даргиронд. Ҳамин ки овози қарсози мушак баромад, аз хона ҳам овози ҷонкоҳи: «вой мурдам!» гуфтани чанд кас якбора баланд шуд ва дари хона кушода шуда аз он ҷо чанд кас берун омад. Мо тарсида гурехтем. Ман худро ба даруни бинои мазор гирифта пинҳон шудам. Ҳомидхоча, ки ба тарафи дигар гурехта буд, ба даст афтад. Аз хона баромадагон ўро гӯшқашак карда, ду-се торсаки ба рӯяш заданд ва баъд аз тавба додани Ҳомидхоча аз мушакпарронӣ, ҳудашон боз ба хона даромада дарро бастанд.

Ман оҳиста аз мазор баромада пеши Ҳомидхоча омадам. Ў ханӯз гирия мекард ва маро дида аз шарм бояд бошад, хомӯш гардид ва ба ман:

– Биё, бинем, ки дар ин хонача кихоянд ва чӣ кор мекунанд. – гуфт.

Мо пеши хонача рафта аз тарқиши дар поидем. Дар он ҷо 3–4 каси рангкандани нишаста буданд, дар пеши ҳар кадоми онҳо бар рӯи рӯймолчаи чиркине қандалот, мавиз ва ҳалво барин чизҳои ширин буд. Дар як тараф яке аз онҳо чизеро

дар косае фишор медод. Хамаи инҳо сари худро ҳам карда ва чашмонашонро пӯшонда менишастанд, касе ҳам, ки дар коса чизеро фишор медод, сархам ва чашмпӯшида буд. Баъзе аз инҳо, бе он ки сарашро бардорад, ё чашмашро кушо-яд, магасвор садои гинг-гинги заифе мебаровард. Дигаре аз онҳо дар ҳамон вазъ-ият ва бо ҳамон садои «гинг-гинг» ўро ҷавоб медод.

Маълум буд, ки инҳо бо ҳам хомӯшона сӯхбат доранд. Аммо чӣ гуфтана-шон он тараф истад, садошон ҳам равшан шунида намешуд.

Ҳомидхоҷа, бе он ки овоз барорад, аз дасти ман гирифта ишорат кард, ки ба ҷои худ биравем. Чун ба ҷои худ рафта нишастем, ӯ ба ман:

– Инҳо кӯкнорӣ будаанд, он чизе, ки дар коса салоя мекунанд (молиш медиҳанд), гӯзаи кӯкнор аст, ки вайро пахш карда обашро нӯшида кайф меку-нанд, – гуфт.

– Ту аз кучо медонӣ, ки инҳо кӯкнорӣ ва он чиз кӯкнор аст? – Ман аз ӯ пур-сидам.

– Ман медонам, ман дар Гиштӣ ҳамроҳи тағоиям кӯкнорхонаро дидаам. Тағоиям яке аз онҳоро, ки бемор шуда будааст, барои хондан рафта буд, – гуфт ва илова кард: – инҳо аз овози баланд метарсанд. Ту тамошо кун, ки ман аз инҳо чӣ навъ ниқори худро мегирам.

Ҳомидхоҷа шаддаи мушакро дар багал карда рафта ба дарахти тут баромад ва ба нӯги як шохи баланди вай шаддаро овехт. Баъд аз он аз кисааш гӯгирд бароварда нӯги ресмони шаддаи мушакро оташ дод ва худ зуд фуromaд ва маро ишора кард, ки ҳар ду аз кӯкнорхона дуртар рафта пинҳон шуда нишастем.

Баъд аз дақиқае оташи ресмон ба мушак расид ва садои қарсоси вай баро-мад. Боз кӯкнориҳо монанди аввала фарёдкунон берун давиданд ва ҳарчанд ҳар тарафро кофтанд, аз мушакпаррон асаре наёфта ҳақораткунон ба хона дарома-да дарро бастанд. Баъд аз рафтани кӯкнориён Ҳомидхоҷа:

– Гӯри модари инҳоро нишон додам, – гӯён аз шодӣ кийгос мезад.

Мушакҳои коғазӣ ба ришта чунон гузаронида шуда буданд, ки дар байни ҳар ду мушак ба қадри як банди ангушт ресмон холӣ меистод. Баъд аз таркида-ни мушаки яқум, ришта кам-кам сӯхта ба мушаки дуҷум расид. Боз ҳамон қар-сос, боз ҳамон фарёди ҷонкоҳ ва давида баромадани кӯкнориён ва боз ҳамон кийгоси шодиёнаи Ҳомидхоҷа такрор ёфт. Дар таркидани мушаки сеюм боз ҳамон ҳолат рӯй дод. Ман ба Ҳомидхоҷа гуфтам:

– Агар ҳамин воқеа рӯй наредод, ман аз сайри Дарвешобод чизеро тамошо накарда мерафтам. Акнун метавонам гӯям, ки «дар сайр тамошое кардам...»

Дар ҳамин вақт мушаки чорум таркид ва мо ба тамошои фарёд ва давида баромадани кӯкнориҳо машғул будем, ки аз қафои мо садои ҷонкоҳи дигаре баромада фашшосзанон давом намуд ва тамоми давру пеш равшан шуда рафт. Мо ба паси худ ба тарафи сарҳавз нигоҳ кардем. Дар он тараф тарфбозӣ сар шуда буд; дар роҳи танги пеши сарҳавз гурӯҳи одамон чунон зич истода бу-данд, ки бо таъбири мардуми ҳамон вақт «агар сӯзан партоед, ба замин наме-галтид», даруни дуконҳо, болои бомҳои тарафи гарбии сарҳавз низ аз одам пур буд. Дар ду тарафи гурӯҳи мардум ду ҷавони барҷастақомате буд, ки дас-тонашон то оринч кушода, дар дасти ростии ҳар кадоми инҳо як тарф буд. Тарф

монанди аждаҳое, ки дар афсонаҳо нақл мекунанд, бенст фашшоси дахшатангез мезад ва монанди ҳамон аждаҳои афсонавӣ аз даҳони худ оташ мебаровард. Забонан оташи тарф монанди оби фонтан – фаввораҳои пурзӯр ба тарафи хаво рост мерафт ва бар қуллаи худ хиргоҳе ба вучуд оварда, дар гирдогирди худ шарорапошӣ мекард.

Вақте ки ин ду ҷавон рӯ ба рӯи ҳам ба якдигар наздик шуданд, оташи тарфи инҳо суст шудан гирифт ва аз ду каноре, ки ҳар дуи ин ду ҷавон омада буданд, дунафарӣ – чор нафари дигар дутарфӣ – чор тарфро оташ дода рӯ ба рӯи ҳам омадан гирифтанд. Яке аз ин ҷавонҳо хеле хурдсол буд ва монанди раққосони давраи базм, тарф дар даст, паррик барин чарх мезад. Аз ҳар тараф овоз баромад: «Намур, Абдулло, шо бош! Ҳақиқатан ту сафдар хастӣ!...»

Ман дар рӯшноии оташи тарф рӯи ин ҷавони хурдсолро дида ба ҷашмонам бовар накардам: ин Абдулло ҳамон бачае буд, ки дар мактаби духтарона ҳамроҳи ман мехонд ва падари ӯ Ботурбойи рангрез ӯро аз Гиждувон ба Соктаре бурда монда буд, ки бадахлоқ нашавад. Аммо, ӯ баъд аз он ки аз Соктаре ба Гиждувон омадааст, бо вучуди хурдсолӣ ба қатори бӯзбалаҳои он ҷо даромадааст ва барои хунароҳе, ки дар ҷангҳои байни олуфтагон нишон додааст, дар хурдсолӣ лақаби «сафдариро» ҳам гирифтааст.

Баъд аз ба поён расидани оташи тарфи ин ҷавон аз ҳар ду тараф сенафарӣ – шаш нафар шаш тарфро оташ дода ба майдон даромаданд ва аз байни мардум «гулрез - гулрез» гӯён садоҳо баромад. Оташи ин тарфҳо бо рангҳои гуногун – сурху зарду бунафшу сабзу нилобӣ шуда мебаромаданд ва хиргоҳи инҳо ба гулбуттаи бисёр калоне монанд буд, ки гулҳои гуногун шукуфта бошанд.

Як вақт аз тарафи поини яке аз тарфҳо оташ баромад ва тарфбоз бо тарфи худ ба замин афтод. Фулгулаи мардум баланд шуд: «пошна зад, тарфи гиждувониҳо пошна зад... Вобкандиҳо бурданд... инҳоро ба ҳавз партоед... ӯй позарезони Мулиён, зудтар бароед, ки обрӯи гиждувониҳо рафт...»

Аз ҷое, ки тарф пошна зада буд, чанд касро аз замин бардошта бурда ба ҳавз партофтанд, ки аз либоси онҳо дуд ва шарораи оташ мебаромад.

«Позарезон! Позарезон!» Ин садо аз тарафи як гурӯҳи мардум бо шодиёна баланд шуд. Тарафи муқобили онҳо ҳам садо дод: «Ба муқобили позарезони Гиждувон позарезони Вобканд ҳам тайёранд. Мардии ҳар туманро майдон нишон медиҳад. Пешакӣ шодӣ накунед!»

Аз ду тараф 8-тарфӣ – 16 тарф намоён шуд. Аммо фурсате нагузашта яке аз тарфҳои вобкандиҳо пошна зада баробари ҳамин як тарфи дигари онҳо кафид, ки садои вай тоқатгудоз буд, баробари кафидани тарф нардбони нонвое, ки дар вай кулчаҳои ширмоли дучорякӣ (чоркилограммӣ) чидагӣ буд, аз ҷояш парίδα ба ҳавз афтод.

Ман бо Ҳомидхоча бо шунидани он садо ва дидани он ҳол рӯ ба замин хобидем. Фарёд, нола, гиря ва зории ёриталабии одамони бисёр бо фашшоси 14 тарф, ки оташпошӣ мекарданд, омехта як ҳолати пурдахшате ба вучуд оварда буданд. Мо ханӯз аз тарс сар аз замин намебардоштем. Як вақт фашшоси тарфҳо паст шуд ва садои якчанд одамон баланд гардид: «Бас кунед! Вобкандиҳо шикаст хӯрданд! Ҳафтаи оянда адаби гиждувониҳоро медиҳем, холо пешакӣ шодӣ накунед!..»

Баъд аз он ки садоҳо тамомаи паст шуда дар сарҳавз оромии андӯхгинонае ба вучуд омад, мо аз замин сар бардоштем. Ҳомидхоҷа:

– Кӯкнориҳо чӣ шуда бошанд? – гӯён ба тарафи хонача давид. Ман ҳам аз дунболи ӯ давидам. Дари хона кушодагӣ, чароғ хира месӯхт, косаи кӯкнор дар рӯи хона чаппа шуда монда буд, рӯмолчаҳои кӯкнориҳо ҳам бо халқасоҳошон ҷо ба ҷо истода буданд. Аммо аз кӯкнориҳо асаре набуд. Маълум мешуд, ки онҳо бо сар шудани тарфбозӣ ба тарафе гурехта рафтаанд.

Баъд аз фурсате Иброҳимхоҷа омад, ба сари ӯ саллааш набуд ва ҷомаи рӯяш дар даст ва тар буд. Мо аз вай аҳвол пурсидем, ӯ гуфт:

– Вақте ки аз тарафи вобкандиён ва ғиждувониён дутарфӣ чор тарф ба майдон даромад, ман ба ду тарфбози ғиждувонӣ наздик рафта онҳоро дуо кардам: «Худо шумоёнро аз офати тарф нигоҳ дорад ва илоҳӣ аз ин майдони мардон голиб бароедон» гуфтам. Яке аз онҳо гуфт: «Агар мо бешикаст бароем. ман ба шумо назри дуруст медиҳам». Ман он ҷавонро дубора дуо кардам. Аммо фурсате аз миён нарафта тарфи ӯ пошна зад, аз ду пояш маҷрӯҳ шуда ба замин афтод ва либосҳояш ҳам даргирифт. Мардум ӯро ва чанд каси дигарро, ки дар вақти пошна задани тарф либосашон даргирифта буд, бардошта бурда ба хавз андохтанд. Як вақт дидам, ки ҷомаи ман сӯхта истодааст. Ман ҳам зуд ҷомаро аз тан кашида бурда ба оби хавз андохтам...

– Саллаатон чӣ шуд? – гуфта Ҳомидхоҷа аз тағоиаиш пурсид.

– Ҳоло ҳикояти худро тамом накардаам, – гӯён ба нақли фалокати тарфбозӣ давом намуд. – Ман баъд аз куштани оташи ҷомаам барои хубтар ва осудатар тамошо кардани тарфбозӣ дар дукони писари Назруллобои ҳалвогар – Файзибой ҷойгир шудам. Он ҷо ҳақиқатан ҳам осуда буд, ба сабаби берун будан аз гурӯҳи мардум ва дур будан аз оташпошии тарф ба назар ҳеҷ гуна хавфе наменамуд. Аммо, вақте ки тарфи шуми вобкандиён кафид, аввалин хавфи пуртаҳлука дар он ҷо рӯй дод: дукони нонво бо нардбонҳояш ба хавз парида рафт, чандин касоне, ки дар он ҷо ҷойгир шуда буданд, маҷрӯҳ шуданд: дукони ҳалвогар сӯхт, дар он ҷо ҳам чандин касон маҷрӯҳ шуданд ва ман, ки аз пошна задани тарфи ғиждувониён зарар дида будам, бо пошна задани тарфи вобкандиён худро ба канор кашидам. Аммо баъд аз кафидани тарфи вобкандиён касе ба ман гуфт, ки «ақамулло, саллаатон сӯхта истодааст». Ман дарҳол салларо аз сар гирифтам, ки бурда ба оби хавз партоям, аммо нашуд, чунки саллаи докаи нозук тамомаи даргирифта буд ва бо гирифтани аз сарам дастонам сӯхтанд ва ба таги по партофтаам ва саллаам дар пеши назарам сӯхта хокистар гардид.

Назар ба қавли Иброҳимхоҷа, дастони ҷавони вобкандӣ, ки тарф дар даст ӯ кафида буд, аз бандҳояш ҷудо шудааст ва бақияи дастонаш то бозувонаш сӯхтааст, ҳудаш беҳуш афтодааст. ӯро бардошта бурдаанд. Ҳоло аз зинда будан ё мурдани ӯ хабаре набудааст. (Ман як ҳикояти тарфбозии Ғиждувонро, ки дар вақти калонсолии ман дар бозори шаби рамазон дар растаи Ғиждувон барпо шуда ба ҳалокати одамони бисёре сабаб шуда буд, дар «Аҳмади девбанд» ном асари худ нақл кардаам.)³²

* * *

Мо ба манзил рафта хобида нагоҳонӣ боз ба сайргоҳ омадем. Дар сарҳавз он зинати дирӯзаи дукондорон намонда бошад ҳам, ба ҳар ҳол асархон сӯхторро барҳам дода, як дараҷа ба тартиб даровардаанд. Мо дар чойхонаи сарҳавз ба чойнӯшӣ нишастем, намад ва гилемҳои чойхона ҳам порча-порча шуда, шакли сояи дарахти сафедорро гирифта буданд.

Мо ҳанӯз чойнӯширо тамом накарда будем, ки маддоҳи дирӯза омад ва бо Иброҳимхоча бо эҳтироми муридворона вохӯрдӣ намуда ба пеши мо нишаст ва ба ӯ хитоб карда гап сар кард:

– Ман шунидам, ки дар фалокати дишаба чомаи шумо сӯхтааст, бинобар ин яке аз беҳтарини чомаҳоеро, ки дар маъракаи дирӯза бо баракати нафаси шумо ба ин дуогӯй омада буд, ҳада гӯён ба шумо овардам ва қабулашро илтимос менамоям, – гуфт ва бастаеро, ки дар даст дошт, ба пеши Иброҳимхоча гузошт.

Иброҳимхоча:

– «Дар кори хайр хочати ҳеч истихора нест»³², – гӯён чомаро гирифт ва маддоҳ рафт ва баъди аз пеши мо дур шудани маддоҳ Иброҳимхоча ба ман нигоҳ карда гуфт:

– Дидӣ, натиҷаи тангаи ба маддоҳ додаи дирӯзаамро? Пули ман ҳам монанди пули судхӯрон зиёд шуда ба худам бармегардад.

Мо баъд аз чойнӯшӣ ба тамошои хартозӣ рафтем.

* * *

Дар роҳи калони тарафи шарқии сайргоҳ, ки аз даҳанаи бозори гов то мадрасаи Чӯбин васеъ ва рост мерафт, хартозӣ – пойгаҳи харҳо барпо шуда буд. Дар пойгаҳ тахминан 50 хар иштирок доштанд. Ин харҳо ҳама сафед, калон, чорӯбдум, шамшерёл ва сикгӯш буданд. Дар пойгаҳ ду хар, ё зиёда аз онро якбора сар медоданд. Ҳамроҳи ҳар хар як асп ҳам сар дода мешуд. Дар асп як ҷавони асптози хунарманд савор шуда, ба хар ягон бачаи 12–14-соларо савор мекарданд. Ҷои ба давиш сардиҳӣ даҳанаи бозори гов – сари бозори асп буда, пиллаҷои охириаш пеши мадрасаи Чӯбин буд ва ҳакамҳо ҳам дар он ҷо меистоданд.

Аввал ду-се курраи бачагон ва харҳои харкорони ҳаваскорро ба пойгаҳ монданд ва баъд аз он навбати харкорони мутахассис ва харбозони номдор расид. Вақте ки ду нафар аз инҳо ба болои тездав будани хари худ аз даҳ танга, ё ин ки аз 20 танга гарав мебастанд, «бологаравӣ» сар мешуд. «Бологаравчиён» ҳар қадом тездав будани яке аз ин харҳоро даъво карда байни худ аз 20 танга, 50 танга, ҳатто аз сад танга гарав мебастанд. Ба ҳамин тариқа ба болои тездавии харони одамони дигар, берунаҳо дар байни худҳошон чандин сад танга бурду бой мекарданд – ё мебурданд ё бой медоданд.

Дар охири кор Истам Хархӯр ном як харбози пурлофубод ба майдон даромад. Хари ӯ хеле калон ва фарбеҳ буд, ҳамчунон маст буд, ки фурсате аз ханг задан хомӯш намонд. Бо вучуди ин ки худи Истам аз таги нӯхтаи вай дудасти маҳкам дошта меистод, вай ҳар замон рост мешуд ва ба харони дигар ҳамла кардан мехост.

Истам баъд аз бисёр таъриф кардани хари худ ҳарифе талаб кард, ки бо дусад танга гарав бандад. Лекин ҳеч кас ба ӯ талабгор набаромад ва ҳама ме-тарсиданд, ки ҳарашон аз хари ӯ пас мемонад ва гаравро бой медиҳанд.

Дар охир Рустами Ашкӣ ном як чавони наврас муқобили Истам Хархӯр ба-ромад. Ин чавон тахминан 16–17-сола буда, се дандони пеши болоиаш аз лабо-наш баромада меистод ва ҳараш ҳам нисбат ба хари Истам Хархӯр хурд, лоғар ва газгӯшт буд. Ҳама ба ҳаракати ин чавон меҳандиданд ва «беҳуда дусад тан-гаро аз даст медиҳад» мегуфтанд. Истам Хархӯр бошад, дар ғазаб омада «ба ман ор аст, ки бо ҳамин бачаи ашкӣ гарав бандам ва «бузи биничоки» худро бо хари маслуҳи ӯ давонам» – мегуфт.

Тамошобинон гуфтанд:

– Агар ту ҳаратро бо хари ӯ надавонӣ, мо хари туро мағлубшуда мешумо-рем.

Истам оташин шуда:

– Хуб, пулро бароред, баъд ман гарав мебандам, – гуфт ва илова кард: – вақте ки ман гаравро мебарам, аз кучои ин ятимак пул мерӯёнам.

Бача танҳо сад танга доштааст. Ночор ӯ ҳарашро бо шарт фурӯхтан хост. Шарт ҳамин, ки агар гаравро барад, сад тангаи харидорро саду панҷоҳ танга карда медиҳад ва ҳар ба ҳисоби ҳудаш мемонад. Ва агар бой диҳад, ҳар аз они харидор мешавад.

Оқибат як мӯйсафед, ки дар чавониаш харбоз буда, бинобар пириаш ҳоло ин бозиро тарк карда будааст, розӣ шуд, ки бе харидани ҳар ба Рустам сад танга қарз диҳад ва ӯро тасалли дода:

– Натарс, бачем, хари ту аз хари Истам мегузарад ва баъд аз бурдан ба пули ман панҷ танга ҳамроҳ карда диҳӣ, мешавад, ҳарат ба худат насиб кунад, – гуфт ва аз ҳамёнаш сад танга шумурда ба Рустам дод.

Истам Хархӯр бо шунидани сухани пиракӣ, ки мегуфт: «...хари ту аз хари Истам мегузарад, монанди ҳезуми саланг даргирифт ва ғазаболудона ба мӯйса-фед гуфт:

– Ман ҳамин харро соли гузашта дусад танга ҳарида будам, як сол боз аз барои ҳамин рӯз парвоу парвариш карда меоям. Агар хари ман аз ҳамин хари маслуҳ монад, номамро мегардонам ва лақаби «Хархӯрӣ» ба ман ҳаром шавад ва бо ҳамин корд (яккакорди худро нишон дода) шиками харро кафонда мепар-тоям.

Мӯйсафед табассумкунон ба Истам гуфт:

– Оташи нашав, додар! «Мардро майдон нишон медиҳад, харро чавлон» гуфтаанд. Ҳоло ки ҳарат натохтааст, пешакӣ лофу бод назан ва баъд аз он ки ҳарат гузашт, ҳар чӣ қадар лоф занӣ, майлат!

Пойғаҳи ду хар сар шуд. Хари Истам ҳаллосзанон пеш гузашт. Рустам хари худро ба ягон бачаи беруна надода худ савор шуда буд, ӯ чилави ҳарашро каша аз паси хари ҳариф мерафт. Истам саллаи худро ба осмон ҳаво дода фарё-ди шодиёна мекашид. Ҳамин ки ҳар ду хар нимаи майдонро тай карданд, Рус-там чилави хари худро сар дода овоз дод: «Ҳай, чонвар, мондаатро гир!» Хари Рустам чорпокунон ба хари Истам расида гирифт. Ҳар ду хар аз назари тамо-

шобинон гоиб шуданд. Баъд аз фурсате хакамхо омада гузаштани хари Рустамро хабар доданд. Рустам ҳам бо хари худ омад, аммо дар чехраи ӯ аломати галаба набуд. Истам бошад, ба ин мағлубият тоқат карда натавонист ва яккакорди худро аз гилоф бароварда то гулубандаш ба шиками хари худ фурӯ зад. Хар ба замин афтод ва мӯйсафед ба Истам гуфт:

– Харат ҳеч гуноҳ надошт, айб ба худат буд, ки ту ин ҷонварро хомфарбех карда будӣ. Бояд ба шиками худ корд мезадӣ.

Тамошобинон ба ин аҳволи ваҳшиёна нафрат карда пароканда шуданд.

* * *

Мо аз бозори асп ба майдони бозори гӯсфанд рафтем, ки дар он ҷо тагалчангдозӣ мешудааст. Дар он ҷо ҳам монанди хартозӣ дар тагалчангандозӣ харифон бо якдигар гарав мебастанд ва тамошобинон бологарав мемонданд, ки дар натиҷа маблағи бисёре бурду бой шуд. Дар охир як тагалеро, ки тамошобинон дунбаи вайро якуним пуд тахмин мекарданд, ба ҷанг дароварданд. Дар вақти ҷанг бо зарбаҳои саҳт, ки тағали фарбех ба муқобили худ мезад, дунбааш аз ҳад зиёд ҷунбиш хӯрда кафид ва соҳибаш маҷбур шуд, ки он ҷонварро сар бурида гӯшту равғанаширо бо нархи одӣ фурушад.

Бо ҳамин сайри як шабурузии Дарвешобод тамошобинон шуд ва ман аҳд кардам, ки дигар ба сайри Дарвешобод наравам, чунки дар он ҷо ягон тамошои дилхушкунанда набуд.

«ПАРВАРДИГОРХҶА»

Дар деҳаи Соктаре аз миракониён Қорӣ Маҳмуд ном касе буд. Ӯ як шахси ширинкор, хушгап ва ҳозирҷавоб буд. Падараш ӯро дар хурдсолиаш барои ҳифз кардани Қуръон ба қорихона монда будааст, ки сифати «қоригӣ» ба ӯ ба ҳамон муносибат дода шудааст. Ӯ баъд аз калонсол шуданаш ба хизмати сипоҳгарӣ даромада, дар пеши ҳокимони вилоятҳои амири шогирдпешагӣ кардааст, Баъд аз чандин сол дар ин кор будан ба деҳа баргашта эшонӣ ва дуохониро пеша карда буд.

Рӯзе ман аз вай пурсидам:

– Сабаб чист, ки шумо сипоҳгариро тарк карда эшониро сар кардед? Ва ҳол он ки сипоҳгарӣ ҳарчанд хурд ва ба дараҷаи шогирдпешагӣ бошад ҳам, дар вай як навъ ҳокимият ҳаст, аммо эшон ва дуохон ҳарчанд калон бошад ҳам, кори ӯ маънан як навъ гадоӣ аст.

Ӯ ҷавоб дод:

– «Ғараз аз тушбера гӯшт хӯрдан» гуфтаанд. Одам хоҳ сипоҳгарӣ кунад, хоҳ эшонӣ ва дуохонӣ – мақсад як лаб нони беминнат ёфта шикам сер кардан аст. Аммо сипоҳ ҳарчанд ҳокимият мекунад ва мардум маҷбуран ба фармони вай итоат менамояд, ӯро ҳама золим медонанд ва аз шумшакли ӯ безоранд, хусусан шогирдпеша, олати рӯйрости зулми амиру вазиру ҳоким аст, мардум аз вай бисёр нафрат доранд. Ҳарчанд аз бозхости ҳукумат тарсида ба ӯ итоат мекунанд, агар даст ёбанд, ӯро накушта намемонанд. Ман дар натиҷаи 10-сола шогирдпешагии худ ин маъниро дуруст фаҳмидам. Аммо эшонӣ ва дуохонӣ як

нешан бисёр осуда аст, эшон ва дуохон харчанд дар пӯст кандани мардум аз сипоҳ фарқ надорад, лекин ӯ чони касро бо пахта мегирад ва дар дасти ӯ гирифт-торшудагон чон додани худро нафаҳмида мемонанд, ба болои ин на танҳо аз ӯ нафрат намекунанд, балки ӯро халоскори худ дониста, ҳамеша ба вай ихлос ва муҳаббат арз мекунанд. Бинобар ин ман аз он пеша ба ин пеша баргаштам.

Дар деҳаи мо Убайдхоча ном як миракони дигар буд. Ӯ як одами бечораи номуроде буд. Ӯ дар дунё ҳеҷ орзуву хавасе надошт. Аз моли дунё 4 таноб – як гектар замин ва як зардолузор дошт, ки бо даромади ҳаминҳо бечоравор зиндагонӣ мекард. На сипоҳгарӣ мекард ва на эшониву дуохонӣ. Аммо ӯ сипоҳиён ва эшонону дуохонро бисёр дӯст медошт. Ӯ дар бораи «адолат»-и золиитарини ҳокимон ва «каромати» бесаводтарин ва фиребгартарини эшонон ҳикоятҳо сохта ва бофта мегуфт. Агар касе ба гуфтаҳои вай гӯш андозад, як рӯзи тамом ҳам дар ин бора ҳикоят карда метавонист.

Қорӣ Маҳмуд ҳикоятҳои Убайдхочаро гӯш мекард, ӯро масҳара менамуд ва бо фактҳои ба ӯ маълум дурӯғ будани гуфтаҳои вайро ба пеши мардум фош мекард ва дар охири:

– Бародар, ту фосиқи маҳрум мебошӣ. Агар ту сипоҳ мебудӣ, ӯ ин ки дуохонӣ мекардӣ, ман туро бо ин ҳикоятҳои дурӯғат айб намекардам. Чунки гайр аз ман «ҳеҷ араб намегӯяд, ки дӯғи ман турш аст». Аммо ту маддоҳи бемузду миннати сипоҳиён ва эшонон ва даллоли маъсияти³⁶ онон мебошӣ, ки ин аҳмакист.

Рӯзе ман дар лаби чӯи Мазрангон, ки аз даруни деҳаи мо мегузашт, нишаста будам. Қорӣ Маҳмуд савора омада ба он сӯи чӯ фурумад ва аспашро ба ҳавлиаш сар дода худ ба лаби чӯӣ дар рӯ ба рӯи ман нишаста дасташро шустан гирифт. Ман аз кучо омаданастро пурсидам.

– Аз деҳаи Обкена, аз чанозаи касе, – гуфта ҷавоб дод.

– Дар вақти бемории он мурда ба сари болинаш бояд барои хондан ҳам рафта бошед? – гӯён пурсидам.

– Албатта, рафтам, хондам, назрашро ҳам гирифтаам ва имрӯз гӯронда омадам, – гуфт.

– Вақте ки диданд дуои шумо ба бемор таъсир накард ва ӯ мурд, бо ҳамаи ин аз шумо ихлосашон нагашта ба чаноза хабар кардаанд-дия – гуфтаам ман.

– Мардумони авом аҷаб хислате доранд, – гӯён ӯ давом намуд, – мурдашӯйро, ки гайр аз шуста додани мурдаашон ҳеҷ айбе надорад, «шумпоикадам» гӯён ба чаноза роҳ намедиханд. Аммо ба эшону дуохонон чунон ихлосманданд, ки ӯро бурда ба умеди шифо бемори худро мехонанд ва ба ӯ назру ниёз медиҳанд, агар беморашон сиҳат ёбад, инро аз некии пойкадами дуохон ва аз шарофати дуои ӯ медонанд ва ба ӯ гашта-баргашта арзи ихлос мекунанд ва такрор ба такрор ҳадя медиҳанд. Аммо агар бемор мурад, инро аз худо медонанд ва аз расидани аҷали ӯ мешуморанд, ки дар ин сурат на танҳо аз эшон ихлосашон намегардад, балки ӯро аз дигар имомон ва муллоён мӯхтарамтар шумурда, дар йиртиш, агар ба онҳо як оршин суф ё чит диҳанд, ба эшон як тӯб дока медиҳанд.

Қорӣ Маҳмуд дар охири суханаш гуфт:

– Дар ҳар ҳол эшонон ва дуохонон аз мурдашӯён хушбахттар ва баландто-
леътаранд. (Ман ин сӯхбати Қорӣ Маҳмуро дар «Дохунда» дар боби «Чаноза»
дар мусоҳибаи Ҳочӣ Якуббой бо эшони Султонхон мазмунан додам.)

* * *

Дар деҳа дар байни ҷавонони калонсол гаштак мерафт. Дар яке аз он гаш-
такҳо як шаб Қорӣ Маҳмуро бинобар хушгапиаш ва Сайид Акбарро ба сабаби
талабаи мадрасаи Бухоро буданаш (ҳарчанд инҳо дар он гаштак аъзо набошанд
ҳам) ба меҳмонӣ хабар кардаанд. Ҳамаи меҳмонони беруна ва аъзоёни гаштак
дар сари шом (шояд барои исбот кардани калонии худ бошад, ки одатан калон-
ҳо дар маҷлисҳо дер меоянд), то ду соат аз шаб гузаштан наёмадааст.

Меҳмонон, ки ҳама ёру ҷураи якдигар мебошанд, ба соҳибхона гуфтаанд:

– Агар чизе хӯрок тайёр карда бошӣ, биёр, ки аз гуруснагӣ ба ҷон омадем,
агар чизе надорӣ, рӯйрост гӯӣ, ки мо ба хонаи ҳудамо рафта чизе хӯрем.

Соҳибхона дар ҷавоб гуфтааст:

– Ҳама чиз тайёр аст, аммо ман ба омадани Сайид Акбархоҷа нигаронам,
ки он касро даъват кардам. Бояд боз андак мунтазир шавем.

Аммо баъд аз интизории бисёр боз Сайид Акбар наёмадааст.

Фардои он шаб дар сари кӯча дар қатори мардум Сайид Акбархоҷа ҳам
нишаста буд, ки Қорӣ Маҳмур омад ва аз Сайид Акбар сабаби дишаб ба гаштак
нарафтаниро пурсида гуфт:

– Як меҳмонхона одам аз ду соат зиёд ба шумо нигарон шуданд, аммо шумо
нарафтед. Ин хуб нашуд.

– Ман рафта будам, – гуфт Сайид Акбар, – аммо надаромада баргаштам.

– Чаро? – Қорӣ Маҳмур тааҷҷубкунон пурсид.

– Зеро соҳибхона, ки савод надорад, маро номбар карда «фалонӣ то ҳол
наёмад» гуфтаниро бо гӯши ҳудам шунидам. Номии маро, ки толибилми мад-
расаҳои Бухоро мебошам, ба забон гирифтани як одами бесавод магар дар ҳақи
ман беодобӣ нест? Бинобар ин «зиёфаташ сараша хӯрад» гӯён аз паси дари меҳ-
монхонааш баргашта омадам.

Қорӣ Маҳмур қаҳқосзанон хандида гуфт:

– Барои ҳар кас ва ҳар чиз як ном лозим аст, ки ҳеч набошад, дар гайби он
кас ва он чиз номро ба забон гирифта аз вай гап зананд. Акнун ки шумо аз номи
падаратон ба шумо дода ор мекарда бошед, ба шумо як номи бисёр калон меди-
ҳем, ки аз вай ор накунед ва бо гирифтани он ном шуморо фаҳмем. Ин ном, ба
фаҳми ман «Парвардигорхӯча» аст, ки номи худост ва дар дунё аз ин ном калон-
тар номе нест. Азбаски ба «Парвардигор», ки номи худост, барои шумо як кали-
маи «хӯча» ҳам ҳамроҳ мешавад, аз номи худо ҳам калонтар мешавад, ки ба
шумо бисёр муносиб аст.

Ҳама дар ханда шуданд, Сайид Акбар шӯрид. Аммо ба ҷамоат чизе гуфта
наметавонист. Ночор дар газаб шуда аз ҷояш ҷаста хеста ба хонаи худ рафт ва
чандин рӯз ба кӯча – ба миёни мардум набаромад, лекин унвони «Парвардигор-
хӯча» ба ӯ махсус шуда монд.

ПАДАРАМ

Ман дар бораи аҳвол ва характери падарам, ки бо вучуди дар хурдсолӣ аз ӯ чудо шуданам дар ҳаёти ман таъсири бузург гузоштааст, боз кадаре истодан меҳоҳам: падарам муллоҳои расмиро – имомҳо, қозиҳо ва раисҳоро бисёр бад мидид ва онҳоро ҳар вақт ба нодонӣ ва ноинсофӣ нисбат дода айб мекард. Аз қозиҳо танҳо қозӣ Абдулвоҳиди Садри Сарирро ва аз имомҳо баъзе касонеро, ки ман онҳоро надида будам, дӯст медошт.

Дар деҳот ҳар вақт дар миёни падарам ва имомҳо ҷанҷол меҳест, лекин ӯ аз ин ҷанҷолҳо голиб шуда мебаромад. Чунки ӯ «масъалаҳои нӯгируймолиро» – масъалаҳоеро, ки баъзе касон барои голиб омадан дар мунозира ёд гирифта мемонданд, чистонҳо, муаммоҳо ва ҳисоби абҷад барин чизҳоро, ё маънии баъзе шеърҳоро, ки фаҳмидани он ба донишмандон ягон воқеа мавқуф аст, мидонист, муллоҳои расми деҳот бошанд, ин гуна чизҳоро намедонистанд, баъзеи онҳо ҳатто саводи алифбой ҳам надоштанд. Ана бо ин гуна масъалаҳо ӯ муллоҳои деҳотро мағлуб мекард ва «нодон» гуфта дар пеши рӯяшон таҳқир менамуд.

Мардуми деҳот, хусусан занон, қозиҳоро бисёр бад мидиданд. Аз деҳаи мо ҳам як қозӣ баромада будааст, ки ман ӯро надидаам, аммо фарзандони ӯро ман дидаам, ки онҳоро «қозибачаҳо» мегуфтанд. Мардуми деҳаи мо ана ҳамон қозиро зиёдтар бад мидиданд. Бештарини заминони хуби Соктаре ва Сайидкент дар дасти авлоди ҳамон қозӣ буд. Дар тарафи шимолии деҳаи Соктаре як қитъа замин зардолузор буд, ки вайро «чорбоғи қозӣ» меномиданд. Дар вақтҳои он, ки ман ёд дорам, зардолуҳои он чорбоғ пир шуда аз ҳосил монда буданд. Қозибачаҳо он дарахтҳоро ба ангиштгарон фурӯхта буданд. Ангиштгарон дар он чорбоғ ҷандин кӯра сохта он дарахтҳоро ғалтонда сӯхта ангишт карда истода буданд.

Дар ҳамон рӯзҳо зани Усто амак занони деҳаро ба муносибате ба меҳмонӣ хабар карда буд. Ман ҳам ба сабаби хурдсол буданам ҳамроҳи модарам ба он ҷо рафта будам. Лекин ман бинобар гапдӯст ва кунҷков буданам ҳамроҳи бачагони дигар дар рӯи суффа бозӣ карда нагашта, дар хона – дар паҳлуи модарам ҷо гирифта дар қатори занон менишастам.

Дар байни занон гап ба болои қозиҳо рафт, яке аз занон қозиҳоро «кундаи дӯзах» номид ва «қозиҳо чунон месӯзанд, ки оташи дӯзахро аз будаш зиёдтар гарм мекунанд» – гуфт. Дигаре гуфт: «агар Худо дар дӯзах барои ҳар гунаҳгор як кӯрпачавор ҷой муайян карда бошад, ба ҳар як қозӣ дар он ҷо як ҳавлӣ сохта мидиҳад, ки дару девору хонаву асбобаш ҳама аз оташанд». Зани дигар сухани ӯро тасдиқ кард: «Лекин, – гуфт ӯ, – ин ба оммаи қозихост. Аммо ба қозии ҳамдеҳаи мо ғайр аз ҳавли оташи як чорбоғи оташи ҳам сохта доданро хостааст. Сабабаш ҳамин ҳаст, ки Худо фарзандони ӯро водор кардааст, ки чорбоғи ӯро ба ангиштгарон фурӯшанд. Ана ҳамин оташҳое, ки аз кӯраҳо баромада рафта истодаанд, ба он дунё рафта ба он чорбоғи оташи сарф мешаванд».

Модарам, ки бо шунидани аз падарам қозӣ Абдулвоҳидро дӯст медошт, ба гап ҳамроҳ шуда гуфт: «ба фаҳми ман қозӣ Абдулвоҳид ба ҷаннат меравад, чунки ӯро одил мегӯянд. Хусусан аз нав канондани ӯ рӯди Шофиркомро, ки сабаби ободии як туман шуд, бояд боиси бахшоиши Худо гардад».

Занони дигар ба ин фикри модарам ҳамроҳ нашуданд ва зане, ки ба қозии ҳамдеҳаи мо аз дӯзах як чорбоғи оташин таҳсис карда буд, гуфт: «Баъд аз қозӣ шудан, одил шудан мумкин нест. Агар қозӣ Абдулвоҳид дар вақти қозигии худ корҳои хуб бисёр карда бошад, ниҳоят аз чорбоғ ва аз ҳавлии оташини дӯзах халос мешавад. Лекин дар ҳар ҳол, ҳеч набошад, дар қатори гунаҳгори дигар як кӯрпача барин ҷойро аз дӯзах мегирад». Як зани дигар Ҳабибаро бе ризои падараш никоҳ кардани қозии мазкурро яке аз корҳои бади ӯ шумурд.

Ҳукми ин занон дар бораи қозӣ Абдулвоҳид ба ман ҳам маъқул нашуд, чунки ман ӯро дӯсттар доштам ва баъд аз он ки шоир будани ӯро фаҳмидам, муҳаббати ман нисбат ба ӯ аз ҳад зиёд афзуда буд.

Дилам намехост, ки ӯ дар оташи дӯзах сӯзад. Бинобар ин ман ин масъаларо аз падар пурсидам.

Ӯ монанди занон барои қозӣ аз дӯзах ҳавлӣ ва боғ сохта надихад ҳам, «онҳо ҳаромхӯранд, онҳо золиманд ва онҳо дар миёни амир ва мардум даллоли маъсият (гуноҳ) мебошанд, бинобар ин онҳо аз рӯи қавли худову расул бояд ба дӯзах раванд гуфт (падарам диндор буд, ӯ ба худову расул, ба қиёмат ва ба дӯзаху биҳишт иқро буд).

Вақте ки ман дар бораи қозӣ Абдулвоҳид фикри ӯро пурсидам, «худо раҳмат кунад, ӯ одами хуб буд (қозӣ Абдулвоҳид ҳамон рӯзҳо вафот ёфта буд), бояд ӯ чаннатӣ бошад ва ман ҳам дар паси ҳар намоз дар ҳақи ӯ дуои хайр мекунам» гуфт ва некиҳои ба мардум кардаи ӯро ягон-ягон шумурд. Аммо дар қатори некиҳои ӯ шоир будани ӯро ёд накард.

– Яке аз некиҳои ӯ бояд шоир буданаш бошад, – гуён ман ин сифати ӯро ба ёди падар овардам.

Падарам ба ин сухани ман хандид ва баъд аз он вазъияти ҷиддӣ гирифта гуфт: – Шеърғӯй ҳамеша ва дар ҳама кас сифати нек шудан намегирад. Шеър ҳам монанди илм як шамшер аст, агар бо шамшер одами бадро – душманро кушӣ, хуб аст, аммо агар бо шамшер ягон одами одӣ кушта шавад, хуни ноҳақ мешавад, кушандаро куштан лозим меояд. Шеър ҳам агар ба некӣ кор фармуда шавад, хуб аст, аммо агар ба бадӣ кор фармуда шавад, аз вай бадтар чизе нест.

Ман аз ин тафсилоти қаноатбахши падар часорат пайдо карда, ба писари косагар бе ризои падару модар никоҳ карданаш Ҳабибаро ба ёди ӯ расонда:

– Ин кори ӯ хуб буд ё бад?

– Никоҳи духтару писари калонсол бо ризои худи онҳо мувофиқи шарият аст. Ин корро ҳар қозӣ ҳам мекунад. Аммо фарқ дар ин ҷост, ки қозӣҳои дигар баъд аз никоҳ кардани духтари гуреза чанҷолхӯеро, ки дар пайи ин кор мебарояд, пурсида, сабаби харобии он хонадони навобод мешаванд. Чунки аз ин кор дар онҳо даромади бисёр мешавад. Некии қозӣ Абдулвоҳид дар ин кораш дар ин ҷост, ки баъд аз никоҳ кардани Ҳабиба даъвоеро, ки арбобҳо тайёр карда буданд, напурсид ва даъвогарҳои сохтаро пеш кард. Ин кораш, албатта, хуб буд.

* * *

Он вақтҳо дар Бухоро одат ин буд, ки баъзе муллобачаҳои қашшоқ дар моҳи рамазон ба пеши ягон қозии шинос мерафтанд. Қозӣҳо ин гуна талабаҳоро ба ягон деҳае, ки имом ва мактабдор надошта бошад, ба унвони «муаллим» мефи-

ристоданд. (Он вақтҳо муаллими мактабхоро «мактабдор» мегуфтанд. «Муаллим» гуфта танҳо ҳамин гуна касонеро меномиданд, ки дар моҳи рамазон муваққатан ба деҳае барои таълим раванд.) Мардуми он деҳа дар охири рамазон ба он талаба як маблағ пул ғундошта медоданд.

Як рамазон акаи ман ҳам, ки бо писари як қозӣ шарикдарс будааст, ҳамроҳи ӯ пеши падараш рафтааст ва қозӣ ӯро ба деҳае бо унвони «муаллим» фиристодааст.

Падарам ин воқеаро аз кучо буд шунида оташин шуда ба хона омад ва чунон дар хашм фуру рафта буд, ки тамоми аъзои банаш меларзид (ӯ бисёр асабӣ буд) ва ба Қурбонниёз тағоиям, ки он рӯзҳо дар хонаи мо буд, гуфт:

– Шаҳр рафта Муҳиддинро гирифта биёр. Худам мерафтам, аммо метарсам, ки дар пеши муллоҳо ӯро зада ҳам худамро ва ҳам ӯро беобрӯй кунам.

Тағоиям баъд аз се рӯз акаамро овард. Вақте ки акаам ба хона салом дода даромад, падар аз тағи намад чӯберо, ки пештар ёфта тайёр карда монда будааст, ба даст гирифта ба тарафи ӯ давид. Аммо тағой ва модарам ӯро нигоҳ дошта гуфтанд, ки ин қарат ӯро насихат кунад.

Падарам маҷбур шуд, ки масъаларо бо насихат ҳал кунад. Аммо ин насихат аз чӯбзанӣ ҳам саҳттар буд:

– Қозихо хук мебошанд, – гуфт ӯ, – онҳо аз ҳар кучо мурдориҳо ёфта мехӯранд ва мехӯронанд ва ҳар муллобачае, ки ба хонаи онҳо равад, хукбача мешавад. Агар одам шудан хоҳӣ, ба як порча нони қоқе, ки ман ёфта мефиристонам ва ба як коса об, ки аз ҳар кучо ёфтани вай мумкин аст, қаноат кун, агар хук шуданро хоҳӣ, дар миёнаи ману ту алоқаи падариву фарзандӣ намонанд.

Акаам қавл дод, ки минбаъд ба хонаи қозихо наравад.

* * *

Имоми деҳаи мо як муллои диндоргароши дарвозӣ буд. Ӯ дар бозорҳо мардумро насихат карда, аз қорҳои ғайришаръӣ манъ карда ва ба қорҳои шаръӣ далолат намуда мегашт. Дар он вақтҳо дар бозорҳо монанди обфурӯшон касоне буданд, ки чилим бардошта мегаштанд ва ба касони чилимкаши бозор чилими худро кашонда аз онҳо чизе меситонданд. Ин гуна одамонро «поякӣ» меномиданд. Поякиҳо одатан чилимҳои саракпоинаш нуқра мебардоштанд, ки чилимкашон ба чилими онҳо бештар рағбат кунанд.

Имоми деҳаи мо дар як рӯзи бозори Ғиждувон аз ҳамин гуна чилимҳо сеташиро шикастааст, ки мардумро аз чилимкашӣ боздорад ва ӯ ин қори худро дар лаби чӯи деҳа ба мардум бо як мағрурии диндорона ҳикоят кард.

Падарам, ки дар он ҷо буд гуфт:

– Нодуруст кардед!

– Чаро? – имом оташин шуда пурсид.

– Аввал ин ки, – гуфт падарам, – ҳаром будани дуди тамоку аз рӯи шариат маълум нест. Чунки дар вақти пайдо шудани дини ислом чилимкашӣ набуд, ниҳоятш ин аст, ки як чизи зарарнок аст ва зарараш ҳам ба касоне оид аст, ки чилим мекашанд; дуҷум ин ки, бо шикастани се чилим чилимкашон аз қори худ

тавба намекунанд. Лекин бо шикастани онҳо ба сохибонашон, ки дар ҳақиқат як гадои бовасилаанд, як маблағи калон зарар мешавад. Агар чилимкашӣ дар бозор аз тарафи шумо ё ҳукумат тамоман манъ карда шавад, поякӣ метавонад, ки чилими қиматбахои худро фурухта чанд гоҳ худашро ва зану бачаашро сер кунад.

Ба ин суханҳо имом бо оташинӣ ҷавоб дод:

– Шумо савод дорам гуфта ҳамеша ба муллоҳо пешхезӣ мекунед ва корро ба ҷое расонед, ки ба «амри маъруф» (амр кардан ба кори нек) ва «наҳйи мункар» (манъ кардан аз корҳои бад) ҳам роҳ намедихед.

Одамон гумон доштанд, ки ҳамин замон инҳо даст ба гиребон мешаванд. Аммо бар хилофи чашмдошти онҳо падарам ба имом чизе нагуфт ва аз ҷояш хеста ба тарафи хона рафт. Ман ҳам аз думболи ӯ давидам.

Падарам, вақте ки ба ҳавлӣ даромад, харро тӯқум зад ва ба хона даромада саллаашро баста, чомаашро пӯшид. Хӯрчинро гирифта нондонро кушод ва ҳар чӣ қадар ноне, ки дар вай буд, ба хӯрчин андохта ба модарам:

– Ман шаҳр рафтам! – гуён аз хона баромад.

– Барои чӣ ба як нигоҳ шаҳр меравед? Имрӯз монед, ки барои бача (акам) кулчаи гарм пазам, – гуён модарам зорӣ мекард. Аммо ӯ ҷавобе надода харро савор шуда баромада рафт.

Модарам дар кӯча чӣ воқеа рӯй доданро аз ман пурсид, ман ҷанҷоли бо имом шударо нақл кардам. Аммо ӯ дар ин ҷанҷол ягон сабаби ба шаҳрравӣ маҷбуркунандае намедид.

Падарам баъди се рӯз аз шаҳр омад, харро ба ҷояш баста хӯрчинро ба лаби суффа гузошт ва аз аҳволи акаам ба модарам чизе нагуфта баромада рафт.

Баъд аз соате омад, ки аз башарааш асари андӯхе, ки дар рӯзи ҷанҷоли имом пайдо шуда то ҳол давом мекард, тамоман барҳам хӯрдааст ва дар абрӯ ва чашмонаш нишонаи хашм ва оташинӣ намондааст ва бо табассуми шодиёна ба модарам ҷанҷоли бо имом кардаашро ҳикоя карда дар охир гуфт:

– Ман барои дуруст будани сухани худ аз шаҳр ривоят карда овардам, – ва аз бағалаш коғазеро бароварда хонда ба мо шарҳ дод. Мазмунаш ин буд: «талаф кардани мол, хоҳ моли худи талафкунанда бошад ва хоҳ аз они каси дигар, дуруст нест ва агар талафгор моли каси дигарро талаф карда бошад, ба замми ин ки ӯ бо ин кораш гунаҳгор ба шумор меравад, маҷбур аст, ки мисли моли талафкардаашро, ё арзишашро ба соҳиби он мол гардонад».

Дар поини он коғаз як мӯҳри калони даҳони пиёлача барин пахш карда шуда буд.

Падар баъд аз он сухани худро давом кунонда гуфт:

– Бо ин ривоят гуфтаи худро дуруст баровардам ва имомро дар пеши мардум шарманда кардам. Муллоҳои мо ҷоҳиланд. Ба суханони монанди худашон дасторкалонон гӯш андозанд ҳам, гуфтаҳои мо барин касонро, маъқул бошад ҳам, писанд намекунанд ва сухани пурҳикмати «мангар, ки кӣ мегӯяд, бингар, ки чӣ мегӯяд»-ро намедонанд, агар донанд ҳам, худро ба нодонӣ мезананд. Даҳони инҳоро бо мӯҳри муфти мӯҳр кардан (бастан) даркор аст, «гӯшти хар, дандони сағ» гуфтаанд.

* * *

Падарам харчанд асабии гузаро бошад ҳам, маро сахт назадааст ва сахт чанг накардааст. Дар вақтҳое, ки ман ёд дорам, ӯ маро танҳо ду бор танбех дода буд. Яке аз он танбехҳо ба ин тариқа рӯй дода буд:

– Ӯ боре як хар харид, ки он бадамал баромад, агар касе ба ёлаш даст расонад, динг-дингунон ҳаллос мезад. Дар яке аз рӯзҳои тобистон ӯ он харро ба ёбон бурда барои чаро дар почпоя – дар замини гандумаш дарав кардашуда баста буд. Вақте ки рӯз пешин шуда гармӣ шиддат кард, ба ман гуфт:

– Ёбон рафта харро гирифта биёр. Лекин савор нашав, ки дастат нохост ба ёлаш расад, динг-динг карда туро меафтонад! Ман ёбон рафта харро кушода гирифтам ва дар дили худ фикр кардам, ки «агар аз ягон ҷои баланд савор шавам ва дастамро ба ёлаш нарасонам, динг-динг нахоҳад кард. Чӣ лозим аст, ки хари тайёрро салт бурда худ пиёда равам».

Ман барои ба амал овардани ин фикр харро ба ҷӯйчае даровардам ва аз лаби ҷӯ ба ҳеч ҷои вай даст нарасонда охиста ва оромона савор шуда гирифтам, хар ҳам ором истод ва ягон бадҳаракатӣ накард. Лекин вақте ки харро аз ҷӯча мебаровардам, пешаш баланд ва тарафи думаш паст шуд. Ман бар болои хари бетӯқум пастнокӣ гечида қариб буд, ки аз сағриаш шорида афтам ва барои нигоҳдории худ аз ғалтиш беихтиёрон ба ду дастам ба ёли хар часпидам. Хар ба динг-дингунӣ ва ҳаллосзанӣ даромад. Ман аз тарси ғалтидан хар қадар, ки ба ёли вай сахттар мечаспидам, динг-динги вай ҳам ҳамон қадар зиёдтар мешуд. Оқибат муаллақзанон ба замин ғалтидам. Дасти ростам, гӯё ки вайро аз оринҷ шикаста ё бурида гирифта бошанд, ҷонгудозона дард кардан гирифт ва хар дар ҳолате, ки дар ҳар ҳаллос задан ду пои пасашро ба ҳаво баланд карда ба рости чап алвонҷ меод, ба тарафи ҳавлӣ рафт.

Маро аз дарди даст зиёдтар тарси падар дар ташвиш медошт. Ман аз гуфти ӯ баромада ҳам барои ӯ ва ҳам барои худ кулфати сахте пеш оварда будам ва худро сазовори ҷазои сахт медонистам.

Баъд аз дақиқае худро рост гирифтам, аммо дарди дастам боз ҳам шиддат кард ва гӯё, ки чангчаи оҳанине ба баданам даромада дил, шуш, даст ва бозуямро дар як ҷо ба тарафи замин мекашида бошад, маро ба нишастан маҷбур кард. Дар ҳамин вақт падарам аз тарафи ҳавлӣ намудор шуд ва ман ҳам муҳайёи шаттаву шаллоқ шуда ба худдорӣ кардан азм намудам.

Падарам расида омад. Аммо маро назад ва чанг ҳам накард. Баъд аз дидани дасти зарбхӯрдаи ман ҳамин қадар гуфт, ки: – Аз гапи ман баромада аз даст чудо шудӣ. Азбаски ин дасти рост аст, барои ту боз ҳам сахт аст, чунки акнун хат навишта наметавонӣ.

Ин сухани охирини падарам маро ҷунон азоб дод, ки агар сад химча мезад, ин қадар азоб намекашидам.

Падарам бо рӯймолаш дасти маро ба китфам овезон кард ва аз деҳа аспефта оварда маро ба пушти худ ба асп савор карда ба Ғиждувон ба пеши шикастабанд бурд.

Назар ба дарёфти шикастабанд, дасти ман аз ду ҷо – ҳам аз оринҷ ва ҳам аз бандаш баромада будааст, ки ҷо ба ҷо кард. Дар вақти ҷобачокунӣ, шикастабанд ҷунон сахт фишурд, ки садои шиқиррӣ карда ба ҷояш даромадани устухо-

ни оринч шунида шуд. Дарди чобачокунӣ нисбат ба дарди азчобароӣ чанд дарача зиёдар буд, лекин аз тарси падар ва аз шарми шикастабанд ман худдорӣ кардам ва дод нагуфтам. Падарам ин гуна пуртоқатии маро дида:

– Офарин писарам! – гуфт.

Баъд аз тамоман дуруст шудани дастам ва аз ёдам баромадани он фалокат рӯзе падарам маро ба пеши худ ҷеғ зад. Рафтам, аз банди дасти чапам нигоҳ дошт ва бо дасти дигараш химчаеро аз таги намад гирифта ба соқи поям як бор заду гуфт:

– Хушёр бошу ба гӯши худ нигоҳ дор, ки баъд аз ин агар аз гапи ман бароӣ, сахт мезанам. Фаҳмидӣ?

– Фаҳмидам.

Танбеҳи дуюме, ки аз падар дидам, ба ин тариқа рӯй дода буд:

Дар наздикии деҳаи мо Сари Пули Эшон ном бозорчае буд, ки аз хонаи мо ду километр дурӣ дошт. Рӯзе маро падар ба он ҷо фиристод, ки намак харида орам. Дар бозгаштам аз бозор аз шиносҳои падарам касе ба ман вохӯрда чанд гап таъин кард, ки ба ӯ гӯям. Ман то ба хона омадан на танҳо суханони ӯро, ҳатто худи ӯро ҳам аз ёд баровардам.

Вақте ки падарам аз шиносҳо дар бозор кихоро диданамро пурсид, он одам ба ёдам омад ва ба ӯ хабар додам, ки фалониро дидам.

– Чӣ гуфт? – гуфта пурсид падарам.

Чун ҳамаи гапҳои вай аз ёдам баромада буданд, дар ҷавоби ин пурсиш чанд даҳан гап аз худ сохтаву бофта гуфтам.

Магар он суханони ман бемантиқ ва дурӯғ буданашон зоҳир будааст, ки падар боз пурсид:

– Шояд гапҳои дигар гуфта бошад?

– Не, ҳамин тавр гуфт, – гӯён дурӯғи худро таъкид кардам.

Баъд аз чанд рӯзи дигар он одам ба хонаи мо омад. Падарам баъд аз ба меҳмонхона дароварда шинонидани ӯ маро ҷеғ зада ба пеши ӯ шинонд ва аз вай пурсид:

– Шумо ба воситаи ин ба ман чӣ гуфта фиристода будед?

Ӯ гапҳои таъинкардаашро нақл кард, ки аз гапҳои ман гуфтагӣ тамоман дигар буданд. Ман аз хичолат дар зери обу арақ мондам. Падарам аз гӯши ман сахт дошта тоб дода истода ба ман гуфт: – Баъд аз ин ҳар чизро, ки бинӣ, бо диққат зеҳн монда нигоҳ кун, ҳар гапро, ки шунавӣ, бо диққат гӯш андоз ва агар касе ба ту чизе гӯяд, ё коре фармояд, фаҳмида бошӣ ҳам, дубора пурсида ба ёд гир. Ва эҳтиёт кун, ки гап аз ёдат набарояд. Аммо ҳеҷ гоҳ дурӯғ нагӯӣ, ки ҳам шарманда мешавӣ, ҳам бадном. Ҳоло ту ду гуноҳ дорӣ – якум он, ки гапи таъинкардари аз ёдат баровардӣ, дуҷум он, ки ба ҷои он гапҳо аз худ дурӯғ бофта гуфтӣ. Агар ҳамон вақт ту «гапҳои таъинкардаашро фаромӯш кардаам», ме-гуфтӣ, ман туро ба пеши ин кас шарманда намекардам. Рав, бозӣ кун!

Ин танбеҳи падарам барои ман як таълими бисёр фоидаманд шуд, ки дар ҳаётам таъсири калон кард ва маро бо диққаткорӣ тарбия намуд, фаромӯш накардани гапҳо, ҳодисаҳо, чизҳо ва одамҳоро ба ман ёд дод. Ман шеърхоро ҳарчанд махсусан ёд кунам ҳам, зуд аз ёдам мебарорам, ҳатто шеърҳои худамро

ҳам дар рӯзи дуҷоми гуфта шудани онҳо фаромӯш мекунам. Аммо гапҳо, ходисаҳо ва хотираҳоеро, ки ба ман каму беш таъсир карда бошанд, аз ёд набаровардаам. Ҳарчанд дар 10–12 соли охири қувваи ҳофизаам хеле суст шуда, гапҳо ва чизҳоро зуд фаромӯш мекардагӣ шуда бошам ҳам, аммо хотираҳои пештара қариб ҳамагӣ дар ёдам нақш баста мондаанд. Ин натиҷаи ҳамон танбеҳи падар аст, ки ман дар паси вай ба идмони (тренировкаи) хотира ва ҳофиза машғули намудам.

Баъд аз рафтани он одам, ман ба пеши падар рафтам ва мехостам дар пеши ӯ як дурӯғи худро иқрор кунам. Аммо шарм медоштам. Бинобар ин хомӯш мондам.

Падарам пай бурд, ки ман ба ӯ чизе гуфтан мехоҳам, аммо ба кадом сабаб бошад, ки нагуфта истодаам, бинобар ин пурсид:

- Чӣ мехоҳӣ, гӯй?
- Як дурӯғи худро иқрор кардан мехоҳам.
- Хуб, иқрор кун!
- Рӯза гирифтани дурӯғ буд.

Падарам хандида гуфт:

– Ман ҳамон вақт фаҳмида будам, ки ту рӯза нагирифтаӣ ва барои харчи сайр гирифтани худро рӯза нишон додай. Лекин ман он вақт ҳам барои наранҷонидани ту ва ҳам барои наранҷонидани модарат, ки ба рӯзадории ту хеле шавқ дошт, чизе нагуфта будам. Вагарна он корат ҳам дурӯғ буд ҳам фиреб. Лекин он вақт бисёр хурдсол будӣ. Умедворам, ки баъд аз ин он гуна корҳоро накуни!

* * *

Падарам як сол пеш аз вафоташ хост, ки маро Бухоро бурда шаҳро тамошо диҳад ва ман чанд рӯз дар пеши акаам монда ба истиқомати мадраса омӯхта шавам, то ки соли оянда барои хондан аз аввали таҳсил ба шаҳр равам. Бо ин ният ӯ дар яке аз рӯзҳои зимистон ба хар савор шуда, маро ба қафои худ савор карда ба роҳ даромад.

Чун мо аз Ялангӣ ном манзил, ки дар байни Вобканд ва шаҳри Бухорост, гузаштем, хар ба канори роҳ баромада дар зери як дарахти бед истод. Падар харро бо чӯбзании бисёр аз он ҷо ҳаракат дода ба роҳ даровард ва ба ман гуфт:

– Соли гузашта баҳорон, вақте ки ба шаҳр мерафтам, ба сари бозори Ялангӣ нафуромада, ба зери ҳамин дарахти бед фууромада худ нон хӯрда ва харро дам дода будам. Аз миёна қариб як сол гузашта бошад ҳам, ханӯз он воқеаро аз ёд набаровардааст ва мехоҳад, ки боз дар ҳамон ҷо вайро дам диҳам. Бинобар ин аз он ҷо гузаштан нахост.

Падар баъд аз дақиқае хомӯш мондан боз ба гап даромад:

– Хар аз одаме, ки чизҳои дида ва шунидаашро аз ёд мебарорад, беҳтар аст. Дикқат кун, ки ҳеч чизро аз ёд фаромӯш накуни!

Падарам бо ин таълими дар боло нақл кардашудаи худро бо як мисоли бисёр содаи авомона таъкид ва зернишин карда буд.

АВВАЛИН ЁДДОШТҲОЯМ ДАР БОРАИ БУХОРО ВА МАДРАСА

Мо вақти хуфтан ба шаҳри Бухоро расида, аз дарвозаи Самарқанди он ба даруни шаҳр даромадем. Назар ба қавли падарам, агар 5 дақиқа дер мекардем, дар беруни шаҳр мемондем, чунки дарвозаҳои шаҳр дар вақти хуфтан, яъне баъд аз яку ним соати фуру рафтани офтоб баста шуда калидҳояшон ба миршаби шаҳр фиристода мешудаанд.

Даруни шаҳр торик буд. Дар дарвозаҳои шаҳр дар пеши дарвозабон як пилсӯз, ки бо пилта ва равғани загир месӯхт, рӯшноии хирае медод. Ғайр аз ин, дар ягон ҷои кӯчаи шаҳр шамъе, чароғе, ё фонусе набуд. Азбаски ҳавлиҳои Бухоро дар тарафи кӯча дарича ва равзана надоштанд, аз онҳо ҳам ба кӯча рӯшноие намеафтод. Кӯчаҳои танг, ки дар ду тарафи онҳо хонаҳои дуошёна ва сеошёна бино ёфта буданд, манзараи гурмонандеро ба ёди кас меоварданд.

Мо аз кӯчаҳои ин шаҳри «торикистон» андӯҳгинона раҳсипор гардида ба пеши мадрасаи Мири Араб расидем, ки акаам бо Сайид Акбар дар он ҷо истиқомат доштанд.

Аз тарафи ғарбии мадрасаи мазкур як рӯшноии дудолуде ба назар намоён гардид ва садои нақораҳо ва сурнайҳо ҳам аз он ҷо мебаромад. Маълум шуд, ки дар он ҷо – дар байни саҳни мадрасаи Мири Араб ва Масҷиди Калон чавкӣ (базми умумии подшоҳӣ) барпо шуда будааст. Дар он вақтҳо одат ин будааст, ки амир берун аз қасри марказии худ – арк, дар кадом ҳавлие, ки манзил кунад, шабона дар наздикии он ҳавлӣ чавкӣ, яъне базми умумии кӯчагӣ ташкил мекардааст.

Ман дар он шаб нахустин бор чавкиро тамошо кардам, дар як майдони танги чуқур, ки тахминан 10 метр бар ва 20 метр дарозӣ дошт, тамошобини бисёре гун шуда буд. Дар миёни майдон тӯдаи оташ буда, дойрадастон дар пеши вай қатор нишаста буданд, қариб 20 нафар раққосписарони амради кокулдор дар пеши дойрадастон сурудҳои ва раққосӣ мекарданд. Дар пеши онҳо як ўғури пурравған буда, латтакӯхнаҳое, ки дарунаш буд, машғалвор месӯхт. Ясавулони ҷубдардаст тамошобиноро зада дур мекарданд, ки ҳучум оварда раққосон ва дойрадастонро зер накунанд.

Ин базм ба ман маъқул нашуд, чунки вай аз маҷлиси базм зиёдтар ба маҷлиси тарфбозии гиждувониён монанд буд.

Падарам хӯрчинро фуруварда пеши ман монда худ харро бурда ба сарой баста омад. Мо бо ӯ ба мадраса даромадем. Мадрасаи Мири Араб яке аз беҳтарини мадрасаҳои Бухоро буда, пештоқи баланд ва миёнсарои хушҳавое дорад. Мо аз дарвозаи мадраса даромада ба дасти рост баргаштем. Дар он ҷо зинае буд, ки мо бо вай боло баромадан гирифтём. Зина торик ва печ дар печ буд. Падарам овоз дода-овоз дода боло мешуд ва ман аз паси ӯ бо аломати овозаш зинапояхоро даст-даст карда бо эҳтиёт пой монда боло мешудам.

Баъд аз зина тамом шудан ҳам торикӣ тамом нашуд, чунки сари зина ба ҷое мебаромад, ки атроф ва болояш пӯшида буд. Дар он ҷо падар дареро бо қоидаи мадраса бо пушти нохунаш нарм-нармак тик-тик кард. Дар кушода шуд ва мо

даромадем. Хучра иборат аз як гунбази бисёр баланди васеи гирда буд ва гайр аз дари даромадаш, ки вай ҳам аз раҳрави болопӯшидаи торик кушода мешуд, дигар на дар дошт ва на дарича. Дар миёнаҳои хучра як сандалӣ буда, ба болои вай як шамъи ҷойдории 16-тағӣ, яъне 16 донаш нимчағӣ (нимкилогӣ) месӯхт. Ин шамъ танҳо рӯи сандалиро базӯр равшан мекард ва дигар ҷои хучра, хусусан сақфи баланди гунбазшаклаш, дар нимторикӣ бисёр воҳимаангез ба назар менамуд. Дар вақти даромадани мо акаам дар пойғаҳи хучра машгули ошқашӣ буд ва Сайид Акбар, ки ӯ дар деҳа лақаби «Парвардигорхӯча»-гиро ёфта буд, дар пеши сандалӣ менишаст.

Баъд аз вохӯрдӣ ва пурсупоси муқаррарӣ ва гузашта нишастани мо дар атрофи сандалӣ акаам ошашро кашида овард. Ош иборат аз палави гӯштимурғноки сарравғани балаззат буд.

Дар вақти ошхӯрӣ падарам пурсид:

– Шумоён гӯшти мурғро аз кучо ёфтетон:

Ба ин пурсиш акаам ҷавоб надод. Аммо Парвардигорхӯча ҷавоби ботафсиле дод. Назар ба тафсилоти ӯ, амир Абдулахад, ки он сол соли сеюми подшоҳиаш буд, як одат бароварда будааст, он одат иборат аз ин будааст, ки аз арк берун дар ҳар ҳавлие, ки манзил кунад, аз мадрасаи наздик ба он ҳавлӣ баъд аз шом оши мадрасагӣ мепурсидааст. Яке аз ходимони ошхонаи амир барои иҷрои ин супориши ӯ ба мадраса омада овоз медодааст, ки ҳар кас оши тайёр дошта бошад, биёрад. Муллобачаҳо оши палави тайёр кардаашонро бо дегаш мебаровардаанд ва он ходим дегҳоро ба соҳибонашон бардоронда ба ҳавлии амир мепурдааст. Дар он ҷо сарошпаз дегҳоро кушода мазаи ошҳоро чашида дида, яке аз онҳоро интихоб карда мегирифтааст ва дигар ошҳоро рад мекардааст, ки соҳибонашон боз бардошта мерафтаанд.

Сарошпаз он оши писандидаашро ба табақи амир кашида гирифта деги муллобачаро аз оши ошхона пур карда медодааст ва ҳам ба соҳиби ош бо супориши амир 10 танга (яку ним сӯм) пул медодааст.

Азбаски ин одати амир ба ҳамаи мадрасаҳои Бухоро машҳур шудааст, ӯ дар қадом ҳавлие, ки манзил кунад, аҳолии мадрасаҳои атрофи он ҳавлӣ ба умеди қабули амир оши палав мепухтаанд. Чун имшаб амир ба наздикии мадрасаи Мири Араб манзил кардааст, дар 143 хучраи ин мадраса ҳам оши палав пухта шудааст ва ҳол он ки дар як қисми ин хучраҳо қасоне истиқомат доштаанд, ки дар як зимистон як бор ҳам бошад, оши палав пухтан ба онҳо муяссар намешудааст. Ин гуна муллобачаҳои қашшоқ ҳам қарз карда ё масолеҳи оши палавро аз қассобу баққол ба нася гирифта, ба умеди қабули амир оши палав мепухтаанд.

Сайид Акбар дар охири суханаш бо як оҳанги мағруронае гуфт:

– Имшаб аз байни 143 дег ош, хушбахтона, оши мо қабул ёфт ва ин оши гӯштимурғнок аз ошхонаи подшоҳист.

Падарам дар аввалҳои тафсилоти Сайид Акбар суханони ӯро гӯш дода ош хӯрда меистод. Чун дар нимаи ҳикояти вай чӣ будани масъаларо фаҳмид, аз ошхӯрӣ бозистод ва дар вачоҳаташ аломати хашм ва газаб пайдо шуд.

Ман гумон доштам, ки ӯ ҳамин замон халачӯбашро бардошта акаамро хоҳад зад. Аммо ин тавр накард. Баъд аз гундоштани дастархон ҳам хеле вақт

бедор нишаст. На ба Сайид Акбар ва на ба акаам чизе нагуфт ва хатто ба рӯи онҳо нигоҳ ҳам намекард ва монанди шайхони хонақоҳнишин чашмонашро пушонда ва сарашро ҳам карда менишаст ва гоҳ-гоҳе сари худро қадаре боло гирифта, оҳе мекашид ва боз сар ҳам мекард.

Ў имшаб хобида тавонист ё не, ман хабар надоштам, чунки хобам рабуда буд. Чун дар аввали субҳ бо шамъгиронии акаам бедор шудам, дидам, ки падар барои бозгаштан ба саҳро тайёр шуда истодааст. Вақте ки рӯз сафед шуд, ў аз ҷояш хеста ба ман хитоб карда гуфт:

– Писарам, биё, туро ҳам ҳамроҳи худ ба саҳро барам, чунки ту дар ин ҷо, дар пеши ин амирбозон на одоби мадраса, балки деглесии ошхонаи амирро меомӯзӣ.

Ман гиряву зорикунон аз ў пурсидам, ки маро ба ин зудӣ ба саҳро гардонда набарад, то ки рӯзе чанд дар ин ҷо монда шаҳро тамошо кунам ва мулло тағо-ияро бинам.

Ў розӣ шуд, ки ман муваққатан дар шаҳр монам ва ба тарзи қиддӣ:

– Лекин хушёр бош, ки монанди инҳо нашавӣ, агар ба гуфтаҳои ман амал накуни, рӯи туро ҳам намебинам, – гуфт ва хӯрчинро аз дасти акаам, ки бардошта бурдан мехост, кашада гирифта аз хучра баромад. Мо то сари хархона гусел кардани ў рафтем. Дар он ҷо ҳам чизе нагуфта пули саройбонро дод ва харашро савор шуда ба саҳро рафт.

* * *

Он хучрае, ки акаамон ман дар вай зиндагонӣ мекарданд, «девхона» ном доштааст. Воҳимаангезии рӯзонаи вай аз шабонааш ҳам зиёдтар шуд; вақте ки дар рӯзи равшан аз кӯча омада ба он бинои васеи торики дудолуд мебароед, гумон мекунад, ки ҳақиқатан ҳам дар ҳар гӯша ва кунҷу канорҳои вай деве хуфта бошад. Ин гунбази пурдаҳшат фақат дар девори чанубиаш як панҷараи хурди гачин дошт, ки вай ҳам ба гунбази аз ин ҳам баландтари масҷиди мадраса кушода мешуд. Агар аз сӯроҳи хурди панҷара ба он сӯ нигоҳ мекардед, воҳимаатон боз ҳам қувват мегирифт, чунки фазои васеи гунбази масҷид ба назаратон монанди як дунёи торики бепоён менамуд. Ин хучра инчунин дар зери қуббааш як сӯроҳи танге дошт. Дар рӯзҳои беабри офтобнок, дар соатҳои 12-и рӯз аз он ҷо ба замини хучра даҳони пиёла барин рӯшноӣ меафтод. Ин рӯшноии гайритабӣ дар замини торики хучра, монанди рӯшноии чашми дарандагон дар шаби торик даҳшатангез менамуд.

Зиндагонии мо дар он хучра бисёр сода буд, пагоҳонӣ ва бегоҳонӣ нони қоқи аз саҳро овардашударо бо ҷой меҳӯрдём. Ҳар рӯз дар соати як акаам ягон дами гарме тайёр мекард. Дами гарми мо ҳам сода буд: мошу биринҷ, баъзан кичирӣ ва гоҳ пиёба, ки бо нони қоқ хеле хушхӯр мешуд.

Корҳои хучраро – пухтупаз, шустушӯӣ ва рӯфтуро ба тамоми акаам мекард ва ман ба қадри қувватам ба ў ёрӣ меодам. Аммо Сайид Акбар, яъне «Парвардигорхӯча», монанди он ки дар он хучра меҳмон бошад, ҳамеша дар пешгоҳи сандалӣ поҳояшро дар оташ гарм карда менишаст ва дарсаҳро медид, ё хат машқ мекард. Гапе ки ў мезад, танҳо ҳамин буд, ки аз акаам бо оҳанги ҳокимона мепурсид: «таоматон кай тайёр мешавад?» ё ин ки: «кай ҷой дам мекунад?»

Акаам ба ин пурсишҳои ӯ бо забони хуш ва чеҳраи кушода ҷавоб меод. Аммо ман даргазаб мешудам ва дар дили худ хушмуомилагии акаи худро дар ин мавридҳо нодуруст мешумурдам.

Ман имсол ба сохти хучраҳо ва аҳволи зиндагии берунии талабагони мадрасаи Мири Араб ва ба карру фари мағрурони калони он мадраса як дараҷа воқиф шудам. Мадрасаи Мири Араб асосан дуошёна буда, хучраҳои чор-ошёна ва гӯшаҳои даруниаш хучраҳои сеошёна доштанд. Хучраҳои ошёнаи ду-юми ин гӯшаҳо муаллақ меномиданд, ки дар ҳақиқат ҳам аз гӯри муаллақ ҳеҷ фарқ надоштанд. Хучраҳои асосии ошёнаи яқум якдара ва аз он ошёнаи дуум ва чорум дудара буданд, ки дари дуҷуми онҳо дарича буда, ба кӯча кушода мешуданд.

Ин мадраса аз дарун дар шимол ва ҷануб ду пешатоқи баланд дошт. Дар пушти ин пештоқҳо андак ҷои дутаимонанде ҳолӣ будааст, ки бинокорон ҳамон чоро ҳам хучра сохтаанд. Дар дарозии ин хучраҳо як одам базӯр меҳобид, аммо онҳо бағоят кӯтоҳ буда, ба одам қад намедод. Азбаски дар даруни як тоқи калон дари одӣ бад менамояд, бинокорон дар он хучраҳои танг дарҳои бисёр сербар ва баланди дарвозамонанд шинондаанд. Аҳолии мадраса ин хучраҳо «уштурхона» меномиданд. Ин ном нисбат ба дари онҳо бисёр муносиб буда, нисбат ба даруни онҳо аз қабилӣ номидани ягон чиз бо сифати зидди он чиз буд, ки ин гуна маҷоз дар Бухоро одат буд. Чунончи, дар ҳамон вақтҳо дар Масҷиди Калони Бухоро як одами аз ҳад зиёд фарбеҳ хатиб буд ва фарбеҳиаш ба дараҷае буд, ки дар вақти хутба ду кас аз бағалаш гирифта ӯро ба минбар мебароварданд ва худ вазни худро бардошта баромада наметавонист, мардум ӯро «Зайди Лоғар» мегуфтанд.

Бештарини талабагон зиёда қашшоқ буда, дар зимистон бо ҷомаи тунуки ямоқӣ ва бо кафши бемаҳси мегаштанд. Хурдсолтарини онҳо дар шабҳои барфу борон ҳам бар рӯи саҳни болояш кушода бар рӯи санг нишаста дарс такрор мекарданд ва калонсолтаринашон дар миёнсарои³⁹ мадраса нишаста дарси худро тайёр менамуданд.

Калонон, яъне касоне, ки ба мартабаи мударрисӣ расида буданд, ё ин ки дар он мадраса ду-се хучраи зархарид доштанд, бисёр мутақаббирона – калонгирона ҳаракат мекарданд. Одатан, инҳо дар байни асру шом дар миёнсарой менишастанд ва бештарини вақташонро бо шикоят аз ғойбон мегузaronиданд. Агар яке аз онҳо барои коре аз он ҷо хеста равад, ғавран аз вай шикоят сар мешуд ва ҳол он ки дар вақти будани ӯ ӯро бисёр эҳтиром мекарданд.

Гоҳо инҳо ба мунозира мебароманд. Ман он вақтҳо ба болои кадом масъала мунозира кардани онҳоро намефаҳмидам, аммо ҳамин қадарро мефаҳмидам, ки дар болои мунозира якдигарро саҳт дашном меоданд. Бо нодонӣ ва бесаводӣ нисбат додани якдигарашон муомилаи одӣ ба шумор мерафт. (Ман баъдҳо фаҳмидам, ки ҳамаашон рост мегуфтаанд – ҳамаашон нодон ва бесавод будаанд ва саводнок дар қатори онҳо наменишастааст.) Аммо ҳамин ки мунозира тамош шуд, боз якдигарро мунофиқона хурмат мекарданд.

* * *

Истиқомати мо дар ин хучраи «девхона» бисёр дер накашид. Сохиби хучра, ки як муллои судхӯр будааст, аз акаҳоям зиёфат талаб кардааст, инҳо дар аввалҳои таҳсил, дар вақте ки равған ва биринчи аз сахро овардашон будааст, ду бор ӯро зиёфат кардаанд. Аммо дар вақти омадани ман захирашон ҳеҷ намонда буд ва охирин биринчи худро ба амир палав пухта дода буданд. Бинобар ин сохиби хучраро дигар зиёфат карда натавонистанд ва ӯ ҳам дар як рӯзе, ки барф меборид, ҳолӣ кардани хучраро талаб кард. (Ман як қисми муомилаҳои хучрадори Бухороро дар «Марги судхӯр» ном асари худ акс кунонидаам.)

Акаҳоям як рӯз кофтуков карда аз Бозори Хӯча ном гузари Бухоро як ҷое ёфтанд. Ин болохонаи як баққол буд, ки ӯ ин ҷои худро барои «савоб» ба муллобачаҳои бечой меодааст ва аз бади он болохона он сол касе дар вай истиқомат накарда ҳолӣ монда будааст.

Мо ба кӯчидан сар кардем, ҳарчанд дар байни мадрасаи Мири Араб ва ҷои нави мо аз як километр зиёдтар роҳ бошад ҳам, мо чизҳоямонро ба осонӣ кашондем. Парча-палосҳо, дегу табақ ва китобҳо дар як раҳ бурда шуданд, хумчаи равғандон ва тарошаҳоро акаам ба пушташ бардошта бурд. Акнун ним ҷувол ангишти қазокӣ монда буд, ки бурдани вай душвор менамуд. Мо ҷувол надоштем, ки ангиштро дар вай андохта кашонем.

Баъд аз фикри бисёре акаам дарёфт, ки ангиштро ба хуми об андохта бурдан мумкин аст. Ин фикр ба ман ҳам писандида афтод. Дарҳол оби хумро рехта вайро бо ангишт пур кардем ва хуми ангиштдоншударо аз зина даст ба даст гирифта фурувардем. Дар поин акаам он хумро бо тори ҷомашӯй чорбанд карда ба пушташ баст. Ман самоворро ба даст гирифтаам ва Сайид Акбар як китоби худро бо нӯги остинаш олуфтаворона гирифт.

Мо бо ин кӯчи ноилоҷ (ноҳинҷор) аз растаи болопӯшида – аз миёни бозор рафта наметавонистем, бинобар он бо тангкӯчаҳои пасхам равон шудем. Барф меборид ва зери пой лағжонак буд. Вақте ки мо ба гузари Кемухтгарон расидем, акаам дар барф лағжида афтид, хум шикаст ва ангишт пош хӯрд.

Акаам зери деворро бо остинаш рӯфта пок карда барои ангишт ҷой тайёр кард. Ман бо ӯ ангиштҳои пошхӯрдари дона-дона аз даруни барф чида дар он ҷо гундоштан гирифтем. Аммо «Парвардигорхӯча» бо шикастани хум ва пош хӯрдани ангишт худро ба зери девор гирифта бо пушти нохонаш гарди ангишти ба ҷомааш нишастаро оҳиста-оҳиста тоза кард ва ба ангиштчинии мо тамошобин шуда истод.

Акаам бо ин ҳаракати ӯ бисёр бадқаҳр шуда ба ғазаб омад ва бе ҳеҷ огоҳонидан ба тарафи ӯ давида ӯро аз миёнаш гирифта бардошта ба рӯи барфи кӯча зад ва ба сари синааш нишаста ӯро ду-се зарбаи кундазону дода гуфт: – Ин аст ҷазои касе, ки кори худро худ намекунад ва бори худро ба гардани дигарон бор карда озодагӣ ва калонгирӣ мефурӯшад!

Ҳамин ки акаам аз болои ӯ хест, ӯ ҳам оҳиста аз болои барф хест ва барфҳои либосашро наафшонда ба як тараф гурехта рафт.

Ман ба хушмуомилагии акаам бо ӯ дар қорҳои хучра ҷӣ қадар тааҷҷуб карда бошам, ба ин қораш, ки ҳарчанд ҳақдорона бошад ҳам, ногаҳонӣ ва бар хилофи одаташ рӯй дода буд, аз вай зиёдтар тааҷҷуб кардам ва он вақт дуруст ва рост будани мазмуни як мақоли арабиро, ки як вақт падарам ба ман гуфта дода

буд, фаҳмидам. Мазмуни он мақол ин буд: «Худо паноҳ диҳад аз газаби одами ҳалим – нармуомила».

Ман ба ин муносибат ҳикояти ба девона занониданам Сайид Акбарро ба акаам нақл кардам. Чунки тарзи зарбаи ҳар дуи инҳо – акаам ва он девона–як ранг буд.

Бо ин ҳикояти ман ҳашми акаам тамоман фуру нишаст ва табассумкунон гуфт:

– Хуб кардӣ, лекин ин коратро ба падарам нафаҳмон, ки туро коҳиш меку-
нанд.

– Бори аввал аст, ки ман он ҳикоятро ба шумо нақл кардам. Дигар на ба падар ва на ба касони дигар нагуфтаам ва нахоҳам гуфт, – гуфтам.

Дар бошишгоҳи нав аҳволи зиндагонии мо хеле саҳт шуд, болохона як хоначае буд, ки бар болои дукони баққол бино ёфта буд, деворҳояш ҷӯборни тунук буд, ки ба ягон хонаи дигар намепаиваст. Як дари даромад дошт, ки рӯшноӣ ҳам аз ҳамон ҷо мебаромад. Аммо аз он дар аз равшанӣ дида сардӣ зиёдтар мебаромад. Зотан, аз тунукии девор он хона ҳеҷ гарм намешуд. Мо дар кодоки сандалӣ нишаста поҳои худро гарм кунем ҳам, дигар аъзои баданамон аз сармо меларзид. Дар он болохона дар ду рӯз ду кӯзаи об як баста шикаст. Мо маҷбур шудем, ки оби аз ҳавз овардамонро зуд кор фармуда бақияшро фавран ба кӯча бароварда резем. Ин ҳучра ҷои дарструӣшӯӣ ҳам надошт. Мо маҷбур будем, ки ба кӯча баромада шустушӯ кунем.

Мошу окшоқ дошта бошем ҳам, захираи равған тамом шудагӣ буд. Мо барои дамигармпазӣ аз баққол – соҳиби болохона ба ҳашт пул (ду тин) панҷ мисқол (125 грамм) равғани зағир меҳаридем, ки ин ба мо дар ду ё се рӯз мерасид. Баққол равғанро бо як манаки (андозаи) кадучагӣ баркашида меод. Ӯ болохонашро барои «садоб» ба мо бекул дода бошад ҳам, дар вақти равғанбаркашӣ манакро пур намекард ва агар нохост кадуча пур шуда монад, дасташро як ларзонда як миқдор равғанро ба лағани худ рехта мегирифт.

Як шаб сармо бисёр саҳт шуд, мо дар ҳучраи тағониямон хобидем, пагоҳони он шаб баққол ба мо гуфт:

– Болохонаро шабона бекас мондан дуруст нест. Аҷаб нест, ки дузде ба он ҷо даромада сақфи дуконро сӯроҳ карда ҳамаи чизҳои маро рӯфта барад.

Аз ин ҷо масъалаи «садобталабии» баққол ба мо тамоман ҳал шуд.

Ман дар ин саёҳати худ гӯё шаҳрро тамошо карда натавонистам. танҳо як бор Регистон ва масҷиди Болои Ҳавзро дидам, чунки худам ба танҳои ҷоеро намедонистам. Акаам бошад, ба дарсҳои худ машғул буд. Дар рӯзҳои таътил бо акаам то бозори китоб рафта меодадем, ки дар роҳ гайри ҷанҷоли аробакашҳо бо якдигар, дар кӯчаҳои танг барои роҳ надодан ба ҳамдигар чизеро намедидем. Агар дар мадрасаи Мири Араб гал-мағали муллоҳоро тамошо мекарда бошам, дар ин ҷо он ҳам набуд.

Дар ин ҷо ягона дилхушиам рафтан ба ҳучраи тағониям Мулло Дехкон буд. Ӯ дар Бухоро хонадор шуда буд, дар ҳавлии занаш менишаст. Азбаски он ҳавлӣ меҳмонхона надошт, ӯ аз мадрасаи Фатҳулло кушбегӣ, ки ба ҷои мо наздик буд, як ҳучра ёфта буд ва дар он ҷо дарсгӯӣ мекард.

Тағониям наварсгӯӣ ва шогирдонаш кам буданд. Ҷамоае (синфҳое), ки дар

пеши ӯ мехонданд, ҳар қадам аз чор-панҷ талаба зиёд набуданд. Ӯ бештарин аз кофия (навҳи забони араб), шамсия (оид ба мантик) дарс метод. Талабаҳои ӯ баробари худаш дод мезаданд. Ман ҳайрон будам, ки талабаҳо ба пеши ӯ барои дарسخонӣ омада бошанд ё барои мунозира? Ба фаҳми ман, дарсгӯии имоми деҳан мо аз дарсгӯии ӯ беҳтар буд, чунки дар пеши имом талабаҳо ором менишастанд ва ӯ бо охистагӣ дарс метод. Агарчи дар он ҷо ҳам бештарини талабаҳо чизеро намефаҳмиданд, аммо барои фаҳмидан имкон буд. Азбаски шогирдони тағоням ҳамагӣ бо домулло баробар фарёд мекашиданд, ман гумон мекардам, ки барои ягон чизро фаҳмида гирифтагӣ ҳеч имконият нест.

* * *

Сайид Акбар – «Парвардигорхӯча» аз мо чудо шуда рафта, ба охунди Бухоро – Орифхон кафшбардор шудааст. Ӯ баъд аз кӯҳна қардани ҷанги бо акаам шуда рӯзе ба пеши мо омад ва ба ин хизмат даромадани худро ҳикоя кард. Назар ба қавли ӯ, охунд ҳар ҷо барои тӯй ё зиёфат ва ё барои ҷаноза, ё ин ки ба дарбори амир равад, ӯ ба сифати кафшбардор дар қатори саис ба ҷилави ӯ афтада пиёда мерафтааст. Баъд аз расидан ба ҷои матлуб саис аспӣ охундро гирифта савор шуда меистодааст ва Сайид Акбар ҳамроҳи ӯ то дари хонаи нишастӣ он ҷо мерафтааст ва баъд аз охунд кафши худро кашидан ӯ он кафшро гирифта аз ҷангу хок, ё аз лой пок карда дар бағали худ нигоҳ медоштааст. Вақте ки охунд аз он хона барояд, кафшро пеш монда ба ӯ мепӯшондааст ва пешкашҳои дар он маврид ба охунд додашударо бардошта, боз дар қатори саис ба ҷилави ӯ афтада пиёда ба хонаи ӯ меомадааст.

Назар ба фикри ҳуди ӯ, ин кор як андоза душвор ва серташвиш бошад ҳам, зиндагонӣ ба хубӣ мегузаштааст – дар ҳавлии охунд дар яке аз хонаҳои ӯ хобухез мекардааст, ки гарм ва озода будааст. Ҳар пагоҳ ҷойи қаймоқӣ ва ҳар рӯз оши палав мехӯрдааст.

– Шумо, ки, – гуфт акаам ба ӯ, – худатонро калон мегирифтед, ҳеч касро назаратон намегирифт ва аз рӯфта тоза қардани ҷои хоби худатон ор мекардед, чӣ навъ шуд, ки ба ин қори паст гардан додед?

– Ин одаме, ки, – гуфт Сайид Акбар, – ман хизмати ӯро қабул кардам, дар хоҷагӣ бо ман баробар бошад ҳам, илмаш аз ман зиёд аст, бинобар ин ман аз хизмати ӯ ҳеч ор накардам. Қасоне, ки ман ба онҳо калонӣ мекунам, бештари нашон дар насаб аз ман пастанд, баъзеи онҳо дар хоҷагӣ бо ман баробар бошанд ҳам, илм ва фазлашон аз ман кам аст. Бинобар ин ман ҳақдорам, ки ба он гуна одамҳо калонӣ кунам.

* * *

Мо дар нобобии ҷои истиқомати навамон тоқат карда натавониста, пеш аз тамомияти соли таҳсил ба саҳро баргаштем. Акаам маро ба хона бурда монда, баъд аз ду-се рӯз дам гирифтагӣ боз Бухоро рафт.

Вақте ки ман ба падарам дар қатори таассуроти шаҳр сабаби калонии Сайид Акбарро ба тарзе, ки аз забони худаш шунида будам, нақл кардам, ӯ баъд аз хандидан вазъияти ҷиддӣ гирифта:

бар рӯи чулҳои чиркини аспҳо бо чомаҳои шохиву зарбафт давра гирифта дузону нишастаанд. Баъд аз он калонтарини хочагон ба саисҳо хитоб карда:

– Кани, зудтар биёретон, ки аз гуруснагӣ ба ҷон расидем, – гуфтааст.

Саисҳо «хӯш, таксир, ҳозир» гуён аз палтархӯрчинҳо тӯрбаҳои емхӯрии аспҳоро бароварда оварда ба пеши хочагон гузоштаанд ва ҳар кадом аз хочагон тӯрбаи аспи худро кушода аз даруни вай оши палавро, ки дар он ҷо будааст, бароварда то сер шудани шикамашон хӯрдаанд.

Дар ҳақиқат ин оши палав ҳамон ош будааст, ки хочагон аз вай нимдонагӣ хӯрда будаанд ва бақияшро саисҳо хӯрда саркути худҳоро ба тӯрбаҳо андохта барои хӯчаинҳошон захира карда монда будаанд. Азбаски ин одати доимии хочагон будааст, саисҳо ба ин кор моҳир шуда монда будаанд.

Ман дар он вақт аз ҳад зиёд пурмуболига будани ин нақли падарро ҳаргиз ҳис накарда будам. Аммо баъд аз калонтар шуданам, дурӯғ будани он тарз ош-хӯриро фаҳмида бошам ҳам, ба характери аксари хочагони он замон мувофиқ буданашро аз рӯи таҷрибаҳои аз сар гузаронидаи худ бовар кардам.

Дар ҳар ҳол ин ёддошти сохтаи падарам он вақт ба ман чунон таъсир карда буд, ки пештар аз омӯхтани зиндагонӣ ба пуч ва аҳмакона будани насабтарошӣ ақида пайдо карда будам. Таҷрибаҳои шахсии худам бошанд, он ақидаро таъкид ва мустаҳкам карданд.

ДЕҲҚОНӢ

Ман ба зиндагонии мадраса як дараҷа ошно шуда омадам. Акнун дар пеши падарам масъалаи дар таҳсили оянда ба Бухоро барои хондан фиристодани ман истода буд. Аммо барои ӯ ду касро дар мадрасани Бухоро тамоман таъмин кардан душворӣ мекард. Бинобар ин ӯ ба ман таклиф кард, ки худам ҳам ҳаракате кунам, то ки барои ҳарчи таҳсилам ба дастам маблағе дарояд.

Дар поёни суффаи хонаи мо андак замини холӣ буд, ки падарам он ҷойро зардолузор карда буд ва ниҳолҳои зардолуи он ҷо сесабза⁴¹ шуда буданд. Бинобар он дар он ҷо ҷуфт даровардан мумкин набуд, чунки ниҳолҳо зада мешуданд. Падар ба ман фармуд, ки ана ҳамон заминро каландгардон карда чизе қорам ва ҳар чизе, ки аз вай рӯяд, посираи ман дар ҳарчи таҳсил бошад.

Падар барои ин кор ба ман як каландча харида дод ва ман кор сар кардам: бо каландча он заминчаро се бор каландгардон кардам, ки он замин дар ҷуқурӣ се қади он каландча нармӣ пайдо кард. Акнун дар пеши ман масъалаи дандона ва мола кардани он заминча истода буд. Ман барои ин кор аз як табақа дари кӯҳна фоида бурдан хостам. Аммо дандонаи ман сих надошт, бинобар ин пеш аз мола кардан кулӯҳҳои он палчаро бо неш ва мӯҳраи каланд реза кардам. Акнун тахтаи дар барои ман вазифаи молагиро адо мекард. Ҳомидхоҷа ва Иқромхоҷа ба ҷои ҷуфти гов он моларо кашидан хостанд. Аммо баъд аз ду-се бор ба қади замин рафта омадан ин кор ба дили онҳо зад.

Ман як «говӣ дигар» ёфтам, ин Хайбар буд; Хайбарро ба молаи худ аспвор бастам. Саги зираки тавоно бо ду-се бор ба қади замин рафта омадан, ин корро омӯхт ва моғанди говони куҳансоли таҷрибақор бо фармони ман пеш мерафт,

бармегашт ва меистод. Ва худам бар рӯи тахта монанди чуфтронон рост истода сагро мерондам.

Баъд аз молакашӣ дар он заминча нурӣ ва хокҳои кӯҳна рехтам ва боз як бори дигар каландгардонӣ карда мола кашидам ва бо ин замин барои кишт тайёр шуд ва аз падар пурсидам, ки:

– Чӣ киштан даркор аст?

– Мардум «аз бекорӣ кадукорӣ» мегӯянд. Аммо ман «дар навкорӣ кадукорӣ» мегӯям. Ту, ки акнун ба кори деҳқонӣ даст мезанӣ, бояд каду корӣ. Чунки ин як кишти шӯхи беор ва бисёр нигоҳубинро талаб намекунад. Хусусан палавқаду, ки ба замми беор буданаш серҳосил аст.

Баъд аз ду-се рӯз офтоб хӯрдани замин ва тар шудани тухм падарам кишта дод.

Ман баъд аз сабзидани кишт вайро дугона ва ягона карда, дар муддати 15 рӯз се бор каландгардон кардам, ки ин каландгардониро хишова (ё ин ки хишоба) меноманд ва ба беҳи кишт ба қадри қад кашиданаш хок кашидам.

Вақте ки палак таноб партофт, оби аввалинро додам ва баъд аз расидани замин падарам ҷои ҷӯяро нишон карда дод, ки вайро кашида хокашро ба зери палакҳо пошидам (дар Бухоро киштҳои палакиро пеш аз ҷӯя кашидан мекоранд ва баъд аз як об додан ҷӯя мекашанд, ки ин корро «варақонӣ» меноманд).

* * *

Падарам ҳам имсол дар деҳқониаши аз ҳарсола зиёдтар меҳнат кард. Як таноб (чоряк гектар) заминро гӯза ва як танобро ҷуворӣ сафед корид. Азбаски он сол гӯзапоя хушк шуд, меҳнати падарам абас рафт, ман танҳо ба болои кори кишти ҷуворӣ меистам:

Падар тирамоҳ заминро об дода каландгардон карда, зимистон қавсоб ва чиллаоб дода монда буд ва баҳор баъд аз як бори дигар каландгардон кардан пору рехт. Дар мо як девори кӯҳнаи афтода ва чандин сол офтобхӯрда буд, ки вайро ҳам ба замини ҷуворӣ кишта шудани калла ба калла рехт. Дар ин кор ман ба падарам ёри додам: ӯ кашшаро⁴² ба болои ҳар гузошта пур карда меод ва ман харро хай карда бурда ба замин рехта меодам.

Баъд аз он бо гови касона (кироя) заминро дураҳа ронда ва дандонаву мола карда тухмро кишт ва баъд аз киштан ҳам як бор дандонаву мола карда дар зери хок ба қадри даркорӣ рафт.

Кишт бисёр холибех сабзид ва дар ҳар як қадам як дона ҷуворӣ менамуд. Деҳқонони ҳамсоя ба падарам маслиҳат доданд, ки киштро вайрон карда дубора сертухмитар корад. Ба ин тартиб замин бисёр холӣ монда набуд мешавад. Ӯ қабул накард ва:

– «Гӯза» каландрав, ҷуворӣ уштурдав» гуфтаанд – гуфт, – яъне гӯза ҳамин тарз кишта шавад, ки дар байни беҳҳои вай ба осудагӣ каланд равад ва кор кардан мумкин шавад ва ҷувориро ба тартибе бояд кишт, ки дар байни пояҳои вай шутур давида роҳ рафта тавонад.

Баъди қад рост кардани кишт се бор каланд карда ба беҳҳои хок кашид. Баъд аз он ки кишт аз гармии офтоб пажмурда шудан гирифт, як бор об дод. Бо

ин об аз беҳи ҳар поя 10–12 бачкии беҳчасти баромад. Ҷ дар беҳи ҳар поя танҳо чор дона беҳчастро монда, бачкиҳои дигарро қанда партофт. Ҷ умед мекард, ки дар он сол аз ин як таноб замин 30 ман (240 пуд) ҳосил гирад.

Аммо он сол дар музофоти Бухоро аҳволе рӯй дод, ки на танҳо умеди падарам ва осоиши мо барбод рафт, балки осудагӣ ва ҳаёти ҳама зеру забар шуд. Ин аҳволи пурмалол вабон умумӣ ва муромурӣ буд.

ВАФОТИ ПАДАРУ МОДАР ДАР ВАБОИ УМУМӢ

Дар аввалҳои тобистони соли 1306 ҳичрӣ (дар моҳҳои июни соли 1889) дар шаҳри Бухоро бемории вабо ба деҳа баргашта омад. Тағои калонам Мулло Деҳқонро дар шаҳр вабо зада вафот кардааст, ки мурдаи ӯро аз он ҷо ба хонаи худшош ба деҳаи Маҳаллаи Боло оварданд. Аҳволи сикҳатии падарам хуб набуд ва ӯ дар хона ба ака ва додарҳоям саробонӣ карда монд, ман модарамро ба сари мурдаи тағоиям ба хонаи бобом бурдам.

Намедонам дар он ҷо ба модарам вабо расид ё ба марги бародараш бисёр сӯхт, ки дар ҳамон ҷо бемор шуд. Ман ӯро ба ҳар савор қарда базӯр ба хона овардам ва дидам, ки дар ин ҷо ҳам падар ва ҳам бародарони хурдсол, ки яке 9-сола ва дигаре 4-сола буд, бемор шуда афтаданд.

Акнун хонаи мо ранги як беморхонаро гирифта буд, ки дар вай ҳам доктор, ҳам фелдшер, ҳам медсестра ва ҳам санитар танҳо ман будам. Дар як хонаи ҳафтболор 5 бемор қатор хобида буданд ва ман бо навбат ба ҳар қадоми онҳо об, оби ҷӯш, ё ин ки шир меодам, мағасшошонро мерондам, берун баромадан хоҳанд, ба қадри қувва ёрӣ мекардам.

Дар байни як ҳафта ҳамаи хонаҳои деҳа монанди хонаи мо гардид, на танҳо дар деҳаи мо, ҳатто дар туман (район) ҳам одами тандуруст кам монд ва муромурӣ сар шуд. Аз деҳаи мо, ки тахминан 300 хонавор одам дошт, ҳар рӯз як ё ду чанозаро ба мазор мебарданд.

Ман он вақтҳо намедонистам ва ҳоло ҳам муайян қарда наметавонам, ки беморони ман чӣ дард доштанд, он вақтҳо дар деҳаҳо доктор набуд. Дар деҳаи мо бошад, ҳамон табиби кӯҳнаи нодон ҳам набуд, ки бо ҷӯшонда додани хасу хошок беморон ва бемордоронро тасаллӣ диҳад. Дар деҳаи мо танҳо эшонон ва дуохонон буданд, ки бесаводони деҳа ҳам ба онҳо ихлос надоштанд ва онҳо ҳар вақт дуохонии худро дар деҳаҳои дурдаст қор мефармуданд.

Як рӯз ман ба Қорӣ Маҳмуд, ки номи ӯ дар ин дафтар пештар гузашт, гуфтам: – Амаки эшон, шумо ҳар вақт дуохонии худро дар деҳаҳои бегона қор мефармоед ва ҳол он ки дар деҳаи худамон ҳам беморон бисёр шуданд, чаро инҳоро наметавонед, ки шояд аз даму нафаси шумо шифо ёбанд?

Ҷ ҷавоб дод:

– Ҳеч дузд аҳолии деҳа ва маҳаллаи худро тороч намекунад. Магар ман аз дузд ҳам ноинсофтарам, ки ҳамсояғони худро фиреб диҳам?

Қисми ба фиребгарии худ иқрор қардани ин гуфтаҳои Қорӣ Маҳмуд дуруст бошад ҳам, қисми аз боинсофӣ фиреб надодани ҳамсояғони худаш дурӯғ буд.

Дурусташ ин буд, ки ҳамсоягон, азбаски чӣ будани ҳамсояи дуохони худро ме-
донистанд, фиреб намехӯрданд.

Аз миёнаи беморони ман аҳволи падарам бисёр сахт буд ва ӯ қариб ҳамеша
беҳуш мехобид ва танҳо об мепурсид ва менӯшид. Ва рӯзе чашмашро кушода аз
ман пурсид:

– Ба чуворӣ дубора об додӣ?

– Не.

– Аз оби аввал чанд рӯз гузашт?

– 10 рӯз гузашт

– Хуб, холо ба об наомадааст! – Ва боз чашмонашро пӯшида беҳуд шуд.

Баъд аз он ӯ рӯзе чанд бор бо ман ҳамин тариқа суолу ҷавоб мекардагӣ шуд.
Рӯзе, ки аз оби аввал 20 рӯз гузашта буд, ба суоли охиринаи ӯ «20 рӯз гузашт»
гуфта ҷавоб додам.

– Ин тавр бошад, ба об омадааст. Агар тавонӣ, рафта як об деҳ. Кулӯхи
офтобхӯрдаро бисёр андохтаам. Агар об нахӯрад, нобуд мешавад, – гуфт.

Ман каландчаамро гирифта ёбон баромадан хостам. Дар ин вақт ба зира-
кии сағ қоил шудам: ҳар вақт ки ман ба ҷое мерафтам, ӯ аз дунболам мерафт ва
аз ман ҳеҷ ҷудо намешуд. Аз вақте ки ман бемордор шуда дар хона мондам, ӯ
ҳам аз пеши дари хона намечунбид. Имрӯз, ки ман каландчаро гирифта ба ёбон
рафта истода будам, вай ба ман нигоҳ карда думашро чунбонид ва баъд ба дари
хона наздиктар рафта тумшуқашро ба рӯи остона монда ва чашмонашро ба сӯи
беморон дӯхта хобид. Гӯё вай дур рафтани маро дониста, хост ки ба ҷои ман
бемордорӣ кунад.

Он сол об фаровон буд, ба болои ин, бештарини деҳқонон бемор буданд,
ки касе аз пайи об намедавид. Бинобар ин ман ба осонӣ аз ҷӯи калон об
кушода оварда замини чувориро об додам ва зуд ба пеши беморон баргаш-
там. Баъд аз ягон соати омадани ман падарам чашмонашро кушода:

– Об додӣ? – гуфта пурсид.

– Об додам!

– Боракалло! – боз чашм пӯшид.

Дар рӯзи 40-уми бемориаш ӯ арақ карда тамоман хушёр шуд. Шир талаб
кард, додам, хӯрд. Дар рӯзи дуюм дар ҷояш хеста нишаст, дар рӯзи сеюм асоза-
нон ба пой худ берун баромад, мо тамоман хурсанд шудем, ки ӯ халос шуд. Ле-
кин дар рӯзи 10-уми саломатӣ ёфтаниш ӯ дубора бемор шуда ба бистар галтид.

Усто амак, ки ӯ ҳам бемор буд ва аҳли хонаводааш ҳам бемор буданд, бо
вучуди ин дар бемории аввалии падарам рӯзе як бор омада хабар мегирифт ва
моро тасаллӣ меод, ки ӯ сихат хоҳад ёфт: «Ҷаҳат чор дона арақи хунук барои ӯ
лозим аст».

Дар ҳақиқат ҳам падарам баъд аз арақ кардан сихат ёфта буд. Аммо вақте
ки ӯ дуюмбора бемор шуд, Усто амак чизе намегуфт ва моро тасаллӣ намедод.
Лекин ба гумони ман ин бемории ӯ аз аввала сабуктар буд, ки ин бор оромтар
мехобид ва аз хуш намерафт.

Дар рӯзи ҳафтуми бемордории дуюм, вақте ки Усто амак омада беморро
дид, ба ман таъин кард, ки агар аҳволаш бадтар шавад, зуд ӯро хабар диҳам.

– Ман чӣ медонам, ки аҳволаш бадтар аст ё беҳтар? – гуфтам ман дар ҳолате, ки дар чашмонам об чарх мезад.

– Гиря нақун, мард бош, писари падарат шав! Аҳволи падарат хеле сахт аст, лекин барои пеш аз вақт ба мусибат дучор накардани шумоён худро ором нигоҳ медорад. Ту ҳам барои ба ташвиш дучор накардани ӯ худро ором нигоҳ дор! Аломати бад шудани аҳволаш ин аст, ки нафасҳои сахт-сахт мекашад ва гулӯяш хишшос мезанад. Ман равам, ки аҳволи янғаат бад буд.

Шаб шуд. Ман чароғи сиёхро даргиронда бар болои чароғпоя мондам. Ҳанӯз аввали шаб буд, ки падарам нафасҳои сахт кашидан гирифт ва гулӯяш хир-хир кард. Усто амакро чег зада овардам. Ӯ бо пахта ба даҳони падарам об чаконидан гирифт. Бемор чашмонашро кушод, аввал ба ман ва баъд ба Усто амак нигоҳ карда гуфт:

– Зиёдтар об диҳед, бо қошук резед!

Амак ба гулӯи ӯ ду қошук об рехт.

– Бас, – гуфт падарам ва чашмонашро ба тарафи ман гардонида сухани худро давом дод:

– Хон! Дар чӣ гуна душворӣ бошад ҳам, хон! Лекин қозӣ нашав, раис нашав, имом нашав! Агар мударрис шавӣ, майлат!...

Бемор чашмонашро пӯшид. Баъд аз ягон дақиқа бо хар-хар нафас кашидан гирифт. Амак бо пахта обчакониро сар кард. Дар ин миён бемор дар чояш қад рост кардан хост ва ба тарафи ман чашм дӯхт, дубора ғалтид ва дастонаш як чунбиш хӯрданд ва баъд аз он ором гирифт. Ин оромии абадии ӯ буд!

Дар ин вақт падарам аз рӯи ҳисоби солгардонӣ, ки ҳисоби шамсӣ мебошад, 57 солро пур карда буд.

Усто амак баъд аз бастанӣ манаҳ ва сарангуштони пой мурда ва пӯшонидани чашмони ӯ, ба ман гуфт:

– Агар ман рафта беморони худро хабар гирифта оям, ту наметарсӣ?

– Чаро тарсам? Магар аз падари худ метарсам? – гуфтам дар ҷавоб.

– Бале, шер, – гуфту рафт ва бозгашта омада мурдабонӣ кард. Модарам ва акаам баъд аз дубора омадани амак фаҳмиданд, ки падар мурдааст ва додаронам бошанд, баъд аз рӯз шудан фаҳмиданд.

* * *

Дар деҳаи ҳамсоя Йӯлдошбой ном як савдогари қалъачӣ⁴³ буд, ӯ мавиз, ғулунг, карбос ва чомаҳои пахтадори гиждувонӣ гундошта ба Қазалӣ, Оқмасҷид, Оренбург ва ба дигар шаҳрҳои қазоқон ва бошқирдон мебурд ва аз он чоҳо молҳои русӣ меовард. Баъд аз муромурӣ сар шудан ӯ ба кафанфурӯшӣ даромад.

Назар ба қавли худаш, ӯ ин корро барои хочатбарории мардум мекард, ва гарна ӯ ба «кафанфурӯшӣ барин як кори паст ҳеч эҳтиёҷ надошта» аст, ба мурдаи падари ман ҳам ӯ «ҳочатбарорӣ» карда, асбоби такфин ва чизҳои дигари чанозаро дода моро сад танга қарздор кард. Назар ба қавли Усто амак, агар мо пули нақд медоштем, ҳамон чизхоро аз бозор 25–30 танга арзонтар гирифтган мумкин будааст.

Барои харчи нақда ҳам 20 танга даркор шуд, ки ин маблағро ҳам ба шартӣ 25 танга карда додан, ба мо «ҳочатбарорӣ» карда дод. Барои бегоҳи душанбе, чумба ва хатми Қуръон ҳам 25 танга лозим шуд, ки мо ин маблағро аз одамони гуногун ба тарзи қарзи майда гирифта сарф намудем. Ҳамин тариқа шуда ман мурдаи падарро 150 танга (22 с. 50 тин) харч карда бардоштам.

* * *

Баъд аз гузаштани рӯзҳои азодории падарам, намедонам, аз беҳабарии ман ё бо ягон сабаби дигар гови ҷӯшоиамон дар як шаб бемор шуда ҳаром мурд. Модарам ин хабарро дар бистари бемориаш шунида гуфт:

– Ҳар балое, ки омада бошад, ба ҳамон гов занад. Кошки вай пештар ме-мурд, ки шояд падарат зинда мемонд. Гӯсолаашро ҳам барои саломатии худат ва бародаронат дафъ кардан даркор аст, – ва фармуд, ки вайро ба Ҳочахон бурда диҳам: ин як одами маиби бедасту по буд, ки дар гӯшаи деҳа хобида бо садакаи мардум зиндагонӣ мекард.

Ман гӯсоларо ба ӯ бурдам. Аммо ӯ қабул накард:

– Шумоҳо ҳозир аз ман мӯхточтаред, чунки мардум ба ман садақа медиҳанд, ман бо вай як навъ зиндагӣ мекунам. Аммо шумоҳо ба садақагирӣ одат накардаед. Акнун ки падаратон вафот кард, маълум нест, ки баъд аз ин ҳоли шумоҳо чӣ мешавад? – гуфт.

Аммо дубора модарам илтимос карда фиристод, ки барои саломатии бачагон қабул кунад. Ин дафъа гӯсоларо ба ӯ ба хотири ризои модарам базӯр қабул кунондам.

Дар ин вақт ман фаҳмидам, ки Ҳочахони маиби барҷоманда аз имоми деҳаи мо боинсофтар будааст. Имом дар рӯзи ҷанозаи падарам 10 тангаеро, ки ба ӯ доданд, бе ҳеч «лозим нест» гуфтан қабул карда буд. Ва ҳол он ки вай дар ҳамон вақтҳо дар анбори худ 50 ман (400 пуд) гандум ва 25 ман (200 пуд) ҷав дошт ва чӣ қадар пули нақд ва асбобу ашё доштанаширо, албатта, ман намедонистам. Аммо Ҳочахон гайр аз ду чашме, ки ба садакаи мардум нигарон буд, чизе надошт.

Ака ва укаҳоям, ба қавли мӯйсафедон, аз хавфи мурдан гузашта буданд, аммо аҳволи модарам рӯз то рӯз вазнинтар мешуд. Дар вақтҳои охир ба пеши дар бароварданаи ҳам мумкин нашуд ва ҳамаи эҳтиёҷҳои табиаш дар ҷои худаш мешуд, ки ман тоза мекардам.

Бародаронам беҳтар шуда бошанд ҳам, озодона ба по хеста гашта наметавонистанд, аломати беҳтарии аҳволи онҳо дар ин буд, ки кам-кам чиз мехӯрданд. Ман бо маслиҳати кампирон ва мӯйсафедон мургонро ба онҳо хӯрондам. Назар ба қавли тачрибакорон, ягона чизе, ки дар он вақт ба онҳо қувват бахшад, шӯрбон мург буд. Ман мургонро ягон-ягон кушта намак мезадам ва ҳар мургро 3 ё 4 бор шӯрбо карда ба онҳо мехӯрондам.

* * *

Ҷуворино дар вақт-вақташ об дода бошам ҳам, вайро аз ҳучум ва торочи парандагон нигоҳдорӣ карда наметавонистам, дар вақти шира пайдо кардан донаҳояшро гунчишкон чунон макиданд, ки баъзе сарҳояшон паҳол барин та-

моман бедон шуда монд. Аммо сарҳои саломатмонда монанди шиками офтобаи сафолин пурра ва гафс шуда буданд. Акнун хучуми гунчишкон он қадар зарар накунад ҳам (чунки ҳар гунчишк бо 10–12 дона сер мешуд), хучуми зогҳои сиёҳ ва зогчаҳо, ки дар деҳаи мо бисёр буданд, сар шуда буд. Акнун бими он буд, ки ҷуворӣ тамом талаф шавад ва мо ҳам талаф шавем, зеро адо кардани қарзи мурдаи падарам ва ҳуроки зимистонии мо ба саломат мондани ҳамин ҷуворӣ вобаста буд ва ғӯза бошад, пояхушк шуда кайҳо талаф шуда рафта буд. Дар хонаи мо орди гандуме монда буд, ки танҳо барои ягон моҳ кифоя мекард.

Аммо ман намедонистам, ки модарамро ба он ҳол гузошта барои «ҷувориҳои ғӯӣ» ба ёбон равам (дар он вақт одатан парандагонро аз кишти ҷуворӣ «ҳой-ҳой, гала-гала ҳой» – ғӯён меронданд).

Лекин дар ин миён воқеае рӯй дод, ки ман хотирчамъона ба «ҷувориҳои ғӯӣ» машғул шудам: дар вақти тангии аҳволи модарам яке аз тағоиҳоям – Алиҳон ҳамроҳи як нафар ҳамдеҳааш барои дидани ҳамширааш–модарам омад. Назар ба қавли ӯ, баъд аз ғӯронидани акааш – мулло тағоиям модару падараш ва дигар аҳли хонаводаашон ҳамагӣ бемор шудаанд. Зани ҳудаш ва занҳои бародаронаш мурдаанд. Худаш ҳам бемор шуда будааст. Вақте ки ӯ қадаре беҳтар шудааст, падару модараш барои хабаргирӣ ба мо фиристодаанд.

Тағоиям аҳволи модарамро вазнин дида, ӯро ба хонаи худшошон бурдан хост:

– Дар он ҷо падару модар зинда ва ман саломатӣ ёфтаам. Аммо дар ин ҷо ба ту, ки хурдсол мебошӣ ва ба бародаронат ҳам нигохубин қарданат зарур аст, ба модарат парасторӣ қардан душвор аст, – гуфт.

Мо розӣ шудем. Ӯ ду ҷӯбро ба шакли нардбон дуруст қард ва ба ҷои пояҳои нардбон ба онҳо аргамчин кашид, ки инро «сароча» меномиданд. Ду харро пасу пеш қарда ба рӯи вай беморро дароз хобонид ва бар болои ӯ як сӯзаниро пӯшонид ба роҳ даромад.

Аз рафтани модар ҷӣ гуна мутаассир шудани бародаронамро намедонам, аммо дили худам бисёр вайрон шуд ва кӯшиш мекардам, ки овоз набарорам ва беморро азоб надихам. Лекин аз гиряи беовоз худдорӣ қарда натавонистам. Чашмам ба чашми модар афтод, аз чашмони ниммурдаи ӯ қатраҳои бисёр хурди сирӣшк бар рӯи заб-зард шуда борик гардиарафтааш мешориданд.

– Ба ҳазор дарой! – гуфт дар вақте, ки харҳо ба ҳаракат даромада буданд.

Онҳо аз назар гоиб шуда рафтанд, ман дар дили худ «ӯ ҳоло намемирад, наход ки ман аз падару модар якбора ҷудо шавам» ғӯён худро тасаллӣ додам ва чашмонамро, ки аз ашки талх сӯзиш мекарданд, бо остин пок қардам.

* * *

Бештарини вақти ман дар ёбон мегузашт. Дар хона танҳо дар вақти об ҷӯшонда ба беморон додан ва ягон чиз пухта ҳӯрондан мемондам. Шабҳо баъд аз торик шудани рӯз ба хона омада хобида, субҳидам пеш аз сафед шудани рӯз ба сари ҷуворӣ мерафтаам. Дар ёбон кори муҳими ман «ҷувориҳои ғӯӣ» буд. Аммо он парандагони шилқинро аз як тарафи замин паронам, дарҳол ба тарафи дигараш омада ба сари хӯшаҳои марворидмонанди ҷуворӣ менишастанд. Он паран-

дагон ба кулӯху сангҳое, ки бо фалахбон (фалохун) ҳаво медодам, ҳеч аҳамият намедоданд. Ҳарчанд бо гуррида рафтани санг ё кулӯхи фалахбон аз сари ҷуворӣ хезанд ҳам, пеш аз он ки он санг ё кулӯх ба замин ғалтад, онҳо боз ба сари ҷуворӣ менишастанд.

Дар ин кор Икромхоҷа (писари дуҷоми Усто амак) тадбире кард, ки ман қадаре осуда шудам: ӯ ба ман фармуд, ки дар ғафсии банди дасти одам, ба дарозии як оршин як ҷӯби сахт ёфта бо арраву тешаву рандаву парма ба сари замин овардам. Ӯ он ҷӯбро ба шакли лӯла тарошида бо ранда суфта кард ва аз як тарафи он ҷӯб ба дарозиаш бо парма сӯрох намуд. Он сӯрохро ба тарафи дигари ҷӯб набароварда аз болои нуқтаи охиринаи вай як сӯрохчаи дигар ҳам кард ва ин асбобро «таппончаи ҷӯбин» ном ниҳод.

Дар он вақтҳо дар деҳаи мо шикорчиён бисёр буданд, ки милтиқи шохдори қадимӣ кор мефармуданд ва доруи милтиқ (борут)-ро худшошон месохтанд. Икромхоҷа аз як шикорчӣ як халгача дору овард ва сӯрохи ҷӯбро бо дору пур карда аз рӯяш қадаре пахта тикқонд ва ҷӯбро ба тарафи парандагон рост карда аз сӯрохи болоиаш оташ дод.

Бо расидани оташ ба дору он ҷӯб қафида рафт. Хайрият, ки на ба ман ва на ба ӯ зарар нарасид. Аммо аз бӯи дору парандагон аз сари замин ҷунон гурехтанд, ки то як соат бозгашта наоманд.

Ҳеши ихтироъчии мо бо ин қадар аз кори худ даст нақашид ва дафъаи дигар аз ҷӯби аз аввалӣ ғафстар боз як таппончаи ҷӯбин сохт. Ин дафъа ба сӯрохи вай доруро камтар андохт ва сахт ҳам ҷой накард. Ин дафъа таппончаи мо нақафида матлаб ҳосил шуд ва бо парондани вай парандаҳо паридани мерафтанд. Мо сабр мекардем ва ҳар вақт ки парандагон боз омаданд, боз як бор мепарондем. Ба ҳамин тариқа ҷуворӣ ба осонӣ аз зарари зиёд эмин монд.

Рӯзи дигар Икромхоҷа аз шикорчиён қадаре кӯрғошим оварда сочма реخت. Донаҳои сочмаи ӯ аз сочмаи шикорчиён резатар буда, ба қадри донаҳои арзан будаанд. Икромхоҷа бо ин сочма ва таппончаи ҷӯбин гунҷишкон ва қафтаҳои ёбиро шикор мекард, ки ба химча гузаронида ва ба оташ дошта бирён карда меҳурдем. Як рӯз шикори мо барор гирифта 4 дона қабӯтар (қафта) шикор кардем, ки ду донаашро ба бародарони бемор бирён карда додам.

Сарҳои ҷуворӣ сафед шуда пухта омада истода буданд. Дар он рӯзҳо падари Икромхоҷа – Усто амак, ки баъд аз вафоти падарам бемор шуда буд, ба по хеста асосанон ба ёбон баромад ва ҷуворӣ маро аз назар гузаронида:

– Сарҳои пухтаи ҷувориатро пеш-пеш шикаста гирифта дар ҷое гун қардан гир. Агар ба пухтани ҳамаи инҳо ё ба ҳазонрезӣ нигарон шавӣ, қорат зӯр мешавад, дар он вақти тағӣ ба тағҳои ин қорро қарда наметавонӣ, – гуфт ва аз паҳлуи замини ҷуворӣ мо як замини почпоя – ҷои гандумро нишон дода илова кард:

– Ана дар ҳамин ҷо гун қун, ки замини хушкӣ сахти ҳамвор аст ва дар ин ҷо қуфта бардошта гирифтани дон осон мешавад.

Ман аз ҳамон рӯз сар қарда ба ҷуворигундорӣ даромадам. Акнун шабҳо ҳам дар ёбон мондан дарқор буд. Ман ба ин мақсад ҷуворипояҳои сарҳояшон шикаста гирифташударо ғалтонда бароварда дар сари хирманам як коза (чай-

ла) сохтам. Ҳар қадар ки сарҳои ҷуворино бисёртар шикаста мегирифтам, ҷувориноҳо ҳам ҳамон қадар бисёр шуда, козаам ҳам ҳамон қадар борону шамолногузар мешуд. Охир ҷувориноҳо ҳамон қадар бисёр шуданд, ки нимаи вақти харрӯзаамро барои ба хона кашонда бурдани онҳо сарф мекардам.

Дар козаам шабҳо дар пеши ман Икромхоҷа меҳобид ва азбаски модараш ӯғай буд, ба хонааш рафтан намехост. Бачагони тандуруст ё аз беморӣ саломатёфтаи деҳа ҳам шабҳо ба пеши мо ғун мешуданд ва то нимаҳои шаб гапзанон нишаста, баъд хона ба хона мерафтанд ва баъзеҳашон, ки модари ӯғай доштанд, дар ҳамин ҷо бар рӯи сарҳои ҷуворӣ ё ҷувориноҳо меҳобиданд.

* * *

Як шаб ҳаво соф буд, сармои тунди тирамоҳӣ ба бадани кас монанди бигизи дар оташ тафсида сӯзиш кунонида меҳалид. Дар равшании моҳ қиравҳои бар рӯи растаниҳо пайдошуда монанди барфи навборида ялаққосзанон менамуданд. Ҳар кас медонист, ки имшаб ҳама чизҳоро хунук мезанад ва фардо ғундор-ғундор сар мешавад.

Ман ҳам фикр мекардам, ки «агар имшаб сармо занад, фардо ҳамаи ҷувориноҳо ғундошта гирифтанд даркор мешавад ва ҳол он ки ҳанӯз дар замин нимаи ҷуворино бар пой ва сарҳашон нашикастагӣ буд. Баъд аз сармо задан оҳистакорӣ ба кор намеравад, чунки ба зудӣ ялагард шуда мардум чорпоҳашонро дар ёбон озодона яла карда сар меҳанд ва эҳтимоли борон боридан ҳам ҳаст, дар он вақт ҳамаи ҷувориноҳо нобуд мешаванд. Аммо як худам ба танҳои ин қадар чизро чӣ гуна ба зудӣ меғундорам?»

Ман дар ҳамин гуна фикру ҳаёл будам, ки Икромхоҷа омад. Ӯ аз сармо меларзид ва шикаҷаткунон гуфт:

– Хостам аз кӯрпаҳои аз модарам ба мерос монда якеашро биёрам, модари ӯғай надод. Ба падарам гуфтам, ӯ ҳам тарафи вайро гирифта: Агар як кӯрпачаро гирифта ба ту диҳам, ӯ норозӣ мешавад ва худаш аз беморӣ нав хестааст, аҷаб нест, ки қанда шавад⁴⁴. Ин гуна сармо одамро намекушад. Рафтан гир! – гуфт.

Боз се бача омад ва яке аз онҳо ба ман гуфт:

– Ту барои «во, бибем»-гӯӣ ба Маҳаллаи Боло нарафтӣ?

Ин суҳан як дег оби ҷӯшон буд, ки ба сари ман рехт ё санги осие буд, ки бар сари ман гардида тамоми аъзои баданамро ордвор соида партофт. Ман фаҳмидам, ки модарам мурдааст ва ин бача, аз кучо бошад, шунида омадааст ва ба ман ба ҳамон тарзи ифодае, ки ба ақидаи худаш шоирона ва болояш пӯшидааст, фаҳмондан хостааст. Аммо ба чашмонам об чарх назад, гӯё маро бо он суҳан дар оташ андохта гудохта бошад, ҳамаи наму тарихи баданам хушкида буданд. Ман фикр мекардам: «Акнун чӣ кор мекарда бошам? Дар 12-солагӣ ҳам бепадар ва ҳам бемодар, бародарон бемор, акаам бошад, ҳар вақт саломат ёбад, ба хондан меравад ва додарҳои хурдсолро ҳам бояд ман саровонӣ кунам. Хондан... ва он хондан, ки худ меҳостам ва падар дар нафаси вопасинаш васият карда буд, чӣ мешавад?!»

Вақте ки он бача ба ман «ту барои во, бибем-гӯӣ нарафтӣ» гуфт, як рафиқаш ба ӯ: «лозим нест, ба ӯ тасалли додан зарур аст, на ин ки ҳазл кунӣ» гӯён пичиррос зад ва ба ман нигоҳ карда суҳанашро давом дод:

– Зарар надорад, як кор мешавад, меравад. Икромхоҷа ҳам бемодар аст.

– Ғам нахӯр! Ҳар чӣ бошад мегузарад, «чинст, ки нагузарад?» – гуфт Икромхоҷа, – ман 10 сол аст, ки бе модар зиндагонӣ мекунам, маро гург нахӯрд.

– Ту модар надошта бошӣ ҳам, – гуфт ба Икромхоҷа бачаи дигар, ки то ҳол хомӯш истода буд, – падар дорӣ ва модари ӯгаӣ дорӣ. Аммо барои ин (маро ишора карда) зӯр шуд, ки аз падару модар якбора ҷудо гардид. Худо осон кунад.

– Ман, ки аз модар ҷудо мешудаам, кошкӣ аз падар ҳам ҷудо мешудам, – гуфт Икромхоҷа оҳе кашида, – то ки ба дасти модари ӯгаӣ гирифторм намегардидам...

Инсон, вақте ки дар як душвории беилоҷ монда ҳар тараф ба худ тасаллӣ меҷӯяд, ба ҳар муносибат аз ҳар чиз барои худ як тасаллӣ тарошида мебарорад. Ман ҳам аз ин сухани Икромхоҷа барои худ як тасаллӣ тарошида баровардам ва дар дили худ гуфтам: «Агар баъд аз мурдани модарам, падарам зинда мебуд ва зани дигар мегирифт, дар он вақт чӣ мекардам? Албатта, модари ӯгаӣ маро рӯи хуш намедод, дар хона роҳ намедод, аз кӯрпаҳои модарам ба ман намедод ва ба болои ин, падари меҳрубонамро ба ман номеҳрубон мекард. Ҳоло ҳар чанд бепадару модар монда бошам ҳам, худ ба худам соҳиб мебошам, ҷуворӣ азони ман, ҳар азони ман, додарҳо дар ихтиёри ман. Дуруст аст, ки аҳволам душвор аст, лекин аз зердастии модари ӯгаӣ осонтар аст». Ана бо ҳамин фикр хеле тасаллӣ ёфтам.

* * *

Тасаллиёбии ман то вақте давом намуд, ки рафиқонамро хоб рабуд ва баъд аз он танҳои худро ва хусусан ҷудоии падару модарро, ки ягона ғамхори меҳрубони ман буданд, ҳис кардам ва дигарбора лашкари андӯҳу алам ба ман ҳучум оварда, тамоман хавосамро фаро гирифт. Акнун бо «ҳой-ҳой» гиря кардан меҳостам, аммо аз бими нороҳат кардани рафиқон, ки маҳз барои тасаллӣ додан ба ман ба гирди ман ғун шуда дар зери қирави тунд меҳобиданд, худдорӣ намунам. Орзу мекардам, ки коре шуда ҳамаи ин ғаму кулфатҳо ҳарчанд якчанд дақиқа ҳам бошад, аз ёдам барояд ва ман андаке рӯи осоишро бином ва бо хоҳиши ин орзу байти зерини як газали Бедилро, ки падарам дар ин гуна мавридҳо бисёр меҳонд, ба ёд овардам ва бо овози пасти ҳазин замзама кардан гирифтам:

Эй фаромӯшӣ, кучой, то ба фарёдам расӣ!
Боз андӯҳи дили ғампарварам омад ба ёд!

Дар ин вақт суруди ҷуфтронон шунида шуда, маро ба худ машғул кард. Ҷуфтронони райони Ғиждувон одатан дар шабҳои тобистон дар соати 10-и шаб гов баста кор сар мекарданд ва заминро пеш аз баромадани офтоб дандонаву мола карда намашро тамоман дар ҳудаш нигоҳ медоштанд – аз хушкӯндани партави офтоб эмин мекарданд: дар шабҳои дарози тирамоҳ бошад, баъд аз нимаи шаб кор сар карда, бо ҳамон мақсад пеш аз тулӯи офтоб корашонро тамом менамунд. Дар ин гуна вақтҳо ягона тасаллибахши он ҷуфтронон, ки бо маҷбурияти зиндагӣ ҳоби ширинро тарк карда дар шаби тор кор мекарданд, сурудҳои буд.

Бештарини деҳқонони районҳои Ғиждувон ва Вобканд сурудхон ва шашмакомдон буданд. Онҳо, бо вучуди бесаводӣ, Шашмақомро бо ғазалҳои классикӣ аз падару бобоҳшон даҳан ба даҳан омӯхта буданд (қувваи мусиқии шахри

Бухороро ҳамеша аҳолии районҳои Гиждувон ва Вобканд пур карда меистоданд. Аз боқимондаи онҳо – Ҳофизи Халқии Тоҷикистон, устои шашмақомдон Бобоқул Файзуллоев аз Гиждувон ва Ходими Хизматнишондодаи Санъати Ўзбекистон нотанависи шашмақомшинос Шохназар Соҳибов аз Вобканд аст).

Зотан, Шашмақом хеле хузнангез буда, ҳақиқатан тарҷимони аҳволи онрӯзан меҳнаткашон ва аз ин ҷумла деҳқонон буд. Ҳарчанд дар фуруварди ҳар як ҳавои Шашмақом тарона ва уфарҳои хеле шӯҳи шӯрангез бошанд ҳам, инҳо махусуси базмҳои хонагии рақсдор буда, ҷуфтронон ба асл ва асоси ҳавоҳои Шашмақом, ки ба ҳоли ҳудашон мувофиқ буд, қаноат мекарданд.

Ҷуфтронне, ки дуртар аз хирмангоҳи ман замин меронд, дар ҳавои савти Ушшоқ, ки вайро савти калон ҳам мегӯянд, як ғазали Бедилро сар кард ва дар авҷи он ҳаво ҷуфтрони дигар, ки дуртар аз вай кор мекард, ба ӯ ёрӣ дод. Ман бо шунидани он ғазал дар он суруд, бе он ки овозе барорам, дарун-дарун гирифта дили мусибатманзили худро қадаре ҳолӣ кардам ва дар ин ҷо ба тарзи намуна нақл кардани се байти он ғазалро, ки ба аҳволи оншабаи ҳудам хеле мувофиқ буд, муносиб дидам:

Далели қорвони ашқам охи сардро монам,
Асарпарварди доғам ҳарфи соҳибдлардро монам.
Рафиқи ваҳшати ман ғайри доғи дил намебошад,
Дар ин гурбатсаро хуршеди танҳоғардро монам...
Фалак умрест дур аз дӯстон меҳорадам,
Ба рӯн сафҳаи офок байти фардро монам.

Баъд аз ба охир расидани суруди ҷуфтронии аввал, ҷуфтрони дигар як ғазали Ҳофизро, ки аввалаш ин байт аст:

Сабо, ба лутф бигӯ он ғизоли раёнро,
Ки сар ба кӯҳу биёбон ту додай моро...

дар ҳавои Ироқ сар кард ва дар авҷи ин ҳаво ҷуфтрони дигар ба ӯ ёрӣ дод...

Ба ҳамин тариқа сурудҳои ҷуфтронон дар он ёбони ором то поёни шаб давом намуд ва вақте ки рӯз сафед шуд, онҳо хомӯш монданд ва рафиқонам бедор гардида маро ба тарафи худ машғул карданд.

Ин парча як марсияест, ки аҳволи онвақтаи худро баъд аз шаст сол ба қалам оварда ба модари худ бахшидам. Агар ин мусибатнома аз ҳад зиёд андӯховар баромада хонандагони мӯхтарамро нохушнуд кунад, маъзарат мебарсам ва маро, ки маҷбурияти фарзандии худро, қисман бошад ҳам, адо кардан хостам, умедворам, ки бубахшанд.

ҲОСИЛҒУНДОРӢ ВА САРФИ МАҲСУЛОТ

Ҷуворино бо ёрмандии ҳару аспӣ ҳамсоғгон ва бачагони деҳа кӯфтем ва ғалбер карда чош кардем. Ҳосил аз ҳосилоте, ки то он вақт аз он гуна киштҳо мегирифтанд, зиёд баромад. Мо аз ҳама аввал аз чош бо ғалбер тахминан баркашида 15 ман (120 пуд) ба Йӯлдошбой барои қарзи гурӯҳи кафани падар додем. Миёнаравон ҳар як ман (8 пуд) ҷуворино 10 танга (1 сӯму 50 тин) нарх карданд. Дар бозор нархи як ман ҷуворӣ 12 танга бошад ҳам, барои аз сари хирман бо ҷувол ва аспу хари худ бардошта бурданаш 2 танга кам карданд.

Йўлдошбой 125 тангаи пули чуворино ба қарзи худ ҳисоб карда, 25 тангаи боқимондаро ҳам ба қарзхоҳони майда дод.

Баъд аз адо кардани қарзи Йўлдошбой ва қарзхоҳони дигар барои хўроквори худамон ҳам тахминан 5 ман (40 пуд) чувории сафед монд, ки ба хона кашондам. Кўкбош (сарҳои нимрас ва тамои сафеднашудаи чуворӣ)-ро бебаркаш ба хона бурдам.

Баъд аз як ҳафтаи ҳосилғундорӣ тағоиям Алихон, ки модарамро дар вақти бемориаш бурда буд, омад. Вай ба мо ҳисоб дод, ки ба бардоштани мурдаи модарам 100 танга харҷ кардаанд ва ин маблағро аз мо талаб кард.

Мо 20 ман (160 пуд) кўкбошро ҳар ман 5-тангагӣ (75-тинӣ) ҳисоб карда ба қарзи ӯ додем. Дар бозор як ман кўкбош 7 танга буд, ки ба ӯ ҳам аз ҳар ман 2 танга барои бардошта бурданаи гузашт карда шуд. Аз ғайри ин, ҳар ҳам он зимистон бо сериву пурӣ кўкбош хўрда баромад.

Ин ҳосил аз он ҷумла ҳосиле буд, ки касе монандашро то он замон дар деҳа ёд надошт. Усто амак ҳам ним таноб заминашро ҳамон сол чуворӣ кишта буд, се ман чувории сафед ва ду ман кўкбош бардошт ва ҳол он ки чувории ӯ ба воситаи писараш – Иқромхоҷа аз тороҷи парандагон тамои нигоҳдорӣ карда шуда буд. Мардум мегуфтанд, ки «агар чувории шумо ҳам дуруст нигоҳдорӣ меёфт, 40 ман дони сафед меод».

Мўйсафедони деҳа ин ҳосили баландро дида мегуфтанд, ки «ҳосили ин қадар баланд ҳосият надорад. Ана ҳамин ҳосили аз ҳад афзун буд, ки сари Сайидмуродхоҷаро (падарам) хўрд».

Ман бо вучуди хурдсолӣ ба ин ақида розӣ шуда натавонистам. Ман бисёр сода муҳокима мекардам: ман дар дили худ мегуфтам: «падарам меҳнат карда, як таноб заминро ғўза кишт. Ғўзапоя хушк шуда меҳнаташ тамои сўхт. Аммо ин беҳосилӣ умри ӯро зиёд накард. Чаро ҳосили хуб умри ӯро кам мекарда бошад?»

* * *

Палавқаду ҳам, ки ҳосили аввалини меҳнати деҳқонии ман буд, аз одат берун ҳосили бисёр дод. Ман баъд аз ҳазонрезӣ палавқадуҳои сурхшударо қанда дар дўкониҳои падарам раҳ задам, як хонаи 5-болора аз замин то шифт пур аз қаду шуд. Қадуҳои нимрас ва ходро барои хўрокворӣ дар мадони хона ҷой кардам.

Ман он зимистон қадуфурӯшӣ кардам ва ин корро бо як интизоми муайян гирифта бурдам: дар Ғиждувон ҳар ҳафта ду рӯз – шанбе ва чоршанбе – бозор мешуд. Ман ҳар рӯзи бозор 16 дона қадуро дар чувол андохта бозор бурда дона дона мефурӯхтам. Дар ҳар бозор барои бастанӣ ҳар дар сарой ду пул (ним тин), барои такҷоии қадуфурӯшӣ чор пул (1 тин) харҷ мекардам. Аз ғайри ин ҳар рӯзи бозор ба чор пул як кулчаи ширмол, ба чор пул ангур харида худ меҳўрдам ва барои бародарони беморам ҳам ду кулчаи ширмол харида ба хона мебурдам. Ба ҳамин тариқа ман дар ҳар рӯзи бозор 22 пул (панҷу ним танга) харҷ мекардам. Ҳар ҳафта нимча (500 грамм) гўшт ҳам ба хона мебурдам.

Баъд аз он ки пули қаду ғун шудан гирифт, ба худам ва додархоём аз бозор либос харидам (акаам ба қадри зарурӣ либос дошт). Баъд аз ҳамин қадар хароҷот дар баҳорон аз бақияи пули қаду як ғўсфанди очабача харидем.

САРДОР ВА ДАСТЁРИ ОИЛА

Ман он сол дар оиламон ҳам ба ҷои падар, ҳам ба ҷои модар ва ҳам ба ҷои дастёр кор мекардам

Азбаски акаам ханӯз нимбемор ва додаронам хурдсоли аз беморӣ нав халосшуда буданд, ба ҳеҷ кор ёрӣ дода наметавонистанд.

Модарам бинобар бемориаш он сол шинии тут пухта натавониста як ҷуволча тутмавиз карда монда буд. Як зани ҳамсоя ба ман аз тутмавиз ҳалвоитар пухтанро ёд дод, ки ҳар ҳафта ду бор ҳалвоитар мепухтам ва ин дар тамоми ҳафта ба мо нонхӯриш мешуд. Ба осие ҷуворӣ бурда орд карда меовардам. Зани Иброҳимхоча ҳар ҳафта зағора пухта медод. Бештарини хӯроки мо он зимистон ҳалвоитари ордичуворигӣ бо зағора буд. Ҳафтае як бор шӯрбо ва оши кашк ҳам мекардем.

Ман бозоргардӣ, ошпазӣ ва ҷомашӯӣ мекардам, ҳам ҷоку пораи либосҳоямонро медӯхтам (ман ҷомашӯиро дар мактаби занона омӯхта будам, ки ин дар «Мактаби кӯхна» ном асарам қайд шудааст).

* * *

Дар миёнаҳои зимистон бародари калонам қувват ёфта хест. Лекин ӯ дар хона бисёр наистода баромада рафт, ки дар ягон деҳа имом шавад ва барои таҳсили соли ояндааш харҷи ёбад.

Мо дар хона се бародарон мондем, додари калонам – Сирочиддин 8-солаи 9-баро буд. Бо вучуди бартараф шудани бемориаш қувват наёфт. ӯ зотан заифчусса ва рангканда буд ва аз тағи беморӣ як ҷӯбчаи хушки беранг шуда баромад ва иштиҳояш ҳам хуб набуд. Аммо додари хурдам, ки Киромиддин ном дошта 4-сола буд, баъд аз беморӣ зуд қувват гирифт.

Сохти бадани Киромиддин ҳам аҷиб буд – қадаш нисбат ба солаш баланд, сараш аз одат берун калон ва гарданаш пурра буд. Сари синааш бисёр васеъ буд, ӯ дар роҳ рафтан синаашро ба пеш дамонда бароварда қахрамонтарошона қадам мепартофт. Кам механдид ва суханҳои пухтаи чиддӣ мегуфт. ӯ бисёр зирак ва ҳозирчавоб буд. Як бор ӯ як ҳозирчавобии шойрона кард, ки ханӯз аз ёдам набаромадааст.

Бародари калонам ба Табарӣён ном деҳа, ки аз мо 16 километр дурӣ дошт, рафта имом шуд ва баъд аз чанд гоҳ дар он ҷо мондан гӯшт, биринҷ ва равған харида овард, ки ба мо оши палав пухта диҳад. Худаш ошро пухт ва дар ош Усто амак ва писари ӯ Икромхочаро ҳам ҷег задем.

Мо дар сари сандалӣ ба ошхӯрӣ нишастем, дар кодоки пешгаҳ Усто амак, дар ду кодоки паҳлуӣ акаам ва Икромхоча ва дар кодоки поён мо се додарон нишаста будем.

Дар рӯи ош дар қатори гӯштбурдаҳо як илики линги лавандон⁴⁵ буд. Бародари калонам аз рӯи одоб, чунон ки одат буд, он устухонро аз рӯи ош гирифта ба Усто амак тақдим кард.

– Ман дандон надорам, – гуфт Усто амак, – худатон нӯши ҷон кунед, ош шавад.

Азбаски дигарон аз акаам хурдсол буданд, ба ҳеҷ кас тақдим накарда, худ

ба устухонхой даромад. Устухон калон ва пайҳояш сахт буд, бинобар ин акаам бо ду даст устухонро нигоҳ дошта бо зӯри дандон пайҳояшро канда мегирифт.

Акаам хабардор шуд, ки бародари хурдтарамон – Киромиддин хашмигнона ба устухонхоии ӯ чашм дӯхта истодааст.

– Чаро нигоҳ мекунӣ? – гӯён акаам аз вай пурсид.

– Худи Хайбар барин устухон мехоед, – гуфт бо оханги оташинона.

Ҳама хандидем. Аз ин ҷавоби ӯ ман бисёр завқ кардам. Дили ӯ ба ҳамон устухон кашол будааст, чун акаам ба ӯ надода худ хоидааст, дар ғазаб шуда бо хоҳиши ҳолати рӯҳияи онвақтаи худ он кирдори бародари калонро ба устухонхоии сағ монанд кардааст, ки ин ташбеҳ бо маънои пурраи худ ташбеҳи том буд.

Ман дар вақти шеърхониҳои худ аз ҳама зиёдтар аз ташбеҳҳои шоирон завқ мекардам. Аммо ин ташбеҳи бачаи 4-сола аз ҳамаи он ташбеҳҳое, ки ман то он вақт дар шеърҳо дида будам ва завқ мегирифтам, пурратар буд. Бе ҳеч андешаи дуру дароз ҳозирҷавобона бо ин ташбеҳи том интиқомгирии он кӯдак завқи маро боз афзунтар кард.

Худ харчанд он вақтҳо шоир шуданро орзу мекарда бошам ҳам, дар бораи ба вучуд омадани он орзуи худ ҳеч боварӣ надоштам. Аммо дар дили худ муқаррар кардам, ки «ин бачаи 4-сола охир шоир хоҳад шуд» ва дар паси хандаҳо ба ӯ хитоб карда гуфтам:

– Ту шоир хоҳӣ шуд!

Ба ин сухани ман касе чизе нагуфт. Албатта, на танҳо он кӯдаки 4-сола, балки дигарон ҳам маънии ин сухани маро нафаҳмида буданд. Ҳатто ҳис кардам, ки акаам аз ин сухани ман қадаре ранҷид. Чунки ман, ба ҷои ин ки кӯдаки ба ӯ беодобӣ кардари коҳиш кунам, он таҳқиқкунандаро таҳсин карда будам.

* * *

Ман он вақтҳо ҳаёли Бухоро рафта хонданро тамоман аз сари худ дур карда будам. Ҳарчанд орзуи хондан, хусусан баъд аз васияти падарам, аз аввала зиёдтар шуда бошад ҳам, ин орзу ба назарам як ҳаёли маҳол барин менамуд. Чунки акаам худро ба тегу табар табар зада, ба кадом душворие, ки бошад, хондани худро давом меод. Ман бояд ба ҷои падару модар додарони хурдсолро парвариш мекардам. Агар ман ҳам ба фикри бухороравӣ меафтадам, ин ду додари хурдтаракам талаф мешуданд. Вичдонам вазифаи тарбияи ин кӯдаконро аз ҳамаи орзуҳои ман болотар карда ба гардани ман бор карда буд.

Бинобар ин ман он сол ба пеши имоми деҳа хонданро ҳам тарк кардам ва ба корҳои хоҷагӣ машғули гузидам.

Ман баҳорон аз пули боқимондаи каду як мешу бара харида ба гӯсфандчаронӣ даромадам ва дар дили худ мегуфтам: «Дар тирамоҳ хар дуи инҳо ду гӯсфанди калони фарбеҳ хоҳанд шуд. Якero фурухта дар зимистон харҷ мекунем, дигарро кушта тор кашида мехӯрем».

Ман гӯсфандони худро бештар ба сари мазори худамон, дар хорзор ва ҷангалҳои мазор мечаронидам, ки он ҷо сохиби махсус надошт ва азбаски дигарон аз «ғазоби авлиё» ва аз ҳучуми «ачина» ва «аждаҳо» тарсида ба он ҷоҳо чорпо намебароварданд, он ҷо як дараҷа сералаф ҳам буд.

Ба болои тал баромада нишаста киштзорҳо ва боғчаҳои хавлинхоро тамошо кардан, гоҳо ба сангҳои мазор ангушт зада хатҳои дар онҳо кандашударо хондан таби маро хеле чоқ мекард (дар мазор гӯсфандчаронӣ карданам дар очерки колхозии «Коммунизм» қисман акс гардидааст.)⁴⁶

Дар як санг бо хати хуби настиғлик ин шеърӣ халқӣ навишта шуда буд:

Дареги, ки дунё ҷафо мекунад,
Ки ёре зи ёре ҷудо мекунад.
Ба ёре, ки ду рӯз ҳамдам шудем,
Ба сад ҷавр аз мо ҷудо мекунад.

Дар санги дигар ин чор мисраи Саъдӣ навишта шуда буд:

Шундам, ки Чамшеди фаррухсирӣшт
Ба сарчашмае бар ба санге навишт:
Бад-ин чашма чун мо басте дам заданд,
Бирафтанд чун чашм бархам заданд.

* * *

Баъд аз гузаштани айёми баҳорон ва хушкидани алафҳои сари мазор ҷои гӯсфандчаронии ман дарёбод шуд, ба истилоҳи онвақта он ҷохоро «одоғ» (обдоғ) меномиданд. Азбаски дар одоғ дар вақти обхез оби Зарафшон мебаромад ва дар дигар вақтҳо заҳи дарё зада истода сернам буд, алафаш хуб мерасид. Ҳамаи бачагони подабон ва ҷӯпонони он деҳа ҳам молҳои худро дар он ҷо мечарониданд. Мо молҳои худро ба ҷаро сар дода, худ дар сояи дарахтони бед ҳар гуна бозихо ташкил мекардем. Ҳар вақт, ки гурусна монем, аз атрофи заминҳо ва канорҳои заҳкашҳо лӯбиёҳои хомро чида бо намак ҷӯшонда «лӯбиёшӯрак» карда мехӯрдем (ман ҳодисаи «лӯбиёшӯракхӯриро» дар романи «Ғуломон» тасвир кардаам).

Гоҳо шикори мо авҷ мегирифт, ба шастҳоямон, ки дар обҳои кӯлмаки кано-ри дарё баста мемондем, мохибачагон гирифтормешуданд. Мо шикорҳои худро даррав дар гулхан бирён карда бо намак мехӯрдем, ки бисёр балазат буд.

* * *

Дар наздикиҳои тирамоҳ мо аз молчаронии дарёбод маҳрум шудем. Тафси-ли ин воқеа ин тариқа аст:

Замини дарёбод – одоғ замини подшоҳӣ ба шумор мерафт. Ҳар деҳқоне, ки аз он ҷо замин кушода қорам мекард, аз ҳосили кишти худ даҳҷор, яъне 40 Ғои-заширо ба подшоҳӣ меод. Дар он солҳо дар тумани Ғиждувон Қарабек ном ам-лоқдор шуд. Ӯ бисёр золим буд. Ӯ ҳосили кишти заминҳои амлоқро бо чандин хилаву найрангу зулму зӯр, ки ман дар романи «Ғуломон» тасвир кардаам, та-моман мегирифт ва ба болои ин баҳонае ёфта деҳқононро аз подшоҳӣ қарздор карда ҳам мемонд⁴⁷.

Бинобар ин он солҳо деҳқонон заминҳои амлоқро намекиштагӣ шуданд ва заминҳои қорам хорзор шуда монданд, ӯ ба соҳибони он заминҳо хорпулӣ ан-дохта гирифт. Заминҳои қорами одоғ ҳам аз кишт монда мафта шуда буданд.

Қарабек шахсан худаш омада ба соҳибони он заминҳо ҳам хорпулӣ андохт ва ӯ дид, ки дар дарёбод гову гӯсфанди бисёреро чаронда гаштаанд, хост, ки ба соҳибони он молҳо «чаропулӣ» андозад ва ба ин мақсад подабонон ва ҷӯпонон-ро ба хузури худ ҷег зад.

Аммо молчаронон аз имову ишорати деҳқонон фаҳмиданд, ки ӯ дар ин ҷеғ задан нияти бад дорад, молҳои худро ронда ба ҳар тараф пароканда шуда рафтанд.

Ана ҳамин тариқа шуда мо дигар ба дарёбод моли чорпои худро набурдем ва онҳоро дар заминҳое, ки киштҳои гундошта шуда буданд ва дар истилоҳи онвақта «ангор» номида мешуданд, чаронида гаштем.

* * *

Он сол мо аз ду таноб замин, ки аз падар монда буд, чизе ҳосил гирифта натавонистем. Албатта, ман бо қуввати худ он заминҳоро кишта наметавонистам. Баъд аз вафоти падар аз тоҷикони деҳаамон Мирзо Муъмин ном деҳқон, ки бо падарам дӯст буд, ба ёрии ман расид. Ӯ замини ғӯзааш пояхушкшударо гандуми тирамоҳӣ ва ҷои ҷувориро ҷави баҳорӣ кишта дода ба ман гуфт:

– Худат нигоҳубин кун, ҳосилаш тамоман аз худат, барои хӯроки барзаговони ман коҳашро ба ман диҳӣ, мешавад.

Аммо аллофе, ки ман тухми ҷави баҳориро аз вай гирифта будам, ба ҷои ҷави баҳорӣ ҷави тирамоҳӣ дода будааст. Бинобар ин ҷав баъд аз сабзида қад рост кардан монанди ачирик ба замин паҳн шуда рафт ва сар нақашид.

Гандум бошад, дар вақти гул ба алобулут⁴⁸ гирифтҳо шуда тамоман сӯхт ва ҳатто аз он замин тухмаш ҳам нарӯид.

Ман, ки соли гузашта аз палавқаду «мазахӯрак» шуда будам, имсол ҳам заминчаи поёни суффаи хонаамонро аз порсола беҳтар кор карда боз палавқаду киштам. Аммо ман он вақтҳо намедонистам, ки як киштро, хусусан кишти палакиро, дар як замин пай дар ҳам киштан дуруст нест.

Вақте ки палаки каду таноб партофта гул карда ба ноҷа бастан даромад, дар пеши ҳар як беҳи палак як «гул» ҳам, ки дар забони адабӣ «шумгиёҳ» меноманд, баромад ва ноҷаҳои каду зард шуда рехтан гирифтанд ва ягон дона каду ҳам ба воя расида хӯрданбоб нашуд.

Ҳамин тариқа шуда он сол ман аз деҳқонӣ чизе гирифта натавонистам, азбаски баҳор сард омада зардолу ва тутҳоро сармо зада буд, ҳосили сардарахтӣ ҳам кириш намешуд.

АҲВОЛИ ДЕҲАИ МО ДАР ОН СОЛҲО

То солҳои 1868 – то ҷанги байни амири Бухоро ва подшоҳи Россия ва сулҳи байни ин ду мамлакат амлоқдорони Гиждувон ва аз он ҷумла амлоқдорони деҳаи мо ҳам монанди амлоқдорони районҳои дигари Бухоро ба подшоҳӣ аз ҳосили кишт даҳчор, яъне 40 фоиз андоз меоданд. Баъд аз сулҳи байни амир ва подшоҳи Россия расман ин қоида барқарор бошад ҳам, амир Музаффар, бо баҳонаи ба подшоҳи Россия тазминоти ҳарбӣ додан, ба тарзи ғайрирасмӣ он қоидаро вайрон карда, дар бораи ба қадри имкон аз деҳқонон зиёдтар рӯнда гирифтани андоз ба маъмуриҳои худ таълимоти забонӣ додааст.

Маъмуриҳои ҳукумати Бухоро, ки агар амир ба онҳо «салла биёред!» гӯяд, «калла меоварданд», аз деҳқонон ҳам салла ва ҳам каллашонро гирифта онҳоро ба пӯст қандан даромаданд.

Дар замони Абдулахад бошад, азбаски ӯ ҳам аз гайри расман вайрон кардаи қоидаи пештара дар ҳар сол аз ҳар район аз соли гузашта бештар молиёт талаб мекард, барои иҷрои ин талаб одамони «қордон ва қорчаллон»-ро ёфта амлоқдор таъин менамуд.

Қарабек, ки пештар ба амлоқдорон ва ҳокимон мирзо – котиб шуда қор мекард, баъд аз ба сари ҳукумат нишастани Абдулахад бинобар «қордониаш» дар Ғиждувон, ки ободтарин ва ҳосилхезтарин ҷои вилояти Бухоро буд, амлоқдор таъин шуд.

Қарабек дар асл аз ҷумлаи деҳоти Соктаре аз деҳаи Тахти Қўргон, аз ҷамоаи «Баркутҳо» буд. Ин золими ғаддор, ки райони Ғиждувон, хусусан деҳоти Соктаре хуб медонист, зулмашро бештар дар ҳамин сарзамин иҷро кард:

Дар Тахти Қўргон як кўли қалон буд. Мардумро ба меҳнати бемузд сафарбарӣ карда, он кўдро бо хоки теппа хушк ва ҳамвор намуда барои худ кушк ва қорбоғ бино намуд. Ин меҳнати маҷбурии бемузди ӯ ҳатто дар соли вабо ҳам давом кард.

Қарабек аввалин касест, ки ба заминҳои амлоқи ноқиштамонда ба номи «хорпулӣ» андоз андохт. Чун деҳқонон барои наркуидани хор заминҳошонро ронда шудгор карда, аммо ноқишта гузоштанд, ба он гуна заминҳо ба номи «шудгорпулӣ» андози дигаре андохт (ин қоида бо намунаи Қарабек дар ҳамаи районҳои Бухоро қорӣ шуд).

Дар деҳаи Тахти Қўргон аз ҳамон ҷамоаи Буркут як саркардаи пири 80-сола буд, ки мардум ӯро «Бекбобо» мегуфтанд (номи аслиаш дар хотирам намондааст). Аз заминҳои амлоқи Соктаре дар шимоли Сари Мазор 40 таноб замин ба ӯ танҳо⁴⁹ буд. Ӯ одами софқалби раҳмдил буд ва деҳқонони худро ба чизе ва ба қоре маҷбур намекард ва ба сари ҳосилгундорӣ намеафт ва одами худро ҳам намефиристод. Деҳқонони ӯ Мирзо Йўлдош ва Мирзо Мўъмин номон аз тоҷикони Соктаре ду бародар буданд, ки онҳо дўсти наздики падарам буданд. Онҳо ба падарам мегуфтанд:

– Мо меҳнат карда ҳосили заминро сол то сол зиёд карда истодаем, аммо Бекбобо аз мо зиёда талаб намекунад ва ҳар чизе, ки худамон бурда диҳем; бо хурсандӣ мегирад!

Қарабек, ки дар Ғиждувон амлоқдор шуд, чашми худро ба ҳамин 40 таноб замини обод дўхт. Ӯ шаҳсан пеши Бекбобо омада аз вай дар ҳар сол аз ҳамон 40 таноб замин чӣ қадар даромад доштанаширо пурсид, аз рӯи ҷавоби Бекбобо ҳарсола даромади ӯро 4 ҳазор танга ҳисоб кард ва ба амир арз карда руҳсат талабид, ки ҳарсола ба Бекбобо аз молиёти подшоҳӣ 4 ҳазор танга нақда диҳад ва он 40 таноб заминро ба қатори заминҳои амлоқ дароварда худ андоз андохта рӯенад.

Албатта, амир ин талаби ӯро қабул кард ва дар бораи иҷрояш ба номи ӯ фармон фиристод. Дар натиҷа он 40 таноб замин дар муддати 3 сол дар қатори заминҳои ноқорам даромада Мирзо Йўлдош ва Мирзо Мўъмин андози хорпулӣ ва шудгорпулӣ меодагӣ шуданд.

* * *

Қарабек дар аввали соли вабо бинобар «қордониаш» таракӣ карда, дар райони Зиёуддин, ки райони ғузакорӣ ва шилиқорӣ буд, амлоқдор таъин шуд.

Аммо ханӯз мардум дар иморати ӯ бемузд ва мачбури кор мекарданд ва ин корро мувофиқи таълимоти ӯ амлоқдори Гиждувон, ки ба ҷон ӯ таъин шуда буд, идора менамуд.

Мо, бачагони деҳа, дар вақти бекорӣ рафта иморати ӯро тамошо мекардем. Устоҳои гилкор дар хонаҳо бар рӯи гулгач кандакорӣ мекарданд. Дар охириҳои тобистони соли дуоми вабо хабари марги нисари Қарабек омад ва ӯ ба устоҳо фармон фиристод, ки барои мурдаи нисари ӯ аз хишти пухта сағона сохта бо гулгач сафед кунанд.

Устоҳо дар вақти сохтани сағонаи гулгачӣ бо якдигар мегуфтанд: «Худо мекард, ки хабари марги худӣ ӯ меомад ва барои ӯ як сағонаи сиёҳ сохта меодем».

Аз миёна як моҳ нагузашта хабари марги худӣ ӯ омад. Устоҳо дар он вақт ба изораи деворҳои хона, ки мардум изордеворӣ мегӯянд, кор мекарданд ва барои андовидани қисми поёни деворҳои хона гулгачро бо хокаи ангишт омехта ранги сиёҳча тайёр карда буданд.

Ҳарчанд баъд аз марги Қарабек касе аз устоҳоро ба кардани кори ӯ мачбури намекард, онҳо бо хоҳиши худ барои ба амал овардани орзуи пештараи худ барои ӯ як сағонае сохта рӯяшро бо ҳамон ранги сиёҳ андовиданд. Мардум мегуфтанд: «Худо ғазаби худро ба Қарабек аз рӯзи мурданааш сар карда нишон дод ва сағонаи ӯро монанди хонаҳои дудзада сиёҳ кард: маълум мешавад, ки гӯри ӯ пуроташ аст».

Баъд аз марги Қарабек иморати ҳавлии ӯ хобид, устову мардикорҳо ба ҳар тараф пароканда шуда рафтанд. Дар рӯи ҳавлӣ ва даруни хонаҳо монанди хишт, гач ва ранг масолеҳи иморат ҳамчунон ҷош-ҷош монд. Амлоқдори Гиждувон он ҳавлиро кулф карда гирифта, ба ҳисоби моли подшоҳӣ гузаронид (харобаи ин иморат то рӯзҳои револутсияи Бухоро буд. Баъд аз револутсияи мазкур мардум харобаи он биноро тамоман вайрон карда, ҷубу хиштҳои қашонда ба эҳтиёҷи худ сарф карданд ва дар байни худ мегуфтанд: «Охир ҳақ ба ҳақдор қарор гирифт»).

ТАЙЁРӢ БА САФАРИ БУХОРО БАРОИ ТАҲСИЛ

Ҳарчанд ман аз Бухоро рафта таҳсил кардан умеди худро қанда бошам ҳам, дар он миён воқеае рӯй дод, ки барои Бухоро рафта хонданам имкон пайдо шуд.

Дар охириҳои тобистони соли 1889 модаркалонам (модари модарам), ки як кампири 70-солаи барҷоманда буд, ба ман хабар фиристод, ки додархоямро гирифта ба пеши ӯ барам ва ӯ дар охири умраш моёнро бинад.

Ман гӯсфандонро ба Икромхоча сунурда, ба дари хона кулф зада харро савор шудам, додари калонамро дар пушти хар савор карда, хурдашро ба пешам гирифта ба деҳаи Маҳаллаи Боло рафтам.

Дар рӯзҳои он, ки мо дар он ҷо будем, дар Маҳалла ном деҳа, ки ба он ҷо наздик буд, аз Бухоро меҳмон омада будааст. Меҳмон писари қозикалон – домулло Абдушуқри марҳум, Шарифҷон-маҳдум буда, мизбон – соҳиби хона Мулло Абдусалом ном домуллои кунҷакии акаам будааст. Мулло Абдусалом барои хизмат кардан ба меҳмонон акаамро аз ҷои имоматиаш ҷег зада овардааст ва чун аз ӯ шунидааст, ки ман дар хонаи модаркалонам дар деҳаи Маҳаллаи Боло ҳастам, маро ҳам барои хизмат ҷег зада бурд.

Шарифчон-махдум бо наздикон ва хизматгорони худ омада будаанд. Акам дар даруни меҳмонхона ба дастархоннахнкунӣ ва чойкашӣ маъмур буда, ман дар рӯи суффа ба самоворҷӯшонӣ машғул шудам. Ман самоворро чӯшонда тай-ёр нигоҳ медоштам, чойи даркориро дам карда медодам ва дигарон он чойникхоро ба меҳмонхона бурда медоданд.

Дар вақте, ки ман дар сари самовор нишаста чойникхоро бо латта тоза мекардам, як бача аз меҳмонхона баромада пеши ман омад, ки ба ман ҳам-қад, аммо аз ман қоқтар ва бориктар менамуд ва ӯ дилгирона ба лаби суффа нишаста худ ба худ гуфт:

– Мавлоно Ҷалололиддини Румӣ гуфтаанд:

«Дех марав. дех мардро ахмак кунад,
Ақро бенуру беравнак кунад!»

Ман насихати Мавлоноро гӯш накарда ба сахро омадам, сахро ба дилам зад. Дар ин чо лоақал ягон кас ёфт намешавад, ки, ҳеч набошад, одам бо вай байтбарак карда рӯзро гузаронад.

Ман аз ӯ пурсидам:

– Байтбарак чист?

Баъд аз он ки ӯ ба ман бо тааҷҷуб нигоҳ кард:

– Савод дорӣ? – гуфта пурсид.

– Каме хонда метавонам!

– Аз ёд байт медонӣ?

– Якчанд байт медонам!

– Байтбарак ҳамин аст, ки, – гӯён ӯ ба тафсил додан даромад, – ман як байт мехонам, ту дар ҷавоб байте мехонӣ, ки ҳарфи аввали вай бо ҳарфи охири байте, ки ман хондаам як бошад. Баъд аз он ман дар ҷавоби ту байте, мехонам, ки ҳарфи аввали вай бо ҳарфи охири байте, ки ту хондаӣ, як бошад ва ба ҳамин тариқа хондан мегирем. Ҳар кас, ки ҷавоб дода наметавонад, бойдодагӣ ҳисоб меёбад ва байти як бор хондашударо дубора хондан дуруст нест. Агар хоҳӣ, байтбаракбозӣ мекунем.

– Майлаш, – гуфтам ман.

Ӯ як байт хонд ва ман ба ӯ ҷавоб додам ва ӯ ҷавоб дод ва боз ман ҷавоб додам ва ба ҳамин тариқа мо ноист тахминан 15 дақиқа байтбарак кардем. Баъд аз он ман сушт шудам. Ҳарчанд байтҳои аз ёд кардаам ҳанӯз тамои нашуда буданд, байте, ки ҳарфи аввалаш ба ҳарфи охири тарафи муқобил як бошад, ба ёдам кам расидан гирифт.

Ҳарифи ман нисбати ман зудтар байтҳои даркориро ёфта мехонд. Ман ҳис мекардам, ки ӯ дар ин кор таҷрибаи кифояткунанда дорад, барои ҳар ҳарф байти бисёреро аз ёд медонад ва инчунин ӯ байтҳои хуби ба одам таъсиркунанда мехонд. Лекин аз оҳанги хонишаш маълум мешуд, ки ӯ маъниҳои бештарини он байтхоро он қадар дуруст намедонад.

Ман аз ин камбудии ҳарифи худ фоида бурда фиребгариро ба кор бурдан гирифтам: калимаҳои баъзе байтхоро, ки ҳарфи аввалиашон ба дарди ман меҳӯрд, боло-поин карда ба матлаб мувофиқ намуда мехондам, ё ин ки ба ҷои калимаи аввалини баъзе байтҳо калимаҳои берунаро, ки ҳарфи аввалинашон ба

ман даркор буд, меовардам. Албатта, бо ин кори ман маънии байт вайрон мешуд. Аммо ҳариф он вайрониро хис намекард.

Як вақт ҳариф як байт хонд, ки охираш ҳарфи «ж» буд. Ман дар умри худ ҳанӯз ба байте рост наёмада будам, ки аввалаш ҳарфи «ж» бошад. Танҳо ман ду калима медонистам, ки аввали онҳо ҳарфи «ж» буд: якум «жола», дуюм «жож – жожхой»⁵⁰. Ман кӯшиш мекардам, ки яке аз ин калимаҳоро ба сари байте ба ҷои калимае монда хонам. Аммо ба зудӣ рост намеомад.

Ҳариф бошад:

–Тез бош, ё ҷавоб гӯй, ё шаҳратро дех! (мағлубиро ба гардан гир) – гӯён маро батар саросема мекард. Дар ин вақт ман бо илҳоми тангии аҳволам якбора:

Жожу можу жожу можу жожу мож,
Ин ҳама жож аст, сар то пой жож.

гуфта сар додам (агар ин байтро назм гуфтан мумкин бошад, аввалин назме, ки ман гуфтам, ҳамин аст).

Ҳариф «ҳарфи аввали ин байт» «ж» не, «ч» аст, – гӯён ҷанҷол сар кард. Ман бошам, бар болои «ж» будани ин ҳарф саҳт истода будам ва яқин медонистам, ки ин ҳарф «ж» аст, на «ч». Аммо ман дарун-дарун меҳандидам. Зеро ин «байте», ки ман хонда будам, ҳеҷ маънӣ надошт ва бофтаи худам буд. Хушбахтона ҳариф ба ин нуқтаи сусти ман пай набурда буд...

Ба сари ҷанҷоли мо аз меҳмонхона як одами миёнсоли якҷашма баромада омад, ки ӯ ҳам бухорой буда, аз хизматгори Шарифҷон-махдум буд. Ӯ баъд аз қадаре ба ҷанҷоли мо гӯш андохта истодан:

– Аз Махдумҷон (Шарифҷон-махдум) пурсидан даркор аст, ки гапи кадоматон дуруст аст, – гуфт.

Ҳарифи ман байти мазкурро бо қалами қариндош бо хати худ ба когазе навишта гирифт (хаташ хеле хуб буд) ва монанди касоне, ки дар ростии даъвои худ боварӣ доранд, мағрурона ба тарафи меҳмонхона рафта ба он ҷо даромад ва баъд аз ду дақиқа монанди мурғи дар об гӯтида шалпар шуда, дар зери араки хичолат монда аз меҳмонхона баромада омад ва ба ман дилгирона гуфт:

– Махдумҷон туро ҷеғ мезананд.

– Хуб, гапатон рост баромад ё не? – гӯён бо оҳанги касе, ки масъаларо ҳанӯз худ намедонад, ман аз ӯ пурсидам.

Ӯ ба ин пурсиши ман ҷавоб надода такрор кард:

– Махдумҷон туро ҷеғ мезананд. Зудтар рав! Аммо ман нарафтам. Ман ба пеши як одами калонзодаи шахрӣ, ки ҳама ӯро ҳурмат мекунанд ва хизматгоронаш ҳам либоси озодаи шахрӣ доранд, бо либоси даридани чиркини саҳрои ҷи гуна рафта метавонистам?! Баъд аз ду дақиқа акаам аз меҳмонхона баромада маро ҷеғ зада:

– Шарм нақун, биё, «амр муқаддам бар одоб аст», – гуфт.

Ман рафта ба хона даромадам, дар пойгаҳ рост истода салом додам. Хона аз одам пур буд. Бештарини онҳо одамони салласафеди муллонамо буданд ва баъзе мӯйсафедони деҳа ҳам дар он ҷо менамуданд. Дар пешгоҳи меҳмонхона як ҷавони сафедруи хурмоимӯи тахминан 25-сола менишаст. Маълум буд, ки он кас Шарифҷон-махдум аст.

Шарифчон-махдум ба ман бо диққат нигоҳ карда аз ман пурсид:
– Номат чист?

– Садриддин! – ҷавоб додам.

– Бисёр хуб. Бо Мирзо Абдулвоҳид ту байтбарак кардӣ?

Ман бо аломати «оре» сар ҷунбондам, аммо садо набаровардам.

– Гапи ту дуруст аст – «жож» бо «ж» навишта мешавад, на бо «ҷ», – гуфт ва илова намуд: – Ту барои ба Бухоро рафта хондан хоҳиш надорӣ? Ман сар ҳам кардам, чизе нагуфтам. Аммо барои аз неъмат хондан маҳрум шуданам дилам вайрон шуд ва дар чашмонам об чарх зад.

Акаам ба гап даромад:

– Падару модарамон вафот карданд. Додарҳои хурд дорем. Танҳо ҳамин ба он бачагон саровонӣ мекунад. Барои хондани ин ҳамин аҳвол монӣ шуда истодааст, – гуфт.

– Ҳар чӣ бошад ҳам, – гуфт Шарифчон-махдум, – инро хондан даркор аст. Бачаи қобилиятнок менамояд. Маҳмаддоноӣ моро (ишорат ба Мирзо Абдулвоҳид) дар байтбарак банд кардан кори осон набуд.

Домуллои кунҷакии акаам соҳиби хона Мулло Абдусалом ба гап ҳамроҳ шуда:

– Ман ҳам кӯшиш мекунам, ки ин ба хондан равад, – гуфт ва ба ман нигоҳ карда илова намуд: – рав, самоворатро тез-тез ҷӯшонидан гир!

Ман аз меҳмонхона баромадам, дар ҳолате ки аз ин мусоҳиба аз ҳад зиёд хурсанд будам. Хурсандии ман на аз он ҷиҳат буд, ки Шарифчон-махдум бо «ж» навишта шудани «жож»-ро тасдиқ кард. Зеро агар ӯ тасдиқ накунад ҳам, ман ба хубӣ медонистам, ки ин калима бо «ж» навишта мешавад. Хурсандии ман аввалан аз он ҷиҳат буд, ки сирри сохтакории ман ба пеши ӯ кушода нашуд, ё ин ки агар ӯ фаҳмида бошад ҳам, изҳор карда маро ба пеши мардум шарманда накард, дуюм ва аз ҳад зиёд хурсанд шудани ман аз он ҷиҳат буд, ки ман дар натиҷаи ин мусоҳиба ҳамаи монеаҳоро пуштипо зада, дигарбора ҷазм кардам, ки ба ҳар душворие, ки бошад, Бухоро рафта хонам.

Баъд аз ду рӯз меҳмонон рафтанд ва ман ҳам дар пеши акаам ва домуллои ӯ масъалаи Бухоро рафта хонданамро ба тарзи қатъӣ мондам.

Охир қарор доданд, ки додарҳоро ба модаркалон супорем ва маро акаам ҳамроҳи худ ба Бухоро барад. Ва Мулло Абдусалом гуфт:

– Зиндагии ин дар мадраса ба чӣ навъе, ки бошад, мегузарад, Худо подшоҳ аст. Модом, ки дар пеши як одами калон ваъда додем, инро Бухоро бурдан даркор аст (ин Шарифчон-махдум ҳамон Садри Зиё⁵⁰ аст, ки тазкираи манзума дорад ва ин Мирзо Абдулвоҳид ҳамон Мирзо Абдулвоҳиди Мунзим⁵¹ аст, ки аз он рӯз сар карда то охири умраш ба ман дӯсти наздик буд ва дар моҳи марти соли 1934 дар Сталинобод бо бемории сармохурӣ вафот кард).

* * *

Аз рӯи урфу одати онрӯза дар пеши мо як вазифаи муҳим истода буд, ки мо бояд пеш аз Бухоро рафтан он вазифаро адо мекардем. Ин вазифа – ба падару модар оши сол додан ва ду додари хурдсоламонро хатна кардан буд. Агар мо

ин корхоро намекардем, аз миёнаи чамъият беруншуда ҳисоб меёфтем. Аммо ин корхоро қардан пули бисёре талаб мекард. Мо ҳар ду бародарони калонсол ҳарчанд ба ҳам машварат кардем, сари каловаи ин корро намеёфтем.

Баъд аз фикру мулоҳизаи бисёре нохост ба хотирам расид, ки ҳавлии рӯидаричаноки дар деҳаи Маҳаллаи Боло аз падар мондамонро фурӯшем ва пулашро ба ин қор сарф кунем. Ман ба акаам гуфтам:

– Ин ҳавли ба мо ҳеч дарқорӣ надорад, мо баъд аз ин ҳеч гоҳ ба Маҳаллаи Боло омада нахоҳем нишаст. Ва ҳол он ки агар дар вақти зинда будани модарқалону бобоямон ин ҳавлиро нафурӯшем, ачаб нест, ки Мулло Наврӯз барин як одами ҳаромхӯри игвогар рӯзе вайро аз дасти мо муфт гирад (қирдорҳои бади Мулло Наврӯз дар романи «Ғулумон», ҳам дар мақолае, ки ба муносибати интиҳоботи Совети Олии Тоҷикистон ва Ўзбекистон дар соли 1947 навиштаам ва ин мақола дар рӯзномаҳои тоҷикӣ ва ўзбекӣ дар ҳамон вақт чоп шудааст, тасвир ёфтааст)⁵².

Ин фикр ба акаам ҳам маъқул шуд. Мо феврал он ҳавлиро фурӯхта ба Соктаре рафта оши сол додем ва рӯзи дигар тўйчае тартиб дода, додаронро хатна кардем.

* * *

Баъд аз ба пой хестани додарон ман ғусфандонамро фурӯхта барои худам ва додарҳоям як қатор қурта-лозимӣ ва либосҳои зимистонӣ гирифта дӯзондам. Аз пули ғусфандон 5 танга (75 тин) зиёдатӣ қард, ки вайро барои эҳтиёт дар миёни худ маҳкам бастам. Аз тутмавиз ва ғулунг ҳам қисми бисёрашро барои бародарон ҷудо карда, камакакашро барои Бухоро нигоҳ доштам. Аз кўрпа-болишҳо барои худ ва додарон ба қадри дарқорӣ ҷудо карда гирифта, дигарашро бо табакҳои сафол ва деги ҷомашӯй дар хона гузошта қуфл кардам. Аз падар як деғчаи мадрасагӣ ва як хумчаи равған монда буд, ки ӯ инҳоро дар вақти дар мадраса буданаш харида қор фармуда будааст, онҳоро ҳам барои худ ба мадраса бурданӣ шудам. Харро бошад, акаам фурӯхта гирифт, ки дар мадраса ба харҷҳои шарикӣ қор фармояд. Хайбарро, ки дар вақти шашмоҳагиаш аз тағои чўпонам гирифта будем, боз ба ӯ гардонда додам.

Ман додаронро бо ашёву асбобашон ба деҳаи Маҳаллаи Боло бурда мондам ва барои ба Бухоро рафтан тамоман тайёр шудам.

